

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ХОМРАЧ Вікторія Петрівна

УДК 32:81'272](477)

**ПОЛІТИКО-МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ :
СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник –
Зеленько Галина Іванівна,
доктор політичних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	12
1.1. Категорія ідентичності у контексті вивчення особливостей політичної культури.....	12
1.2. Мова як соціокультурний чинник політичної ідентичності: аналіз сучасних наукових підходів.....	33
Висновки до першого розділу.....	59
 РОЗДІЛ 2	
ПОЛІТИКО-МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СТРУКТУРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ	61
2.1. Соціокультурні передумови формування політико-мовної ідентичності громадян України.....	61
2.2. Політико-правове регулювання мовного питання як чинник стабілізації суспільно-політичного розвитку.....	81
Висновки до другого розділу.....	117
 РОЗДІЛ 3	
МОВНИЙ ДИСКУРС У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	120
3.1. Особливості розвитку політико-мовної ідентичності у 2004 – 2014 рр.....	120
3.2. Тенденції та напрями врегулювання політико-мовного дискурсу в умовах соціокультурних протиріч	151
Висновки до третього розділу.....	178
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасній Україні мовна проблема набула високого рівня політизованості, що дає підстави говорити про мову як один із важливих факторів політичної самоідентифікації громадян, їх політико-мовну ідентичність, а також шукати шляхи теоретичного обґрунтування такого феномену і практичного вирішення відповідної проблематики в умовах новітніх соціальних, культурних та політичних викликів. Задля реалізації цього завдання вкрай необхідною є внутрішня суспільна солідарність і згуртованість, чітке розуміння й усвідомлення політичною владою цінностей та потреб суспільства як рушійної сили національного розвитку, поважне ставлення до спільної історії, атрибутів державності, серед яких й українська мова.

Досвід більшості розвинених країн світу доводить, що мовна політика може слугувати інтегруючим чинником у суспільстві. У країнах, де існують дві чи більше державних або офіційних мов, рано чи пізно постає питання децентралізації, а в деяких випадках й автономії або відокремлення територіальних одиниць, консолідованих за мовним або етнічним показником. Для багатоскладових суспільств ефективна мовна політика здатна стати фактором, який стабілізує соціокультурне та політичне життя.

В Україні, після президентських виборів 2004 року, мовне питання починає порушуватись у виборчих кампаніях, а прийнятий у 2012 році Закон «Про засади державної мовної політики» спричиняє значний дисонанс у суспільстві та політикумі. Мова визначає стан національної безпеки держави. Чинник мови використаний і в нинішньому конфлікті в Криму і Донбасі. Звинувачення у дискримінації російськомовного населення і вимоги запровадити російську мову як другу державну покладені в основу аргументації Росії щодо інспірування протистояння на сході України.

Зазначені події призвели до значної актуалізації мовного питання та перенесення його в політичну площину, що спричинило конфлікт політико-мовної ідентичності та негативно позначається на соціально-політичному й культурному житті суспільства. Вивчення стану політико-мовної ідентичності

важливе, насамперед, з точки зору політичної консолідації громадян України, розвитку політичної культури, громадянської свідомості, суверенітету і цілісності території, врегулювання мовних протиріч.

Про актуальність проблем ідентичності у науковому середовищі свідчить існування багатьох методологічних і теоретичних підходів у зарубіжній та вітчизняній політичній думці. Теоретичне обґрунтування проблем ідентичності відображене у працях П. Бергера, О. Гнатюк, В. Горлової, І. Гроха, Е. Еріксона, В. Землюка, З. Когута, М. Козловця, Т. Кузьо, М. Обушного, Л. Панасюк, Ж. Піаже, Е. Сміта, Н. Яковенко. В Україні проблему виокремлення саме мовної ідентичності та її кореляцію зі культурно-політичною сферою досліджують Б. Анжиюк, О. Виноградова, Д. Грицьак, Г. Залізняк, В. Котигоренко, В. Кремень, В. Кулик, М. Мельник, Л. Нагорна, М. Розумний, Є. Цимбаленко та інші. Однак, сьогодні відсутня концепція, яка б комплексно відображала основні аспекти політико-мовної ідентичності, уявлення про її зміст, становлення та розвиток в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною наукової програми філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та виконане у межах науково-дослідної теми «Філософія та політологія у структурі сучасного соціогуманітарного знання» (06БФ041-01). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка (протокол №7 від 27 грудня 2010 р.) та редакційно уточнена на засіданні Вченої ради філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 8 від 26 травня 2014 року).

Метою дисертаційної роботи є розкриття становлення, змісту, тенденцій та перспектив розвитку політико-мовної ідентичності громадян України.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання низки *завдань*:

- визначити теоретичні засади дослідження категорії ідентичності у контексті вивчення особливостей політичної культури;

- розглянути сучасні наукові підходи до мови як соціокультурного чинника політичної ідентичності;
- здійснити аналіз соціокультурних передумов формування політико-мовної ідентичності громадян України;
- дослідити політико-правове регулювання мовного питання в Україні як вагомого чинника стабілізації суспільно-політичного розвитку;
- розкрити особливості розвитку політико-мовної ідентичності в Україні періоду 2004-2014 років;
- охарактеризувати напрями врегулювання політико-мовного дискурсу в умовах соціокультурних протиріч.

Об'єктом дослідження є ідентичність у соціокультурному та політичному житті суспільства.

Предмет дослідження – становлення і тенденції розвитку політико-мовної ідентичності громадян України.

Методологічну основу дослідження становить поєднання наукових принципів, методів і методологічних підходів до осмислення особливостей політико-мовної ідентичності громадян України. У дослідженні дотримані принципи об'єктивності, науковості, системності, цілісності, плюралізму, послідовності, історизму, комплексності та конкретності.

Для виконання дослідження використано комплекс світоглядно-філософських, загальнонаукових та спеціальних політологічних методів. За допомогою історичного методу досліджено основні теоретичні підходи до аналізу національної ідентичності та чинників її формування, зокрема мови. Діалектичний метод дав можливість проаналізувати суперечливі явища та процеси у формуванні політико-мовної ідентичності, а також визначити сучасні тенденції її розвитку. Порівняльний метод застосовано для виявлення загальних закономірностей та особливостей процесу політико-мовної ідентифікації, а саме для аналізу даних соціологічних опитувань, моніторингу громадської думки, передвиборчих програм політичних партій та досвіду інших країн. Метод моделювання дав змогу розробити практичні рекомендації щодо

врегулювання конфліктів ідентичності та політики мовної стабілізації. За допомогою системного аналізу розмежовується стратегія і тактика національної ідентифікації держави як цілісності, а також чинники та механізми її формування.

Міждисциплінарний характер дослідження зумовив одночасне застосування методик і категорій, притаманних для сучасної теорії політичної культури, політичної психології, герменевтики, лінгвістики, що й дало можливість розглянути ірраціональний характер суспільного сприйняття ідентифікаційних процесів. У рамках семіотичного підходу мова осмислюється як система передачі знаків, за допомогою якої відбувається суспільна комунікація, здобуття досвіду. Аксиологічний підхід дав змогу дослідити ідентичність як систему цінностей, зокрема культурно-політичних, ідеологічних, моральних, освітніх, що формують особистість та її роль у суспільстві. Психологічний підхід до визначення політико-мовної ідентичності дозволив дослідити її як систему політичних, культурологічних, ідеологічних орієнтацій та переконань. Біхевіористський підхід розширив можливості пізнання суспільних реакцій на сучасні ідентифікаційні процеси та відповідну політичну діяльність і участь громадян.

Емпіричну основу дослідження становлять програми політичних партій, також соціологічні дослідження (Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка, Інституту соціології НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Центру прикладних політичних досліджень «Пента»), статистичні дані, що розкривають особливості використання мовної проблематики політичними силами у ході електоральних циклів 2004-2014 рр. Нормативно-правову базу дослідження склали закони та підзаконні акти України.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційне дослідження є одним із перших в Україні, в якому комплексно проаналізовано стан та тенденції розвитку політико-мовної ідентичності громадян України. На основі

проведеного дослідження сформульовані результати, які характеризуються науковою новизною, розкривають базову концепцію дисертації та виносяться на захист.

Вперше:

- у контексті актуальних проблем розвитку політичної культури суспільства, на основі систематизації теоретичних засад дослідження ідентичності розкрито сутність поняття «політико-мовна ідентичність» як самоідентифікація громадянами з-поміж інших із певною лінгвістичною групою, що визначає їх політичну свідомість, політичну діяльність і політичну участь. В Україні політико-мовна ідентичність є результатом політики асиміляції, яка передбачає деформацію мовно-культурного простору, що проявилось у поширенні двох мов, кожна з яких претендує на всю повноту функцій як у побутовому спілкуванні, так і в офіційній сфері. Виокремлено основні фактори, які впливають на формування політико-мовної ідентичності – історичні, соціокультурні традиції, поліетнічний склад населення, територія та геополітичне становище, процеси урбанізації, рівень економічного розвитку та рівень розвитку середнього класу, міфи й стереотипи суспільно-політичної свідомості;

- обґрунтовано положення про специфічне середовище формування мови як соціокультурного чинника політичної ідентичності; окреслено умови, які впливають на становлення політико-мовної ідентичності громадян України, зокрема характер державної мовної політики, протиріччя між чинним законодавством, спрямованим на врегулювання мовних конфліктів у суспільстві, та діями політичних акторів, які спричиняють загострення та ескалацію подібних конфліктів у суспільно-політичному житті;

- доведено, що кількісне переважання російської національної меншини з-поміж інших меншин та російськомовного населення в Україні, загалом, є передумовою для існування дуалістичного характеру політико-мовної ідентичності громадян України, водночас мовні конфлікти у політичному житті суспільства мають штучний характер і є одним із факторів політичної

дестабілізації держави. З'ясовано, що процес політико-мовної ідентифікації в Україні є динамічним і змінюється залежно від рівня політизації мовного питання та конфліктогенності на цьому ґрунті.

Дістали подальшого розвитку:

- теоретичне осмислення розвитку мовної проблематики під час парламентських електоральних циклів в Україні періоду 2004-2014 рр., що знайшло своє відображення в аналізі передвиборчих програм політичних партій, даних соціологічних досліджень, моніторингу громадської думки та дало підстави показати динаміку зростання ролі мовного питання та його політизацію у суспільстві;

- обґрунтування можливості деструктивного впливу на формування української політико-мовної ідентичності невиваженої мовної політики, недосконалого мовного законодавства, політичних та культурних стереотипів, білінгвізму, що провокують виникнення конфліктів ідентичності;

- інтерпретація політико-правового поля, що регулює мовну політику в Україні та впливає на політико-мовну ідентичність її громадян і визначається Конституцією України, Декларацією прав національностей України, законами України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або меншин», «Про національні меншини», «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин», а також міжнародними договорами. Окремо проаналізовано Закон України «Про засади державної мовної політики» та здійснено змістовне узагальнення основних понять, що в ньому використовуються, а саме: державна мова, офіційна мова, регіональна мова, рідна мова, національна меншина;

Поглиблено:

- дослідження наукового дискурсу категорій «ідентичність» та «ідентифікація». Уточнено поняття «національна ідентичність» як результат процесу ототожнення, уподібнення з певною нацією, відчуття належності до певної спільноти з прийняттям її групових норм і цінностей. Розуміючи національну ідентичність як глибокозмістовну категорію, що включає ряд

чинників (територія, менталітет, національний характер і культура, історична пам'ять, національні символи та ідеали), виокремлено мову як вагомий інтегративний компонент у її конструюванні;

- аналіз оцінок експертів, неурядових аналітичних центрів, вітчизняних та зарубіжних ЗМІ, міжнародних організацій, фахівців з мовної тематики в Україні, у дослідженні яких вивчається проблема формування стратегії доцільної мовної політики в Україні, яка відображається у розробці практичних рекомендацій по її вдосконаленню, а саме: вирівнювання штучно створеної асиметричної двомовності за рахунок впровадження культурних, освітніх заходів із підвищення престижу державної мови; вироблення моделі мовної політики, спрямованої на розвиток державної (української) мови в усіх сферах суспільного життя і підтримки на регіональному рівні мов національних меншин; впровадження прийнятих на законодавчому рівні заходів щодо збереження публічної сфери спілкування виключно державною мовою; розробки та санкціонування дієвих стимулів мовної пріоритетності державної мови; запобігання маніпуляціям регіональною ідентичністю через встановлення відповідальності місцевих органів влади у випадку неправомірних дій, спрямованих на порушення принципів державної мовної політики.

Теоретичне та практичне значення здобутих результатів. Основні положення та висновки дисертації розвивають відносно новий для сучасної політичної науки напрям фахових теоретичних досліджень, зосереджений на становленні й особливостях розгортання політико-мовної ідентичності громадян України. Матеріали дослідження можуть стати основою для подальших наукових розробок з політико-культурних проблем ідентичності, національно-патріотичного виховання, громадянської освіти, мовної політики.

Дисертаційні висновки можуть бути корисними на практиці, для оптимізації процесів ідентифікації українського суспільства, розвитку політичної культури, підвищення здатності громадянського суспільства протидіяти штучно створеним соціокультурним протиріччям. Результати дослідження можуть бути використані органами державної влади, місцевого

самоврядування, неурядовими організаціями для зменшення конфліктогенності за мовною ознакою. Проведений аналіз значимий для професійної діяльності політичних акторів, громадських лідерів у контексті конструювання ефективних моделей мовної політики та захисту суспільства від негативних наслідків врегулювання мовних конфліктів.

Результати проведеного дослідження допоможуть при формуванні державного національно-патріотичного, культурно-ідеологічного курсу суспільно-політичного розвитку. Методологічні та аналітичні матеріали дослідження мовної ідентичності, що торкаються основних напрямків мовної стабілізації, можуть використовуватись при підготовці лекцій, спеціальних курсів, навчально-методичних рекомендацій і посібників, а також можуть бути корисними для викладачів і студентів при вивченні відповідних тем теоретичної та прикладної політології.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження були оприлюднені і обговорені на методологічних семінарах і засіданнях кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, міжнародних і всеукраїнських наукових заходах, зокрема: міжнародних конференціях «Дні науки філософського факультету – 2008» (Київ, 17 – 18 квітня 2008 р.), «Дні науки філософського факультету – 2011» (Київ, 20 – 21 квітня 2011 р.), «Дні науки філософського факультету – 2012» (Київ, 18 – 19 квітня 2012 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні напрями розвитку суспільних наук у ХХІ ст.» (Одеса, 28 – 29 вересня 2012 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень» (Дніпропетровськ, 15 – 16 лютого 2013 р.).

Публікації. Основні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження опубліковані у 11 працях: 6 статтях (5 – у вітчизняних виданнях з політичних наук, 1 – у фаховому закордонному виданні), а також у 5 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 210 сторінок, основний зміст дисертації – 184 сторінки. Список використаної літератури налічує 229 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Категорія ідентичності у контексті вивчення особливостей політичної культури

Україна – це молода європейська держава, що прагне утвердитися у якості повноцінного суб'єкта міжнародної політики. Задля реалізації цього завдання вкрай необхідною є внутрішня солідарність та згуртованість, чітке розуміння і усвідомлення цінностей та потреб суспільства, мовної ідентичності як рушійної сили національного розвитку. Вищезазначені елементи створюють і визначають національну культуру кожної країни. В сучасній Україні досить стрімко теоретичні аспекти дослідження сутності та значення мовної ідентичності переносяться в практичну площину через створення та функціонування відповідних департаментів, відділів, комітетів при органах державної влади.

Неодмінною умовою згуртованості нації є обов'язкове прийняття цінностей та зразків, які досі доволі непослідовно і суперечливо утверджуються в українському суспільстві.

При детальному розгляді аспектів інтеграції у глобалізованому світі постає доцільне питання про можливу суперечність конструювання новітніх соціально-культурних та політичних ідентичностей. Чи усуває глобальне – національне і саму націю як визначальну «оправу» соціального життя? У цьому сенсі особливого значення мають характерні риси національної ідентичності громадян кожної конкретної країни при реалізації їх політики.

Джерельна база дослідження базується на працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, які присвячені мовній проблематиці та проблематиці національної ідентичності українців.

Дослідження різноманітних аспектів та ролі національної ідентичності проводилось з використанням примордіального, модерністського та конструктивістського або постнекласичного підходів. Проблема сутності національної ідентичності, а також з'ясування її складових елементів підіймається у працях Е. Сміта [159], Ю. Хабермаса [181].

Для дослідження формування української національної ідентичності було використано історіографічні концепції З.-Є. Когути [68], Н. Яковенко [214], О. Гнатюк [23]. На основі концепції А. Здравомислова було проаналізовано процес формування національної ідентичності в контексті сучасного посттоталітарного суспільства [57].

Аналізуючи мовну політику в Україні було розглянуто статті та монографії вітчизняних дослідників, а саме: О. Гнатюк [23], Д. Грицяка [25], І. Іванова [60], В. Котигоренка [77], В. Коваленка [67], В. Кулика [84], Л. Масенко [97], Л. Нагорної [108], М. Обушного [113], Л. Панасюк [119].

У вітчизняній політичній науці активно досліджуються теоретичні та практичні аспекти мовної політики, мовної ситуації та взаємодії мов в межах України та аналізується мовне питання у зарубіжних національних спільнотах.

На основі соціологічної концепції Ж. Піаже було досліджено етапи становлення ідентичності. Для вивчення фаз конструювання мовної ідентичності було використане дослідження О. Волкоганова та І. Татаренко. На основі наукових розробок С. Римаренка було досліджено політизацію мовного питання в Україні. Досліджуючи праці О. Майбороди, І. Іванова, О. Міхальова, Ю. Сапліна, В. Кременя, було систематизовано дослідження щодо врегулювання конфліктів на мовному ґрунті [153].

Посилаючись на дослідження О. Майбороди [95], В. Котигоренка [78], Ю. Римаренка [96], Л. Нагорної [109], Л. Масенко [98], О. Картунова [64], Л. Панасюк [120], І. Іванова [60], М. Шульги [95], Н. Ротар [150], В. Кулика [85], М. Обушного [114], Ю. Шайгородського [205] було проаналізовано етнонаціональні процеси в Україні, оцінено їх конфліктогенний потенціал в

контексті етнічних протиріч та проблемам управління етнополітичною сферою функціонування українського суспільства.

Емпіричну базу дослідження становлять аналіз законів та підзаконних актів України, програм політичних партій та окремих політиків, а також соціологічні дослідження проведені методом опитування, статистичні дані, які стосуються мовної проблематики, що були представлені у електоральних циклах 2004-2014 рр.

Для дослідження нормативно-правового регулювання мовної політики було використано наступні законодавчі акти: Закон «Про засади державної мовної політики» [50], та розмежовано основні поняття які в ньому використовуються; Конституція України [72], Декларація прав національностей України [33], Закон України «Про ратифікації Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин» [52], «Про національні меншини» [51], «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи» [53], що декларують збереження унітарності та соціальної справедливості, а також утвердження української мови як державної, її розвиток та функціонування в усіх сферах і на всій території України.

Дослідженням мови, а також переходом мовного питання в політичну площину займалися аналітичні центри, центри дослідження громадської думки, а саме: Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Розумкова, український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка, Центр «Соціальний моніторинг», соціальна служба «Софія» [31], Інститут соціології НАН України, міжнародна компанія «The Gallop Group Organization». Соціологічні розвідки цих організацій спрямовані на дослідження співвіднесення української і російської мови, статусу російської мови, дослідження конфліктів на ґрунті мовного питання, особливостям національної української ідентичності та виявлення мовного домінування в суспільстві [197].

У першому розділі дисертаційного дослідження апробувались такі методи як історичний, діалектичний, системний, порівняльний та моделювання. Для розгляду основних теоретичних підходів до аналізу проблеми національної

ідентичності, а також умов та чинників її формування, було використано історичний метод наукового дослідження. Цей метод дозволив охопити проблему національної ідентичності, як комплекс основоположних уявлень про людину і особистість, суспільство і державу, розподіл ролей і виокремлення пріоритетів, в її історичному становленні. Також за допомогою історичного методу вдалось розглянути національну ідентичність як інтегроване коло деяких важливих теорій та течій, які формувалися в рамках окресленого історичного періоду. Застосування даного методу дозволило розглянути в історичному зрізі суспільства як сукупність переконань представників визначеного соціуму, або складову частину світоглядної інфраструктури.

Діалектичний метод наукового дослідження дозволяє охопити деякі суперечливі явища та процеси, що виникають разом із формуванням політико-мовної ідентичності. Це дає змогу докорінно проаналізувати суть проблеми формування політико-мовної ідентичності, а також розкрити деякі тенденції її розвитку. Стратегія і тактика національної ідентифікації держави, що в рамках цього дисертаційного дослідження розглядається як системна цілісність, розкриваються за рахунок використання системного методу наукового дослідження. Цей метод дозволяє розмежувати чинники та механізми формування стратегії і тактики національної ідентифікації держави. Серед теоретичних методів наукового дослідження слід виділити метод порівняння, який було застосовано до проблеми політико-мовної ідентифікації. Це метод дозволяє виявити та проаналізувати загальні закономірності та специфічні особливості процесу політико-мовної ідентифікації в країнах світу. Метод моделювання використано з метою розробки практичних рекомендацій щодо регулювання конфліктів ідентичності та політики мовної стабілізації в державі.

В другому розділі дисертаційного дослідження використовується системний метод, що дозволяє зіставляти юридичні поняття, явища та процеси, а також виявити у них схожі і відмінні риси, розглянути положення про мову які містяться в Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, Міжнародному пакті Організації Об'єднаних Націй про громадянські і

політичні права, Конвенції Ради Європи про захист прав і основоположних свобод людини. За допомогою методу аналізу і синтезу було досліджено Закон України «Про засади державної мовної політики» [50], Закон України «Про національні меншини» [51], Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [52], Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» [53].

В третьому розділі дисертаційного дослідження за допомогою використання методу контент-аналізу, системного, аналізу, синтезу порівняльного опрацьовано дані соціологічних опитувань, моніторингу громадської думки, проведений аналіз передвиборчих програм політичних партій, які формували електоральний вибір 2004 та 2012 рр. Зокрема проаналізовано результати дослідження Центру Разумкова, що було проведено у 2012 р. на предмет електорального вибору громадян України напередодні виборів. Соціологічні методи дослідження, серед яких метод анкетування та соціометрії, дозволив дослідити медійний простір на предмет політизації мовного питання, утвердження української мови та пропагування двомовності [197].

Як зазначає вітчизняний дослідник ідентифікаційних процесів М. Розумний, до предметного поля політики ідентичності можна віднести ті сфери суспільного життя, які в своїй сукупності формують загальнонаціональну ідентичність та колективні субідентичності. Мова йде про основні атрибути і символи державності (прапор, герб, гімн, державні символи і т.д.), культурний ландшафт (пам'ятники історії, архітектури), національну мову, академічну науку, літературу і мистецтво, систему освітніх і виховних закладів, просвітницьку діяльність, воєнну організацію, конфесійну діяльність та діяльність мас-медіа [149, с. 10].

Теоретичний аналіз поняття ідентичності зазвичай здійснюється на міждисциплінарному рівні з використанням соціологічного, психологічного, етнологічного, філософського, історичного, політологічного та методологічного інструментарію. Аналіз ідентичності, як категорії соціальної

психології, якнайкраще розкриває феномен даного явища і дозволяє виявити усі його атрибутивні ознаки. Найчастіше ідентичність інтерпретується як позитивне сприйняття комплексу ідей, через які суспільні групи визначають себе. Такий комплекс ідей може утворюватись із різноманітних складових: культурних і соціальних цінностей, елементів традицій та інновацій, локальних особливостей і глобалізаційних спільностей.

Дефініції поняття «ідентичність» різняться.

Ідентичність – тотожність явища, предмета або особистості самій собі, її якісна самототожність за вектором часу. Ідентичністю є зв'язок особистості із спільністю, ототожнення себе з певною суспільною групою, укорінена в духовному світі система цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільності. Завдяки цій системі соціальних регулятивів формується внутрішня система ставлення особистості до світу і до самої себе, система самоконтролю та самоорієнтації [43, с. 55].

О. Майборода визначає ідентичність – як сукупність специфічних рис, які виділяють певну групу людей з кола інших груп і служать окремій особі підставою для віднесення себе до цієї групи [96].

Ідентичність – це сконструйовані за допомогою культури самосприйняття індивіда, самоусвідомлення власного існування як особистості у взаємозв'язку з іншими індивідами – членами культурної спільноти.

Слід розмежовувати поняття «ідентифікація та ідентичність». Ідентифікація – впізнання, ототожнення чогось із чимось, зіставлення одного об'єкта з іншими. Із соціального оточення людина виділяє групи, з якими усвідомлює «спільність походження» та спільність зразків соціальної поведінки, і поділяє з ними ці самі характеристики. На цьому ґрунтується природне почуття солідарності. Цей процес і називається ідентифікацією. Результат, ситуативний зріз цього процесу є ідентичністю. Розмежування даних понять пов'язане з деякими труднощами, оскільки вони взаємообумовлені, виступають у нерозривному зв'язку. Ідентичність визначається якістю

ідентифікацій, які, у свою чергу, залежать від стану і властивостей ідентичності [158].

Правильно говорити про ідентифікацію, як процес який не має завершення, а про ідентичність, як про результат процесу співвіднесення з певною групою. Ідентичність – це тривале усталене ототожнення себе з спільністю, прийняття її цілей і системи цінностей. Для ідентифікації характерні більш динамічні характеристики, а ідентичності – більш статичні.

Оскільки людина є особливим об'єктом, у якому зливаються воедино матеріальне та духовне, фізичне та психічне, то розрізняють психофізіологічну, особистісну і соціальну ідентичність:

Психофізіологічна ідентичність – усвідомлення людиною єдності свого організму, фізіологічних і психічних процесів, які відбуваються в ньому.

Особистісна ідентичність – єдність і спадковість життєдіяльності, цілей, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій і самосвідомості. Включає ставлення до свого минулого, теперішнього і майбутнього.

Соціальна ідентичність – приналежність людини чи групи осіб до тих чи інших спільнот за певними ознаками (віковими, статевими, класовими тощо). Єдність і спадковість певної системи соціальних характеристик (норм, ролей, статусів), котрі дають змогу диференціювати індивідів за їхнім суспільним станом і груповою належністю. Вона репрезентує уявлення людини про її місце у світі, усвідомлення приналежності до певної соціальної групи, категорії.

Соціальна психологія виокремлює наступні різновиди соціальної ідентичності:

- етнічна ідентичність – результат емоційного ототожнення суб'єкта з певною соціальною спільнотою, виражене у почутті спільності з іншими членами цієї групи, визнанні їх життєвих цінностей та основних характеристик. Етнічна ідентичність формує суб'єктивний статус особи, який може відрізнитись від об'єктивної етнічної приналежності. Вважається, що основним моментом у формуванні власної етнічності є контакт з представниками іншого етносу. Хоча, не виключається можливість ідентифікації особи одночасно з

декількома етносами. Етнічна ідентичність є найпоширенішою і найстабільнішою формою ідентичності, що базується на таких групових рисах: спільність походження, мови, культури, релігії, історичної пам'яті, історичної долі та ін.;

- культурна ідентичність – це ідентичність, що виражає належність людини до певної культури. Культура, як комплекс соціального буття, досягнення цілей, характеризує суспільство як сформований колектив. Кожна культура втілює специфічний набір способів соціальної практики певної історичної спільноти людей. З часом її почали диференціювати за соціальними, конфесійними, політичними та іншими критеріями;

- регіональна ідентичність – ототожнення себе з територією проживання, соціально-культурним досвідом та специфікою регіонального життя. Вона включає в себе знання про специфіку власної «територіальної» групи, усвідомлення себе її членом та піднесення її значущості серед інших груп різних рівнів. Регіональна ідентичність є ієрархічною, оскільки містить декілька рівнів, що відображає специфіку належності до кількох територій (від рідного села до країни в цілому). У залежності від цього вона може слугувати, або консолідуючим чинником, або навпаки дезінтегруючим;

- цивілізаційна ідентичність – належність індивіда, соціальних груп і народів до певної цивілізації. Це найвищий рівень соціокультурної самоідентифікації населення. У її основі є відносно стала міжетнічна спільність людей, які тривалий час проживають в одному регіоні, вона базується на єдності історії, культурних цінностей, норм та ідеалів;

- громадянська ідентичність – усвідомлення людиною своєї причетності до спільноти громадян тієї чи іншої держави;

- геополітична ідентичність проявляється в самобутності тієї чи іншої країни чи народу, а також у пов'язаних із цим уявленнях про місце і роль країни на міжнародній арені. Характерними ознаками геополітичної ідентичності є: географічний простір, або комплекс географічних ознак;

геополітична роль і місце держави у світі; уявлення про політико-географічні ознаки.

Ідентичність окремої особи майже ніколи не обмежується якимось одним видом, тому на практиці кожна людина зазвичай є поліідентичною. Вступаючи у взаємодію, ідентичності створюють так звану «ієрархію ідентичності», у якій кожна ідентичність займає своє особливе місце. При цьому деякі з них перебувають у центрі уваги, турбот, і занепокоєнь особи чи групи, в той час як інші займають периферійні місця. В ієрархії ідентичностей, родинна, гендерна, територіальна, соціально-економічна, релігійна, політична, етнічна, національна, саме національна ідентичність посідає одне із провідних місць, виступаючи поєднанням етнічної та політичної (позаяк нації є насамперед етнополітичними утвореннями). Поняття «національна ідентичність» є предметом міждисциплінарного дослідження, і в гуманітарних і в суспільних науках це поняття має різні визначення. Розглядаючи феномен національної ідентичності, наукова спільнота зосереджує увагу на різноманітних аспектах, що пізніше знайшли своє оформлення в окремих підходах.

Примордіальний підхід (Е. Сміт, Ю. Бромлей, К. Гірц, А. Кулига, М. Руткевич, Е. Шилз). Прибічники цього підходу, вважають, що національна ідентичність є головною ознакою нації, що передбачає спілкування однією мовою, наявність спільної культури, традицій, психології і самосвідомості. Національна ідентичність розглядається як колективне відчуття лояльності, прив'язаності, що виникає з відчуття природної і духовної близькості. Ідентичність є об'єктивною даністю, тому усі види «прадавніх» ідентичностей, зв'язків вважаються апріорними, природними, біологічними атрибутами. Підхід ґрунтується на позитивістській традиції суспільного знання, наголошує на універсальності етнічних спільнот, котрі закономірно виникають, функціонують, еволюціонують, взаємодіють, і являються вічними та незмінними супутниками людини і людства.

Модерністський підхід (Т. Адорно, Ф. Барт, Ю. Габермас, Г. Маркузе, С. Олзак). Представники цього підходу, вважають, що кожна національна

спільнота не є стародавнім, апріорним чи колективним утворенням, а скоріше формується під впливом економічних змін, індустріальної революції, факторів багатовікової взаємодії. Саме нація творить мову, релігійну належність, територію. У свою чергу національна ідентичність не базується тільки на етнічності, а формується на основі громадянськості.

Постнекласичний або конструктивістський підхід (Б. Андерсен, К. Вердері, А. Міллер, Е. Ренан, В. Тишков). Послідовники цього підходу наголошують, що національна ідентичність, як і сама нація є продуктом уяви, ідеєю чи проектом, який формується під впливом дискурсивних практик – політичних, наукових, освітніх, тощо. Конструктивісти підкреслюють, що саме етнічність є взірцем ідентичності соціального походження, що сконструйований у певному історичному та політичному контекстах.

Базовою працею, яка розглядає проблеми національної ідентичності, на яку здебільшого посилаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці-націологи є монографія «Національна ідентичність» Е. Сміта, професора Лондонської школи економіки, провідного фахівця з проблем виникнення та розвитку націй. Е. Сміт розглядає національну ідентичність, як колективний культурний феномен і застосовує для її аналізу соціологічний, етнологічний, методологічний інструментарій. Учений розкриває природу національної ідентичності, її функції та значення, пов'язуючи національну ідентичність і націоналізм із питаннями етнічної ідентичності й етнічних спільнот [159].

У свою чергу представники конструктивістського (інструментального) і примордіалістських підходів по-різному розглядають поняття національної ідентичності. З точки зору конструктивістського підходу, нація є штучним конструктом, продуктом суспільної свідомості, сформованим у період модернізації, індустріалізації та розвитку капіталізму. Не нація формує кордони держави, а держава формує межі нації. Національна ідентичність не органічно дозріває в процесі історичного розвитку, як стверджують представники примордіалізму, а штучно стимулюється державою. Характерною особливістю конструктивістського підходу є те, що на відміну від класичних шкіл, які

аналізують міжнародні відносини з позицій економічної могутності та військової сили, він залучає соціокультурний контекст – ідеї, змісти та цінності [126, с. 61]. Розглядаючи інтерпретацію з даної точки зору, конструктивісти зробили висновок, що формування (конструювання) ідентичностей акторами міжнародних відносин є основним міжнародним процесом.

Питання національної ідентичності набуло широкого наукового резонансу серед представників української та зарубіжної політичної та соціологічної думки. Становлення національної ідентичності та формування національної спільноти в контексті вивчення етнонаціональних і етнополітичних проблем розглядається у працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема: Є. Гришук [29], О. Картунов [64], І. Кресіна [28], Л. Нагорна [110], О. Майборода [95], М. Обушний [114], А. Ручка [151], Ю. Римаренко [43] та інших.

І. Тимофеев зазначає, що «процеси створення наднаціональної ідентичності є наслідком того, що входження держав до складу наднаціональних утворень також супроводжується поступовою зміною структури та ієрархії їх ідентичностей, корекцією ціннісних та світоглядних настанов, символічних та смислових систем, зрушеннями на осі координат «свій-чужий-співвітчизник-брат» тощо» [166]. Конструювання сучасних національних ідентичностей відбувається як гібридизація – форма національної локальності відділяється від наявних практик (культурних, соціальних, політичних) і рекомбінується з новими (глобалізаційними) формами, що приводить до утворення нових практик. Те, що репрезентується як національне, фактично сконструйовано на транслокальній, або надлокальній основі. Така схема побудови національних ідентичностей фактично спричиняє стирання локальності і втрату національного як особливого.

Стосовно України, то технологія гібридизації застосовується до конструювання сучасної української ідентичності, як частини європейської спільноти, де національний суверенітет сприймається як перспектива членства в Євросоюзі. Це відкриває шлях до уніфікації національно-державних

організацій, а «національна ідентичність», як форма партикулярності, набуває узагальнених ознак.

Структура ідентичності динамічна і змінюється в залежності від того, як зростає чи, навпаки, знижується вага тих чи інших її складових. Тому, для правильного розуміння природи і призначення ідентичності необхідно мати відповідне уявлення про всі складові об'єкту дослідження, що і зроблено, через розкриття їх змісту, аспектів та вимірів. Проведений комплексний аналіз ідей та ідеалів, навколо яких формується згуртований соціум, сприятливих та несприятливих факторів, перешкод для його консолідації, перераховані механізми та моделі становлення і закріплення національної ідентичності.

Національна ідентичність включає ряд основоположних компонентів, таких, як: світогляд, національна самосвідомість і менталітет, національний характер, історична пам'ять, етнонаціональні образи, національні традиції, міфи, символи та стереотипи поведінки, на підставі комбінування і поєднання яких і постає дана система.

Особливо деталізованого розгляду заслуговує одна із найновіших розробок з теми – збірник статей з української історіографії «Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України», американського історика українського походження Зенона-Євгена Когута. Дана праця присвячена пошуку коріння української національної ідентичності. Оскільки це дослідження є одним із найбільш ґрунтовних досліджень сучасності, що розглядає тему «національна ідентичність», йому варто приділити особливу увагу. Наукові пошуки автора відбуваються у рамках національної парадигми історичного процесу. Історик переконаний, що труднощі становлення української історичної свідомості укорінені в наслідках колоніального минулого України: «Консенсусу досягнуто тільки щодо деяких тем та інтерпретацій. Для виправлення кризової ситуації дослідник рекомендує видавати навчальні підручники нового зразка і запроваджувати нові навчальні плани. Навчальні плани для шкіл мають також допомогти українському погляду на історію проникнути в ширші кола суспільства» [68, с. 240-241].

Відповідні стадії національного та державного будівництва українців і росіян, на його думку, відображаються у еволюції інтерпретацій українського минулого від XVII ст. до наших днів. З.-Є. Когут вважає, що за сучасного історіографічного дискурсу цілком можливо досягти значних успіхів у реалізації стратегічних завдань українського національного та державного будівництва. На його думку, укорінення у свідомості історичних міфів, не зашкодить процесові, оскільки навіть вони можуть і повинні використовуватися в процесі формування нової української історичної свідомості. Одним із ключових висновків З.-Є. Когута стосовно поточного стану історичної свідомості є така думка: «вона все ще перебуває на рудиментарній стадії і притаманна лише обмеженому колу національно свідомих представників населення». Тим не менше автор переконаний, що на сьогоднішній день наявна достатня кількість підстав і умов, сприятливих для покращення показників «національної ідентичності» і масштабних перетворень [140, с. 283].

Варто ознайомитись із розробками проблематики «національної ідентичності» у публікаціях дослідника історіографії Н. Яковенко «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» та «Історик є невільником джерела». Н. Яковенко наголошує на значній ролі історичної науки, як важеля впливу на формування «національної ідентичності». З огляду на це, автор заперечує результативність історіографічних досліджень, що свідомо очищають себе від «національного складника» [140, с. 284]: «Така операція перетворює її на мертвонароджене есперанто – для всіх і ні для кого. А коли так, то історик, пускаючись у плавання по частковому матеріалу, який досліджує, мусить мати в голові якусь мапу-схему свого «національного маршруту». Одним із найбільш суттєвих результатів дослідження є думка про необхідність розмежування історії академічної і історії дидактичної. Історик відстоює позицію розмежування історії на дидактичну й академічну: «На дидактичній історії (передусім підручниковій) ширший загальний сприймає свою історію [214]. На дидактичній історії виростає ціла культурна традиція. Підручники виконують функцію формування юного громадянина». Н. Яковенко, робить висновок, що

головне завдання дидактичної історії – це утвердження української національної ідентичності, у дидактичній історії має бути присутня легендарна історія, міфологія, пантеон героїв, вона повинна виховувати культуру пам'яті і шанування, визначати національні цінності, формувати національні орієнтири.

Дидактична історія стає таким чином інструментом утвердження української національної ідентичності. Н. Яковенко, як представник сучасної української історіографії, переконана, що історики здатні і повинні виправити кризову суспільної самоідентифікації і допомогти громадянам віднайти їх власну національну ідентичність [214].

Сучасні дослідження української національної ідентичності цікавлять не лише українські наукові кола. Одним із прикладів широкого резонансу питання можна навести монографію «Ідентичність: Теоретичні зауваги» О. Гнатюк – професора Варшавського університету. Монографія дає змогу скласти уявлення про сучасний польський дискурс нації та національної ідентичності і може бути цікавою для українського читача з огляду на розроблену методологію дослідження та звернення автором до українського питання ідентичності в контексті польської самоідентифікації. У праці «Ідентичність: Теоретичні зауваги» перераховуються авторські методологічні прийоми дослідника та теоретичне осмислення проблем нації, національної культури, національної та культурної ідентичності, дискурсу ідентичності в межах сучасних польських гуманітарних наук [23]. Як стверджує С. Проскурова: «варто звернути увагу на спільність відправних теоретичних засад, підходів, тверджень українських і польських вчених у визначенні понять, які є базовими для вивчення ідентичності, про некоректність поділу націоналізмів на «новочасний» західний і «запізнений» східний, про цивілізаційне запізнення Східної Європи тощо» [140, с. 284]. Спираючись на праці А. Клоковської, Й. Курчевської, Б. Шацької, Є. Шацького, Є. Єдліцького, Є. Новіцької, А. Поморського, О. Гнатюк, як дослідник, добре обізнаний з новітньою історією українського гуманітарного життя і водночас як спостерігач українського культурологічного дискурсу «ззовні», припускаючись ряду історико-культурних аналогій,

неупереджено доходить ряду суттєвих висновків про стан і проблеми українського дискурсу ідентичності [23].

Ще одним прикладом новітніх розробок питання «національної ідентичності» у рамках українсько-польського дискурсу національної ідентичності є праця «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів». Дана робота є інноваційною, оскільки у ній здійснюється перший в історіографії синтез історії Польщі, здійснений українськими вченими Л. Зашкільняком та М. Крикуном. Цінність праці полягає у тому, що у ній дослідники демонструють на прикладах, як всі вияви життя поляків формувалися насамперед під впливом ідей та уявлень, продукованих польською елітою у конкретні історичні епохи. Значної уваги автори приділяють деталізації бачення проблем утвердження польської національної ідентичності й подолання кризових явищ у період суспільної трансформації на зламі XX-XXI століть. Праця побудована, як розгорнуте дослідження «формування і розвитку польського етносу, який у міру цивілізаційного поступу творить послідовні форми суспільного життя – протодержавні й державні об'єднання (племінні союзи, монархію, станову монархію, республіку), набуває рис згуртованої національної спільноти, що посідає помітне місце в історії взаємин європейських народів...» [56].

Розвідки польських авторів органічно вписуються в дискурс української ідентичності. Основні публікації українських і польських гуманітаріїв з цієї проблематики, зосереджені в українських культурологічних часописах «Ї» та «Критика», демонструють єдність методологічних підходів, відсутність упереджень, взаємний інтерес і розуміння взаємної відповідальності за можливі способи реалізації українського національного проекту.

Необхідною умовою цілісного розкриття проблематики «національної ідентичності» є ознайомлення з сучасними працями російських історіографів і соціологів. Однією з найбільш плідних у цьому ракурсі авторів є російський соціолог А. Здравомислов. Дослідник пропонує власне бачення проблеми формування національної ідентичності в контексті молодого посттоталітарного

суспільства. На думку дослідника, на сьогоднішній день, в пострадянських республіках все більше уваги приділяється формуванню державного курсу країни крізь призму національної ідентичності, більш активно піднімається питання про вибір шляху розвитку, формування національної ідеї, національної самоідентифікації нації і держави. Дані процеси знаходять своє відображення в спробах історизації нації, пошуку її коренів, визначних подій та діячів, основною метою яких є консолідація нації за культурно-етнічною ознакою. Дослідник наводить міркування, що з даною метою часто переписується і реінтерпритується історія, де забезпечуються послідовність місця і ролі країни в ній. Тим не менше, автор підкреслює, що неприпустимими у стосунках між колишніми радянськими республіками є фальсифікація історії, взаємні звинувачення та інше. А. Здравомислов вважає, що необхідною умовою для того, щоб громадяни могли відчутти себе приналежними до певної національної спільноти, повинна бути виконана значна робота: встановлені законні межі і визначено геополітичне розташування даної нації по відношенню до інших народів, розроблена певна політика в галузі державної мови, створена система уявлень про історичне минуле народу [57].

Кожна з вищеперерахованих праць є важливою для міжнародного та національного дискурсу з питань проблематики національної ідентичності. Результати та практичні рекомендації даних авторів є дуже цінними та заслуговують детального розгляду та врахування у поточному дослідженні.

Повертаючись до природи «національної ідентичності», варто проаналізувати її сутність як феномену соціального буття, окресливши тим самим коло подальших досліджень та пошуків. Ідентичність формується на основі відповідної національної парадигми, на перетині національно-історичної, соціально-психологічної, соціокультурної, політико-культурної та інших сфер. У її зміст входять усталені особливості національної культури, етнічні характеристики, звичаї, вірування, міфи, моральні імперативи і т.д. Вона найтіснішим чином пов'язана з поняттям «національний характер». Тут мова йде про уявленнях людей про себе, про їх місце в світі. Національна

ідентичність інтегрує в себе внутрішні і зовнішні складові. Для неї особливо важливою є відповідність зовнішнього і внутрішнього, форми і змісту, прояви та сутності. Внутрішнє відчуття ідентичності передбачає сутнісну тотожність, спорідненість, загальну основу, єдине начало. Якщо внутрішні складові визначаються баченням тим чи іншим народом самих себе зсередини, то зовнішні складові формуються, по-перше, тим, як на нього дивиться навколишній світ, а по-друге, як сам народ оцінює своє місце і роль в світовому співтоваристві. Як зазначав Ю. Хаберас: «жодна нація чи ж національна держава Європи не може продемонструвати історію, яку можна було б пояснити з неї самої». У цьому контексті ідентичність має відношення до геополітичного статусу національної держави у світі і, з цієї точки зору можна говорити про геополітичну ідентичність держави, яка виступає в якості своєрідного індикатора, що дозволяє судити про те, як та чи інша нація бачить себе у відносинах з рештою світу. Вона дає значимість зовнішньополітичним орієнтирам держави, уявленням про національний суверенітет, національні інтереси, національній безпеці та стратегії розвитку і т.д. Національна та геополітична ідентичність включає безліч компонентів, таких, як: світогляд, національна самосвідомість і менталітет, національний характер, історична пам'ять, етнонаціональні образи, національні традиції, міфи, символи, стереотипи поведінки та ін. Важливими складовими ідентичності є історично сформовані, формалізовані і часто конкуруючі між собою уявлення про місце країни в світі, її культурно-цивілізаційну приналежність, національні інтереси, геополітичні пріоритети і т.д [183].

Проблема національної ідентичності належить до розряду культурологічних, насамперед тих, у яких розроблені еталони (стандарти) етносоціальної поведінки. Національна ідентичність є основним компонентом, мотиваційно-смісловою «серцевиною» національної самосвідомості, оскільки тісно пов'язана з почуттями приналежності до своєї нації, що дає змогу засвоїти найважливіші вимоги та норми поведінки, прийняті в національній спільноті, знаково-символічні та нормативно-ціннісні системи національної культури. У

цьому ракурсі звички, смаки, історична спадковість, ритуали, традиції, обряди, артефакти визначають колективні спільності в часі і просторі. Говорячи про національну ідентичність, мають на увазі, й почуття спільності минулого та сучасного у громадянському суспільстві кожної конкретної держави. Суть проблеми полягає у наявності й збереженні національно-культурного консенсусу з фундаментальних питань економічного, політичного, культурного і соціального життя, поточного розвитку держави, її внутрішньої і зовнішньої політики. Національна ідентичність передбачає існування в нації почуття спільної історичної долі та близького майбутнього. Усі ці фактори справляють істотний вплив на об'єктивні і суб'єктивні погляди різних представників державотворчого етносу.

Загалом у сучасній політичній науці національна ідентичність розглядається в двох основних формах: як соціально-політична, або громадянська, і як етнонаціональна ідентичність, основу якої становить певний етнос і його культура. Перший тип є завершеною формою розвитку етносу, так як його культура і етнічність поглинають культуру і етнічність меншин. Другий тип базується на основі використання організаційних, ідеологічних ресурсів держави, котра надає перевагу соціально-політичному змісту національної ідентичності. Тож національна ідентичність – самовизначення особи в національному контексті, усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей, таких, як: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, тощо.

Політологічний аналіз поняття «національна ідентичність» підкреслює певні владні орієнтири як елементи національної ідентичності. До об'єктивних ознак національної ідентичності відносять: наявність громадянства, спільність суспільно-політичного життя, економічних інтересів, спільна офіційна мова, спільність духовних цінностей, спільні перспективи. Важливим для національної ідентичності є момент вибору, коли громадянин вирішує свою долю, довіряючи її в руки тих, хто схожий на нього, тотожний йому, і тому виражає його власні інтереси. Національна ідентичність передбачає спільність

орієнтацій і установок, співпадіння зразків у формах і методах досягнення цілей. Високий рівень національної ідентичності демонструє пряме інтелектуальне та емоціональне ототожнення себе з конкретним політичним суб'єктом, зарахування себе до визначеної групи, усвідомлення політичних ролей, стереотипів і рамок поведінки, конкретизації політичних норм і цінностей. Національна ідентичність виступає індикатором, що дозволяє наочно спостерігати єдність громадянського суспільства та органів публічної влади, спрямованості процесів інтеграції її суб'єктів у політичну структуру суспільства, векторі розвитку політичних процесів.

Ототожнення себе з кимось або чимось може відбуватися через пошук, або розпізнавання спільних ознак, використовуючи класифікації та узагальнення цих ознак до цілісних образів і соціальних типів (в тому числі і через аналіз знакових і символічних систем, характерних для відповідної спільноти) і послідовне їх відтворення. Національна ідентичність набуває високої міри тоді, коли стосунки всередині групи стабілізуються, індивідуальні особливості стають менш важливими, ніж групові. На думку Дж. Джексона, національна ідентичність повинна розглядатися у наступних координатах:

- 1) посилення привабливості групи для її членів, що виражається у їх позитивних почуттях на рахунок перебування у межах цієї групи;
- 2) деперсоналізація – роздуми про свою особу скоріше у термінах невід'ємного члена групи «ми», і менше у термінах унікального індивідуума «я»;
- 3) сприйняття залежності себе від групи – віра в те, що особистий добробут і добробут групи пов'язані між собою, а також виникнення відчуття особистісного обов'язку в побудові позитивних відносин з членами групи;
- 4) відчуття міжгрупової конкуренції – сприйняття інших груп як конкуруючих з її власною групою [226].

Л. Мазур виділяє п'ять найважливіших джерел формування національної ідентичності. По-перше – це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників, визнають, що їхні спільні характеристики схожі, й спільно прагнуть продовжувати спільне співіснування.

По-друге, спільне історичне минуле (причому не лише переможні моменти, а й спільні поразки), спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє. По-третє, спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дійова ідентичність. По-четверте, постійне проживання в одній країні, батьківщині, державі [94, с. 12].

За Е. Еріксоном визначена ідентичність надає індивідові почуття самототожності, власної істинності, повноцінності, співпричетності до світу та інших людей, почуття знайденості адекватності і стабільного опанування особистістю власного «Я» незалежно від змін останнього і ситуації; здатність особистості до повноцінного розв'язання завдань, що постають перед нею на кожному етапі розвитку. У подібних спільнотах реалізуються основні людські потреби (від примітивних до творчих і духовних). Суспільство як єдина одиниця, або спільнота виступає найбільшим суб'єктом соціальної ідентичності. Криза ідентичності (Т. Парсонс) – дезорієнтація індивіда у соціальному просторі за рахунок втрати розуміння соціальних ролей, або неможливості їх реалізації. За умов втрати ідентичності з певною соціальною групою, у індивіда природним чином виникає потреба знайти альтернативну групу, з якою можна себе ідентифікувати. [125, с. 3]

З метою детальнішого розкриття сутності феномену «національної ідентичності» слід звернутися до праці класика історіографії та політичної думки Е. Сміта «Національна ідентичність». Основними складовими ідентичності Е. Сміт вважає історичну територію, політико-юридичну рівність членів, спільну громадську культуру та ідеологію [159].

На думку Е. Сміта, основними елементами національної ідентичності є:

- 1) історична територія, або рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;
- 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території.

До зовнішніх функцій національної ідентичності Е. Сміт відносить територіальні, економічні та політичні, а до внутрішніх функцій – формування колективної національної свідомості: «...згуртування членів як людей «однієї національності» і «громадян». Сьогодні цього досягають завдяки обов’язковій, стандартизованій державній системі масової освіти, з допомогою якої державна влада сподівається прищепити вірність нації і самобутню однорідну культуру; саме цій діяльності більшість урядів, перебуваючи під впливом націоналістичних ідеалів культурної автентичності та єдності, віддаються з великим завзяттям».

Національна ідентичність може бути проаналізована і прослідкована лише за рахунок розуміння специфіки її ідентифікаторів (або індикаторів), що є її якісними показниками.

П. Алтер диференціював концепцію культурної національної ідентичності (Cultural National Identity) і громадянської політичної ідентичності (Civil National Identity).

До основних компонентів культурної ідентичності ним були віднесені спільність таких традицій (Common Heritage):

- 1) мови (Language);
- 2) місця проживання (Distinct area of Settlement);
- 3) релігії (Religion);
- 4) звичаї (Customs);
- 5) історії (History).

Ключовим компонентом політичної національної ідентичності П. Алтер вважав наявність у громадян політичної свідомості рівності перед законом (Politically Aware Citizens Equal Before the Law) [70, с. 38].

Підводячи підсумки у дослідженні ідентичності як категорії політичної культури, інтегруючи вищезначені здобутки, варто сформулювати авторський погляд на зміст поняття національна ідентичність. «Національна ідентичність» – результат процесу ототожнення, уподібнення з певною нацією, культурою.,

історичною пам'яттю, свідомістю, відчуття належності до певної спільноти, з прийняттям її групових норм і цінностей».

1.2. Мова як соціокультурний чинник політичної ідентичності: аналіз сучасних наукових підходів

Визначальним індикатором національної ідентичності, поряд з менталітетом, національним характером, історичною пам'яттю, є мова. Мова є однією з головних ознак нації та складовою національної ідентичності. Виходячи з природного бажання людини ідентифікувати себе з певною спільнотою, найбільш очевидними і дієвими індикаторами можуть стати саме спільність території та мови міжособистісного спілкування. Ці ідентитети не можуть дезорієнтовувати, оскільки є очевидними і наглядними для кожного, і можуть сприйматися як тотожні, або як такі, що не характерні для індивіда. Як зазначає Т. Кузьменко [83]: українська мова у незалежній Україні з архаїчного чинника (мова повсякденного спілкування) стає мовою майбутнього. А російська мова, яка виконувала в радянську добу функції «локомотива майбутнього», перетворюється на ідентитет радянського минулого, і відповідно, радянської ідентичності. Так, на думку М. Розумного режим функціонування та статус мов визначає один з базових комунікативних принципів державного і суспільного життя. Наявність і повноцінне функціонування національної мови є ознакою зрілої, самобутньої та розвинутої в культурному відношенні спільноти. Втім, на думку вченого, використання мови метрополії в якості державної мови у колишніх колоніях не перешкоджає формуванню національної ідентичності (це показує довід країн Північної та Латинської Америки, Африки, а також Індії, Австралії, Ірландії та деяких інших країн) [149, с. 9].

Виходячи з того, що істотними рисами ідентичності є її надзвичайно динамічний і діалогічний характер, за якого тісно переплітаються емоційні й раціональні компоненти, можна констатувати наявність різностороннього

впливу під час мовної ідентифікації. Мовна та культурна ідентичність, а разом з ними і самоототожнення зі спільнотою, формуються в процесі соціалізації, тому важливим є раціональний фактор – наявність здобутих знань, уявлень про особливості власної групи. Саме з них, зауважує І. Бабак, постає емоційне усвідомлення себе у ній на ґрунті об'єктивних диференціюючих ознак, викликаючи відчуття належності до громади, оцінку власного становища у об'єднанні [7, с. 4]. Енциклопедія Британніка наголошує, що важливим фактором підтримки ідентичності є знаходження стабільної ролі у спільноті, яке здобувається за рахунок отриманого знання і виявляється у зовнішньому вираженні ознак ідентичності (Britannica Encyclopedia). Як зазначає В. Караваєв, якщо представити інституціональну модель національної ідентичності як набір етнокультурних, політичних, економічних, цивілізаційних параметрів, то очевидно, що держава мусить постати не лише в ролі своєрідного регулятора цих взаємовпливів, а відкритим до обговорень активним учасником суспільних перетворень принаймні до моменту досягнення необхідної моделі національної ідентичності з позиції безпеки певної політичної спільноти [61, с. 80].

За концепцією Ж. Піаже, етапи становлення ідентичності співвідносні з етапами психічного розвитку дитини в усвідомленні приналежності до певної етнічної групи, значною мірою засвоєної за участі державного: у 6-7 рр. дитина набуває фрагментарні й несистематичні знання про свою етнічну приналежність; через два роки дитина чітко ідентифікує себе з етнічною спільнотою на основі мови, місця проживання; у 10-11 рр. відбувається формування етнічної ідентичності на підставі унікальності власної історії, особливостей традиційної культури, відмінних від інших народів та етносів регулювання [7, с. 2].

Дослідники мовної ситуації О. Волкогонов та І. Татаренко виокремлюють три основні фази конструювання мовної ідентичності:

1. Фаза диференціації – усвідомлення власної групи, відмінностей між «ми» та «вони» (період раннього родинного спілкування).

2. Фаза вироблення авто- й гетеростереотипів – успадкування національного характеру, пізнання психологічних особливостей не лише своєї спільноти, а й інших угруповань. Stereotypes створюють систему, що акумулює стандартизований колективний досвід і є складовою частиною масової свідомості (період виховання у навчальних закладах).

3. Фаза формулювання національного ідеалу – своєрідне поєднання двох попередніх, адже включає уявлення про власну спільноту та його соціально-історичні ціннісні орієнтації. На цій стадії формується модель майбутнього, основою якої є часткова або повна зміна усталеного порядку речей (період узагальнення і верифікації за рахунок зовнішніх впливів публічного життя країни).

На думку О. Гнатюк, поняття колективної ідентичності, або «тожсамості» базується на засвоєнні істотних елементів колективної культури, визнаючи їх за власні на засадах подібності, адже саме так в індивіда виникає чуття належності до своєї спільноти і чуття окремішності (інакшості) щодо інших національних спільнот. Тому, серед зазначених вище чинників конструювання мовної ідентичності та відчуття єдності з спільнотою, варто виокремити сфери освіти та публічного спілкування, які неодмінно мають бути врегульовані політично, санкціоновані законодавчими гарантіями. У такому випадку доцільно буде говорити про політико-мовну ідентичність, що тлумачиться як політична діяльність, політична участь громадянина, яка обумовлена ототожненням його з певною лінгвістичною групою, що передбачає перенесення її норм і цінностей у процеси реалізації владних відносин [23].

Проводячи паралелі з «Законом про засади державної мовної політики», не можна не констатувати відсутність вимог контролю за відсотковим складом навчальних закладів вищого, середнього і дошкільного рівня у розрізі мови навчання. Тому, останні прояви мовної політики сьогодення не є можливими ідентифікувати як налаштовані на патріотичне виховання і зміцнення національної єдності. Відсутність гарантій ознайомлення молодих людей з цінностями національної спільноти становить, якщо не заміну їх місця

стихійними плинними цінностями масової культури, то загрозу ідентифікаційного розпаду і соціального розчарування. Як вважає Г. Мусієнко, процес підтримки російської мови в Україні, як другої державної, офіційної, або регіональної, означає зазіхання на державний суверенітет, тому такі дії не можуть бути виправданими посиланнями на «загальнолюдські інтереси», «права людини» чи «захист національних меншин». Основним же завданням мовної політики сьогодення можна визначити рух у напрямку набуття українською мовою статусу державної, що перетворюється на одну із засадних проблем національної безпеки української нації і держави [45, с. 367].

З політологічної точки зору явище політико-мовної ідентичності є важливим з урахуванням його основоположного значення для формування інших ознак єдності з спільнотою. Мовне ототожнення може виступати, якщо не безпосередньо, то неодмінно опосередковано як складова національної безпеки держави, політичної згуртованості, фактору визначення і підтримки стабільності політичного курсу. Первинність мови щодо інших форм суспільного буття, що впливають на ці процеси вимагає значних уточнень. На думку Дж. Таунсенда, національна ідентичність проявляється перш за все, як вираження поваги громадянами країни до культурних цінностей, що свідчить про те, що вони поділяють їх, розуміють ким вони є насправді (громадянами країни) і усвідомлюють себе як частину цієї спільноти [222]. У сенсі політичного вибору усвідомлена мовна перевага, тобто мовна ідентичність, виступає у якості ціннісного світоглядного індикатора, оскільки є центральною категорією культурної ідентичності. Першочергове значення мови для самоусвідомлення спільноти як єдиного організму завжди підкреслюється колоніальними державами, що з метою збереження економічної експлуатації поневоленого народу вдаються до культурної його асиміляції, зі значною увагою у мовному питанні. Не дарма ще царськими указами заборонялось використання мови і разом з нею і інших символів, що формують національну ідентичність за її участю: художня література, пісні, казки, приказки, а також заперечувалось використання мови в офіційній сфері як функціонального

інструменту у спілкуванні, веденні справ, наукової роботи і освіти, виключивши фізичну можливість використання української мови взагалі в стінах навчальних закладів за рахунок переселення викладачів-уродженців України до Росії, а російських поставивши на їх місце. Таким чином унеможливилось використання української мови, адже російські викладачі не володіли нею.

Виключення мови, як елемента ціннісної культурної площини може зруйнувати цілісність взаємопов'язаних елементів, зв'язок яких може після піддатись сумніву, як і інші складові системи. Це все може провокувати зневіру, розходження щодо солідарності з поглядами спільноти на рахунок тих чи інших питань, зникнення відчуття належності, суб'єктивної цінності складових та всієї культурної системи взагалі. Пріоритетне місце мові у структурі національних цінностей відводить В. Хмелько: формування ідентичності починається з того, як людина народжується, з ландшафту, який її оточує; по-друге це національна кухня; третій фактор – емоційний компонент, що підносить мову – так званий «мелос» – тип мелодики, адже пісні, які людина чує з дитинства стають її рідною мелодією, ритмікою – що формується підсвідомо; четверте – система кольорів, оздоблення, орнаменти [123, с. 3]. Мові у цій структурі відводиться подвійна роль – з'єднувати свідоме з підсвідомим, за рахунок чого відбувається усвідомлення себе і успадкування ідентичності. Б. Андерсон звертає увагу на модель формування ідентичності на базі мов, які завжди були, якщо не першопочатковими щодо інших компонентів ідентифікації, то, взаємоформуєчими, оскільки не викликає сумнівів споконвічність мов, навіть тих, що вважаються сучасними, адже коріння мов, схоже, сягає глибше від чого-небудь іншого в сучасних суспільствах. Мова стає базисом для збереження і відтворення інших символів і змістових наповненостей (елементів) ідентичності, основою для інших індикаторів ідентичності зі спільнотою, бо являє собою мало не найістотнішу форму демонстрації, прояву і передачі змісту культури і сполучає її в системне, відносно цілісне й однорідне утворення. Самі ж норми й цінності культури

формують характер народу в єдиний комплекс, де всі ознаки скоординовано, взаємопов'язано. У випадку, коли відсутнє цілісне розуміння свого минулого, коли невиразно поставлена мета на майбутнє – порушуються адекватність сприйняття нинішнього стану країни і оцінки поточних подій. Саме культура як сукупність значень, цінностей і норм суспільства в цілому формує ментальність людей у напрямку того, що вважати достеменним, вірним, справедливим, корисним, важливим, «своїм», а що – ілюзорним, неправдивим, некорисним, неважливим, «чужим» [88]. У результаті виникає так звана «культурна ментальність», яка охоплює, по-перше, внутрішню сторону людського досвіду (сферу розуму, цінностей, сенсу), а по-друге, і його зовнішню, поведінкову форму. Як зауважив П. Сорокін, «між ментальністю і поведінкою навряд чи можна провести будь-яку чітку межу. Вони непомітно переходять одна в одну, і багато явищ ментальності є водночас явищами поведінки і навпаки». Отже, культура впливає на вироблення і ствердження особистісної та групової ідентичності як у ментальному, ціннісно-нормативному аспекті, так і в поведінковому вимірі [135].

Від ступеня активності, діяльнісного вияву мовної та культурно-політичної ідентичності залежить майбутнє становище в державі в цілому. Усвідомлення власної національної належності і, відповідно, сприйняття себе як члена певної суспільної групи не лише задовольняє потребу соціалізації індивіда, а й уможливорює оптимальну самореалізацію у процесі співвіднесення власних життєвих позицій, поглядів, цінностей із нормами тієї національної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує. Американські вчені Дж. Маккей та Ф. Льюїнс визначають її чотири основні ступені вияву ідентичності. Перший – «мінімум», до якого вчені віднесли осіб з низькою етнічною обізнаністю або асимільованих. До другого типу – «поміркована» належать особи, які мають певні контакти з членами своєї групи, хоча їх приналежність до групи є слабо розвиненою. Третій тип – «маргінальна», до нього належать так звані «національні сироти» – особи з чітко сформованою суспільною свідомістю, які не мають контактів зі своєю групою. До четвертого

типу – «максимальна» – належать особистості з високим рівнем сформованої самосвідомості, які беруть активну участь у діяльності групи та забезпеченні її інтересів [223].

К. Черрі виокремлює 4 статуси ідентичності, або міри усвідомлення і прояву факту наявної ідентичності за допомогою яких можливо наглядно виміряти її рівень глибини:

- свідомо досягнута ідентичність, досягнута людиною в результаті проходження через всебічне вивчення різних ідентичностей і раціонального обрання однієї з них;
- стан заперечення, коли людина знаходиться в пошуку, бере активну участь у вивченні різних ідентичностей, але не визнає власної належності до жодної з них;
- стан привласнення, коли людина визначає себе належною до певної ідентичності, але не здійснювала навіть спроб особистої розвідки стосовно питань ідентичності;
- дифузійна ідентичність, за якої наявна криза ідентичності або відчувається потреба в негайній самоідентифікації [223].

Чим більшою мірою в суспільстві вкорінена єдність ідентичностей, тим більш стійким і мобільним воно є до зовнішніх і внутрішніх потрясінь. В умовах мінливості соціального становища людини, належності до різних соціальних груп, і, внаслідок цього, відсутність одновекторної чіткої ієрархії цінностей, процес національної ідентифікації відчувається та усвідомлюється як потреба [92, с. 8]. Емоційний бік самоототожнення включає в себе відчуття власної гідності, бажання пишатись досягненнями своєї країни та потяг до примноження її статків. Як правило, випадки втрати ідентичностей, також відомі як «неврози маргінала», виникають у тому разі, якщо цінності двох культур, до яких відчуває свою причетність особа, внаслідок незбалансованого впливу середовища, відсутності достатніх знань або патріотичного виховання, уявляються їй несумісними, такими, що перебувають у стані конфлікту. Саме на такому ґрунті найчастіше виникають парадокси гіпертрофії ідентичності,

здатні призводити до взаємовідчуження або переоцінки власних вподобань, що стимулюватиме пошук нового об'єкту ототожнення, яке підкріплюватиме подальшу диференціацію ідентичностей.

Біполярність ідентичностей навіть за однакових умов політичного розвитку, чи конкретної політичної ситуації, загрожує протилежними орієнтаціями, відмінними реакціями на зовнішні впливи та визначенню пріоритетів політики держави. Історія не раз уже доводила, що причиною розпаду того чи іншого народу є порушення єдності носіїв генофонду його культури. Варто зазначити, що часто ідентифікація мовою як символом тієї чи іншої спільноти може виступати навіть у якості ототожнення з зовнішньою загрозою і служити потужним мобілізуючим та інтегративним фактором для носіїв тієї чи іншої ідентичності. Кожен наявний тип ідентичності теж не є однорідним, до нього входять проекти від радикальних до поміркованих. Як зазначає В. Троян, в Україні існують дві великі групи ідентичності: національно-патріотична і орієнталістична [170, с. 231]. Представники національно-патріотичної ідентичності ставлять на перший план культурні аспекти і форми, а саме мову, історію, походження, традиції. Часто представниками даного типу ідентичності підбурюється тема антиазійства, а на перший план виходить європейськість, як її протилежність. Найчастіше це знаходить вираження в антиросійській риторичі, оскільки саме Росія є, на їх думку, втіленням неєвропейської системи цінностей як політичних, так і культурних і ментальних, така, що несе пряму загрозу розвитку української національної ідентичності. У багатьох представників національно-патріотичної ідентичності ще живі в пам'яті часи Радянського Союзу, де фактично продовжувала втілюватись імперська політика по придушенню національних (і в тому числі українських) ідентичностей. Росія і російська мова для них є «іншим» у системі координат «ми» – «вони», причому саме зовнішнім ворогом, символом поневолення.

До представників орієнталістичної ідентичності входять ті, хто відкидає національний шлях розвитку і шукає інші проекти. Ними можуть бути

відродження нового наднаціонального утворення на базі держав пострадянського простору, Євразійський Союз тощо. Ностальгічними атрибутами для них можуть бути офіційна мова метрополії – російська, а також російська література, історичні постаті, тощо, як найвищі прояви великої слов'янської культури. Для представників цього типу ідентичності «іншим» ворогом (внутрішнім) є «культурна загроза», тобто вони опираються реальним, можливим і уявним спробам своєї асиміляції в культурно-ціннісному просторі. Тому відбувається актуалізація питань мови, історичної пам'яті, особливостей ментально-традиційних. Риторика ведеться протилежна до вищезазначеної у національно-патріотичній ідентичності.

За оцінкою М. Рябчука, лише третина населення країни має чітку національну самосвідомість і однозначно ідентифікує себе з українською політичною нацією. Решта ідентичностей – це не росіяни й не українці, а представники регіонально-територіальної ідентичності («місцеві», «тутешні»), які поки що перебувають на донаціональному і доісторичному рівні розвитку. А напруженість в ідентифікаційному полі створюється конкуренцією трьох основних ідеологій – комуністичної, ліберальної, націоналістичної, але особливу гостроту ситуації надає протистояння українського та російського націоналізмів, які, власне, конкурують не в якості самостійних ідеологій, а скоріше як створювані ними «фобії» – русофобія і українофобія. Досліджуючи культурну ідентичність в Україні, В. Хмелько виділяє представників україномовної української культури, російськомовної російської та близько третини населення – носіїв специфічного результату інтерференції двох культур – «російськомовні українці». Відрізняються вони не тільки мовою, а знаходяться якраз посередині між російськомовними росіянами та україномовними українцями. На думку дослідника, за політичними і патріотичними орієнтаціями російськомовні українці, разом з українцями, а за культурними – мова, навчання дітей тощо, ближче до росіян [197].

Інколи одного мовного фактору достатньо для появи тенденцій ворожнечі. На думку С. Римаренка, різні ідентичності, побудовані на мовному

факторі, або з його участю тяжіють до переходу у політичну площину [96, с. 515]. Як зазначає дослідник, в Європі часів влади Римської імперії, романські мови відображали приблизні кордони влади держави. Монархії пізнього Середньовіччя мали тенденцію до розвитку діалектів національних мов, що призвело до набуття багатьма групами ідеологічного виміру самоототожнення, розпорошення цих лінгвістичних груп і організацію їх у національні держави. Для українських реалій, як зазначає В. Кремень, характер абсолютної більшості національних меншин такий, що вони відрізняються від корінної нації, насамперед, мовою, меншою мірою – традиційним способом життя, і ще менше – релігією. Ця обставина з одного боку, полегшує спільне проживання на одній території, особливо в умовах недиференційованості суспільства [96, с. 561]. Але з іншого – ускладнює диференціацію суспільства з точки зору етнічної визначеності і надання меншинам особливого статусу.

Серед основних характерних причин біполярності ідентичностей в Україні, науковці підкреслюють розходження етнічної належності з мовною самоідентифікацією, що є джерелом багатьох типових ситуацій і становить для України серйозну політичну проблему. Як зазначає І. Іванов, цю масову етномаргінальність і пов'язане з нею психологічне роздвоєння можна буде змінити лише тоді, коли буде подолано кризу ідентичності [60, с. 68]. Адже, навіть тоді, коли особа зумисне або мимоволі заперечує свою національну приналежність, тобто намагається вважати себе представником іншого етносу через незнання історії свого народу, його культури, вірогідно поєднаного з комплексом меншовартості, чи елементарного невігластва, її антропологічні і лінгвістичні дані, в багатьох випадках, ілюструють достатньо інформації про справжнє походження, яке може пройти стадію ренесансу [206, с. 345]. Ситуація ускладнюється тим, що часто етнічна та культурна різновекторність може набувати досить ризикованих форм біполярності. За умови переважної концентрації громадян з відмінним від титульної нації світоглядом на обмеженій території, виникають ризики формування автономної регіональної ідентичності. За обставин бездіяльності з боку держави, або прискорення

процесу відчуження, формування окремішньої ідентичності посилюється. Регіональна ідентичність виявляється зазвичай в солідарності з земляками з причини спільного проживання на одній території в даний момент чи в минулому і зарахуванню себе до жителів певної місцевості чи її частини (територіальної одиниці). Регіональна ідентичність проявляється як системне багаторівневе утворення: 1) класифікація та ідентифікація (формування опозиції «ми» – «вони» або ж «свої» та «інші»); 2) формування мотивів поведінки, культурних, ціннісних та інших образів етнотериторіальних спільнот; 3) формування ідеології та світоглядних позицій групи [170, с. 231]. В Україні можна виокремити саме таку форму біполярної ідентичності у вигляді східного регіоналізму, який розвивається на тлі загальної відносної слабкості національної та етнічної самоідентифікації. Такий регіоналізм виникає на основі прагнення «відгородження» своєрідними регіональними кордонами (культурними та ментальними) від не зовсім зрозумілих йому, часто неприйнятних, а подекуди навіть ілюзорно чужих ідей. Регіональна самосвідомість східноукраїнської ідентичності часто живиться не стільки власними оформленими конструктивними ідеями, скільки просто запереченням тих, що існують в державі, які з їх точки зору, нав'язуються.

Регіональна ідентичність характеризується високим рівнем автономії і згуртованості, що може за тих чи інших обставин виступати тенденцією ризику у питаннях цілісності суспільства з точки зору національної безпеки. Г. Нестеренко зауважує, що початок переходу етнічної, культурної та мовної ідентичності в політичну площину із націленістю на створення власної суверенної держави, або приєднання до іншої, ініціюється самоорганізаційним чином, внаслідок тривалого утискання державою життєво важливих інтересів групи, тобто внаслідок перешкод вільному культурному розвитку, обмежень мови, звичаїв, неврахування специфіки в освітній політиці тощо. Проте активізація різноспрямованих інтересів спільнот в рамках однієї полікультурної держави має високу вірогідність ескалації, що проходить за сценарієм загострення національної ідентичності, на фінальній стадії якого постає

відкритий масовий конфлікт. Активізація ідентичності являє собою політичну лінію на повну правову і економічну суверенізацію, створення власної «національної» держави в процесі розгортання етноконфлікту, що має наступні складові:

- 1) відродження рідної мови й елементів певної етнічної культури;
- 2) зміцнення почуття етнічного походження, нарощування етнічної ідентичності;
- 3) самоствердження через посилення етноцентризму та формування націоналістичних політичних організацій;
- 4) мовна суверенізація і витіснення інших мов на певній території, у тому числі за допомогою законодавчих механізмів;
- 5) активне відторгнення всього чужого, створення «образу ворога» в особі метрополії і «п'ятої колони» з представників інших груп, зародження шовінізму і перехід на стадію радикалізму;
- 6) формування конкретних цілей боротьби – від територіальної культурної автономії до повної незалежності;
- 7) «війна законів» з центральною владою, економічна суверенізація;
- 8) здійснення фактичної суверенізації контрольованої території, звернення до міжнародних інститутів у пошуках визнання і підтримки свого права на самовизначення;
- 9) проголошення повної незалежності, націоналізація державного майна, юридична суверенізація;
- 10) створення етнократичної моделі політичної системи [119, с 1].

Мовний конфлікт – це різновид конфлікту міжнаціонального, або міжкультурного, який належить до ціннісних. У конфліктології їх вважають найемоційнішими, тому що вони зачіпають самоідентичність кожної зі сторін [201, с. 4]. Природа міжмовного конфлікту полягає в тому, що носії різних мов прагнуть використовувати рідну мову в якнайбільшій кількості соціолінгвістичних сфер. Конфлікт виникає, коли дві мови претендують на одну сферу, в якій не можуть бути суміжними, де їхнє паралельне

функціонування фізично неможливе (наприклад, Збройні сили). Об'єкт мовного конфлікту – соціолінгвістичні сфери, на які претендують декілька мов. Таким чином, мовний конфлікт належить до категорій міжнаціональних, які в свою чергу є різновидом ціннісних конфліктів. Як стверджує Б. Нарумов, на прикладі мовної ситуації в іспанській провінції Каталонії, вчені, які аналізували масову конкуренцію мов в рамках однієї території, зосередили увагу головним чином на сферах:

- освіти;
- групової неформальної комунікації;
- професійного спілкування;
- родинного спілкування.

О. Міхальов пропонує виокремити наступні варіанти розвитку конфліктів на мовному ґрунті: 1) між мовою масової комунікації і автохтонною національною мовою; 2) між національною мовою і мовою національної більшості; 3) між мовою національної більшості і мовою національної меншини; 4) між мовами, які однаково співвідносяться з національною більшістю [103].

За класифікацією Ю. Сапліна, можна навести кілька рівнів мовного (міжмовного) конфліктування:

- мегарівень – рівень світового мовного процесу: на цьому рівні всім іншим мовам народів світу протистоїть англійська як найбільш впливова, домінуюча у міжнародному спілкуванні і така, що потроху витискає інші національні мови з певних сфер функціонування, зокрема, мова інтернету – англійська;

- макрорівень – рівень мовних регіонів (ареалів) та окремих держав: на цьому рівні регіональні мови-макропосередники протистоять іншим національним мовам, зокрема в Україні міжмовний макроконфлікт характеризує стосунки між українською та російською мовами;

- мезорівень – рівень соціальних прошарків, класів та малих груп;
- мікрорівень – рівень взаємодії індивідів (мовних особистостей);

- інтрорівень – внутрішньоособистісний рівень взаємодії мов у свідомості неодномовної особи [153, с. 108].

Враховуючи класифікацію Ю. Сапліна, можна зробити висновок, що в основі конфлікту на будь-якому рівні лежить наявність соціальної напруги, яка живиться відповідними суперечностями. На мега- та макрорівнях, які є найбільш цікавими з точки зору політичної науки, цією невідповідністю може бути внутрішньоструктурний потенціал мови, її статус (престижу) та/або функціональний обіг. На думку Ю. Сапліна, на цих рівнях піднесення статусу однієї з протиставлених мов може не знімати, а навпаки, загострювати конфлікт. Як зазначає Н. Ротар, європейський досвід моделювання етнонаціональної політики з усією очевидністю доводить, що політика привілеїв для меншостей (етнічних, конфесійних, мовних тощо), прийняття державою ексклюзивних зобов'язань перед ними (правових чи моральних) не вирішує тих вихідних завдань, заради яких ці кроки вживають. Навпаки, подібна ексклюзивність лише провокує напругу й фрагментацію поліетнічних суспільств, перешкоджаючи її інтеграції на політичному рівні [150, с. 299].

Особливих масштабів і глибини набувають відкриті мовні конкуренції на територіях, які раніше входили до складу держав, що проводили асимілюючу мовну політику щодо населення. Простежуючи мовну історію Сілезії – регіону Польщі, який довгий час перебував у складі Пруссії, а потім Німеччини, Т. Міцевіч досліджує вияви конкуренції між польською та німецькою мовами у таких сферах

- офіційно-ділова (мова представників органів влади і документів);
- освіта (школа, університет);
- наука;
- церква;
- література;
- міжособистісне спілкування у групах;
- родинне спілкування (сім'я) [190, с. 6].

В Україні сферами ескалації мовного непорозуміння можуть виступати: в першу чергу офіційно-ділова сфера, мас-медійна, сфери освіти, науки, обслуговування, реклами. Як вважає О. Майборода, дана ситуація значною мірою спричинена мовною політикою вже незалежної України, оскільки українське законодавство стало предметом подвійного тлумачення, коли держава має забезпечувати всебічний розвиток української мови у всіх сферах суспільного життя, а з іншого боку, гарантує цими ж правовими актами вільне розширення масштабів у функціонуванні російської мови і збереження існуючих за радянської влади обсягів її поширення. В. Кремень складністю російської мовної ідентичності вважає те, що російською користуються не тільки росіяни, але й значна частина українців і представників інших національностей, що проживають в Україні. Предметом загострення може виступати суттєве протиріччя між дійсним поширенням російської мови і та її офіційним статусом [96, с. 561].

Лінгвістичні відносини можуть бути одним із головних джерел соціального розходження, розмежування між расами, релігіями чи суспільними класами [96, с. 516]. Потенціал мовних конфліктів може бути латентним чи відбуватися відкрито. Це залежить від багатьох факторів, які можуть включати в себе: відповідний економічний статус груп; соціальний статус лінгвістичних груп та їх рівень модернізації й урбанізації; їх кількість; географічну концентрацію чи дисперсність; рівень політичного пристосування (можливо шляхом децентралізації); ситуацію в споріднених культурних групах сусідніх країн; внутрішню підтримку іредентизму.

Регіональна ідентичність за ознакою мови та інших елементів культури може набувати масштабу ідеології і призводити до етнічного ізоляціонізму. Політична доктрина етнічного ізоляціонізму, як зазначає О. Бабенко, ґрунтується на переконанні, що інтереси та потреби етнічної групи можуть бути цілком задоволені, коли порвати раніше існуючі зв'язки із суміжними етнічними спільнотами чи спілками декількох етноспільнот [96, с. 689]. З боку етнічних груп формується уявлення, а згодом і політична програма, згідно з

якою держава є атрибутом та гарантом збереження групової цілісності, а значить і те, що складає державу (територія, суспільний устрій, інститути влади) повинно мати етнонаціональний характер та бути елементом якоїсь одної культурної системи, починаючи від надання державного статусу референтним групам. Ці уявлення та претензії становлять певну моральну основу для вимог виключного контролю над державою з боку певної етнічної спільності, навіть якщо її представники не є більшістю населення даної держави чи більшість членів цієї спільноти мешкають за її межами.

Конфлікт на базі мов і символів культури може набувати рис етнічного конфлікту – конфлікт з певним рівнем організованої політичної дії, суспільних рухів, масових безпорядків, сепаратистських виступів, бо ж навіть – громадянської війни, в яких протистояння проходить по лінії розмежування етнічних спільнот [96, с. 689]. О. Майборода визначає етнічний конфлікт як крайню форму зіткнення інтересів націй, етнічних груп докола національного питання. Символічні інтереси в системі міжетнічних відносин – це не просто ілюзії, якими еліти маніпулюють для мобілізації мас в ім'я прагматичної мети. Розподіл і володіння престижними символами є досить реальним та раціональним предметом для етнічного конфлікту.

Поштовхом до ескалації конфлікту на ґрунті культурних і етнічних відмінностей може стати не вирішення, або несправедливе вирішення національного питання у соціальній, економічній, мовній, культурній, релігійній, правовій та інших сферах, від яких залежить збереження етнічної групи та її подальший всебічний розвиток. Політологічний підхід враховує роль еліт, передусім інтелектуальних та політичних, у мобілізації етнічних почуттів, створенні міжетнічної напруги та ескалації її до рівня відкритого конфлікту. Впливають вони передусім на групи, які мають принижений статус, що дискримінуються в пануючих структурах, часто бояться за своє існування, навіть якщо демографічні, політичні та культурні умови їх існування не є насправді екстремальними. Вони стимулюють виклик реакції занепокоєності, яка випливає з почуття розповсюдження гіпертрофованого почуття загрози та

породжує крайні дії у відповідь на досить помірні погрози. Причинами можуть бути відчуття втрати гідності через актуалізацію пережитих у минулому історичних несправедливостей.

Причинами активізації мовного та культурного непорозуміння може бути реальне спілкування організованих представників меншин з суверенною державою їх історичного походження. Як зазначає Ю. Римаренко, якщо національні меншини співвідносяться з етносом, що має свою державність в інших частинах світу, вони мов би пов'язані з цим етносом і поділяють його культуру. З іншого боку, члени таких етнічних співтовариств є громадянами певної держави і як такі користуються певними правами та виконують певні обов'язки, що у сукупності часто називається лояльністю щодо держави. Якщо право підтримувати такі зв'язки з етнокультурною батьківщиною не заперечується, то самі такі зв'язки сприймаються національною більшістю з недовірою, виникають підозри, що меншини виявляють вищу лояльність стосовно етнічної чи культурної батьківщини, ніж до батьківщини громадянської [96, с. 560]. Більше того, виникають підозри, що ці зв'язки є нічим іншим, як ґрунтом, на якому будуватимуться проекти відділення, самовизначення чи, в деяких випадках, возз'єднання з етнокультурною батьківщиною з анексією території національної держави. Ці відносини можуть підкріплюватися державами ззовні з деструктивною метою відповідно до ідеології мовного імперіалізму – складовою держави-метрополії є все, де наявна її домінуюча мова [45, с. 369].

Питання конфліктів стосовно мови, або за її участі є більш складним, ніж здається на перший погляд, оскільки зарубіжний досвід показує, що домінування однієї мови, однієї культури, з одного боку, є передумовою формування політичної нації, адже утворює необхідний простір комунікації та підґрунтя національної (громадянської) ідентичності, але з іншого боку ускладнює прийняття цієї ідентичності представниками етнічних, мовних, культурних меншин [146, с. 344]. Мовне питання неодноразово ставало каталізатором громадського спротиву, заворушень, чинником національно-

визвольних змагань. Локальні етнонаціональні конфлікти нерідко переростають у масштабні війни, що негативно відображається на розвитку не лише держави з політичною структурою, а й на усьому світовому співтоваристві. Залежно від обставин проживання етнічних та національних меншин відчуття національної ідентичності може зростати, наприклад, як відповідь на утиски основною нацією і проявлятися у формі захисту або зменшуватись чи навіть нівелюватися та розщеплюватися, переймаючи основні форми поведінки і суспільного устрою нації, на державній території якої вони проживають.

Проте, конфлікти на ґрунті мови та культури можуть відігравати інколи і роль фактору згуртування спільноти. Як зазначає Дж. Таунсенд, почуття національної ідентичності активізується і посилюється саме під час перебування спільноти у стадії конфлікту, коли піддається випробуванням національний характер [222]. На прикладі політичних протистоянь у Норвегії дослідник підкреслює стимуляцію до значного реформування принципів життя спільноти громадян, улагодження предмету напруження у питаннях національного та етнічного, вирішення широкого кола питань, починаючи від міграційної політики до релігійної толерантності, усвідомлення громадян як представників однієї нації, ототожнення себе з «національним брендом». К. Черрі, виходячи з психологічної теорії Е. Еріксона, вважає, що найбільш активно ідентичність формується в умовах кризи самовизначення, коли особа з великою інтенсивністю намагається проаналізувати та усвідомити можливість і шляхи власного ототожнення з тією чи іншою спільнотою [223].

М. Розумний вбачає подолання конфлікту навколо змісту української ідентичності шляхом уникання гострих питань, необоворення незручних тем, конфліктогенних явищ і постатей. На його думку, така практика в деяких країнах засвідчила свою ефективність та дозволила, певною мірою, примирити нащадків учасників колишніх братовбивчих конфліктів. Однак, накладання інформаційного табу на конфліктні питання призводить до вилучення значного масиву національної духовної та інтелектуальної спадщини з активного обігу. А це в умовах, коли образ національної культури та уявлення про особливості

історичної долі народу перебувають ще тільки в процесі свого становлення, веде до штучного збіднення духовно-інтелектуального життя спільноти загалом та до формування непривабливого, одновимірного національного образу, що не має шансів бути сприйнятим більшістю громадян [149, с. 16].

В. Кремень перераховує напрямки стабілізації мовного питання у політиці країн світу: плюралізм, інтеграція, асиміляція, сегрегація. Плюралізм – надання національним меншинам свободи у вирішенні культурних і мовних питань. Інтеграція – об'єднання різних груп суспільства і надання їм шляхом вжиття спеціальних заходів можливості зберегти свої культурні і мовні особливості. Кінцевою метою політики асиміляції є створення такого суспільства, в якому національні меншини будуть змушені відмовитись від своїх традицій, культури і мови на користь домінуючої нації. Сегрегація переслідує ціль утримання меншості в ізоляції і в гірших, порівняно з іншим населенням, умовах [96, с. 561].

Досліджуючи явище двомовних країн, англійська дослідниця С. Роменн нарахувала в межах Європи 25 офіційних одномовних країн та 11 багатомовних. Вирішення мовного плюралізму у світовій практиці здійснюється 4 методами: 1) надання національного чи офіційного статусу всім мовам основних етнічних груп; 2) деякі мови меншин відносяться до офіційних; 3) офіційний статус мов деяких меншин на регіональному, але не на національному рівні; 4) мовам національних меншин не надається офіційного статусу ні на національному, ні на регіональному рівні рівнях, але їх застосування гарантується конституцією, законом чи договором. Реальний стан справ свідчить про наступне – країни з двома, або більше, офіційними чи державними мовами у розвинутих країнах Європи не правило, а виняток. Природа запровадження більше ніж однієї державної (офіційної) мови пов'язана з колоніальним минулим, або межовим статусом держави, коли вона включає до свого складу частини територій сусідніх одномовних держав [46]. У багатьох країнах при наявності 2 і більше державних мов, статус однієї з них може відверто ігноруватися, або розмиватися безліччю формальних

застережень чи протиправних обмежень. У ряді постколоніальних країн статус двох офіційних мов закріплений за місцевою національною мовою і мовою колишньої метрополії, наприклад, гінді й англійська в Індії, ірландська й англійська в Ірландії. Як стверджує О. Тараненко, у законодавстві цих країн місцевій національній мові відводиться нібито важливіша роль (вона фігурує першою по порядку в переліку офіційних мов), насправді ж панівне становище в державному житті займає саме мова колишньої метрополії [96, с. 573].

У державах-націях, таких, як США, державною мовою виступає мова більшості національного конгломерату; у випадку держави-конфедерації, може бути кілька державних мов [45, с. 366]. У Швейцарії, де функціонують три офіційні мови, статус німецької мови закріплено в одних кантонах, а за французькою – в інших. У державах-імперіях, які завжди є поліетнічними, мова панівної нації має статус державної (англійська – в Британській імперії; російська – в Російській Федерації; німецька – в Німеччині). Стосовно мов інших націй, імперська мовна політика у своїй основі носить репресивний характер. Насамперед забороняється публічне використання мов корінних етносів (наприклад, української в Російській імперії, а фактично і в СРСР). Більш детально аналіз двомовності і багатомовності в правовому полі можна розглянути на прикладах таких країн як Бельгія, Швейцарія, Ірландія, Фінляндія, Канада, а також країн «третього світу».

Отже, у мовному законодавстві багатьох держав існують три підходи до розв'язання мовної ситуації. Перший полягає в тому, що державною мовою обирається мова однієї національності, яка зробила основний вклад у формування країни і переважає кількісно інші етнічні групи (французька, англійська, іспанська та інші мови). Другий шлях мовного спілкування в умовах двомовності, щодо визначення державної мови, має місце в країнах, де важко визначити якусь одну корінну націю, наприклад, в Люксембурзі, де функціонують дві офіційні мови – німецька і французька, у Швейцарії з її трьома офіційними мовами – німецькою, французькою та італійською. І третій

варіант, коли законодавством закріплено статус двох офіційних мов – місцевої національності і мови колишньої метрополії [60, с. 70].

Схиляючись до думки, що російська мова не була сформована природно, а є результатом тривалої програми асиміляції українського етносу, і що українська мова поки не увійшла в усі сфери життєдіяльності сучасного суспільства, а призначення мови – обслуговувати їх; можна зробити висновок, що застосування міжнародних конвенцій щодо розширення публічного суспільного використання поширених у тих чи інших спільнотах мов, не є легітимним. Аргумент про розширення і закріплення мовних прав усіх меншин не справджується згідно до об'єктивної причини – етнічний склад є абсолютно переважаючим практично на всій території, проте значна його частина є доказом на користь постраждалих внаслідок колоніальної політики закордонних держав протягом новітньої історії українських земель. Підміна поняття меншини щодо значної частини українців, замість приналежності до української національності є образою і некомпетентністю з боку державної влади. Означення частини українських громадян, що є українцями за національністю, мовною меншиною можна розцінювати лише як спробу відокремити їх усіма можливими способами, перш за все, культурно, від державотворчої спільноти, або ж, як поточну політичну провокацію, засобом маніпулювання для збереження електоральних ресурсів серед постраждалих від колоніальної політики.

Більше того, вирішення мовної ситуації методом введення другої державної, чи офіційної мови, або заміна державної на іноземну мову у окремих регіонах не завжди є ефективним методом зняття напруження мовного питання чи реалізації свобод громадян, і тим більше гарантією зміцнення національної безпеки. Альтернативним прикладом може служити мовна політика Естонії, де російська мова є рідною для 33% населення, у тому числі для 97% населення м. Нарва, але при цьому не має ніякого статусу. Подібних прикладів у різноманітних країнах світу можна нарахувати безліч. Основною метою державної стратегії має залишатися все ж таки збереження цілісності

території країни і розбудова та примноження символів унітарності та ідентичності спільноти.

Часто роль справедливого критерію у розв'язанні непримиренності сторін під час мовного чи культурного напруження успішно виконують інтереси держави, закликаючи до політичної ідентичності. Не поділяючи думки про зменшення ваги суспільної самоідентифікації з огляду на глобалізаційні процеси, та підвищення рівня інтенсивності міжнародного спілкування, І. Іванов зазначає, що поняття «ідентичність» увійшло в політичний обіг лише у другій половині ХХ століття. Це засвідчило те, що прагнення людини відчувати себе частиною певної політичної спільноти є актуальним [60, с. 66]. За свідченнями К. Черрі, людина, яка має визначену і стійку ідентичність, відчуває себе більш впевненою, і навіть більш щасливою на відміну від тих, хто перебуває в стані невизначеності, і це вказує на те, що наявність ідентичності – природна потреба людини [223]. Як зазначає Е. Ренан, мати загальну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому – ось головні умови для того, щоб бути народом. Спираючись на дослідження ряду науковців, зокрема Е. Гелнера та Дж. Снайдера, В. Троян виокремлює 2 типи національної ідентичності і стверджує, що в Україні на сьогоднішній день сформувалася радше східна модель національної ідентичності, що пояснюється недосконалістю, а подекуди нерозвиненістю демократичних громадянських та владно-політичних інститутів [170, с. 230].

Типи української національної ідентичності:

1) Західна – це переважно громадянсько-національна ідентичність, тобто така, яка характеризується також як ідентичність рівноправних громадян своєї держави, заснована на історичній території, належності до політико-юридичної спільноти, політико-юридичній рівності членів, спільній громадянській культурі та ідеології;

2) Східна – це ідентичність, що виступає переважно як етнічна ідентичність, а її визначальною рисою є наголос на спільності походження та цінності рідної культури.

По суті, перша – відповідає за вхід до спільноти на підставах спільного інтересу існування в рамках даної держави, повазі до її суверенітету, цінностей, надбань, які доступні кожному, а друга – на ототожненні себе з цінностями культурними, заснованими на спільному етнічному походженні, незнанні, або небажанні розділити цінності державні. Посилаючись на думку Е. Гелнера, О. Гнатюк зазначає, що культурна ідентичність без ідентичності національної властива аграрним суспільствам (до яких відносилось і українське суспільство). Витоки співвідношення культурної та політичної самоідентифікації сягають коренями в історичний контекст. У примітивному суспільстві головною ознакою ідентифікації була належність до певної родової групи, тобто етносу. Зі збільшенням кількості громад на перший план виступає інший об'єднуючий чинник – культура, основою якої у той час була мова та релігія. З виникненням національної держави культурні чинники ідентифікації змінюються суспільно-політичними маркерами, що визначають культурно-світоглядні орієнтації, реакції та поведінку в політичному середовищі. Наприкінці ХХ ст. відбулося ослаблення національно-державної ідентичності, що нерідко супроводжувалося формуванням іншої ідентичності – часто релігійної або етнічної, внаслідок чого з'являються ксенофобії, створюються націоналістичні організації, рухи, наступним кроком яких поставали відкриті форми конфліктів на етнічному підґрунті. Ідентифікація з етносом є в своїй основі культурною, а в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне і на відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо. Бажання єдності і готовність до дії за її збереження

формується за рахунок ясного раціонального розуміння цілей громади, історично сформованої навколо цінностей, які і є джерелом, об'єднавчою силою. Індикаторами політичної складової національної ідентифікації є: рівень громадянської лояльності, згуртованості та відповідальності, рівень патріотизму та зовнішньополітичні орієнтації громадян.

Беручи до уваги ідею Б. Андерсона про розвиток нації як уявної спільноти, до якої можна «запросити» і для якої мова є одним з важливих чинників формування, можна констатувати, що політична ідентичність засновується на цінностях багатонаціональної спільноти, які об'єднані навколо стрижневих рис титульної нації, повага і прийняття яких є умовою і гарантією процвітання нового поліетнічного полікультурного утворення. Усі групи населення, які проживають на території держави повинні певною мірою поділяти культурно-ціннісне середовище в якому знаходяться. Подібну думку висловив також секретар міністерства закордонних справ Норвегії М. Афсар у інтерв'ю агентству Reuters: «національні меншини в першу чергу мають вважати себе громадянами країни, а релігійні, етнічні та кульні відмінності повинні відходити на другий план» [222]. Погоджуючись із дівістю зазначеного Г. Родик зазначає: шляхом вирішення і посилення включеності групи до спільноти, можна підкреслити важливу мету політичного курсу держави – вироблення політичної ідентифікації національних меншин, тобто запровадити ототожнення меншин з певною синтезованою ідеологією, яка нерідко є відмінною від ідеології основної нації [146, с. 343]. Проте принципи цієї ідеології мають закликати основну націю до політичної толерантності, а національні меншини забезпечити все можливе для стабільного розвитку демократичного суспільства. У культурному плані – це заклик етнічних меншин відмовитись від встановлення привілейованого становища власних відмінностей і поважати культурні особливості більшості, а домінуюче монолітне об'єднання має прийняти до себе етнічні меншини і не намагатися позбавити їх особистих культурних відмінностей, залишаючи право на дотримання традицій, сповідування своєї релігії і користування власною

мовою. Головним у цьому плані є збереження достатнього обсягу національної культури у публічній сфері і максимальне розширення функціонального застосування національної мови як центральної культурної категорії. Виведення регулювання приватних сфер спілкування за межі уваги не означає, що вони не можуть бути полем ескалації конфлікту, але він повинен стати об'єктом розгляду іншого дослідження, присвяченого ролі ідеологічних настанов у знятті міжмовного напруження [201, с. 6]. Втіленню даних заходів заважають, на думку Ю. Римаренко, оформлені в СРСР, ідеологічні практики «національної державності», які ускладнюють переважання громадянської політичної ідентичності над етнічною. Практика заснована на 2 постулатах: 1) націями оголошуються етнічні спільності, вірніше та частина етнічних груп, яка проживає в межах республік, що носять назву цієї групи (титульні національності); 2) ці етнонації офіційно кваліфікуються як носії власної державності (корінні нації), в той час як інше населення відноситься до категорії некорінного, російськомовного чи меншини, що мешкають на території не своєї національності [96, с. 689].

Національна консолідація навколо автентичних цінностей політичної спільноти є запорукою національної безпеки. Формулювання та популяризація державою національної ідеї має важливе культурне, а тому і консолідуюче спільноту спрямування. Часто наголошують на тому, що зміст української ідеї – вберегти суспільство від чужинських світоглядних імплантацій, зміцнити на індивідуальному рівні у кожного громадянина стійкість державного суверенітету. Е. Вілсон пропонує декілька можливих сценаріїв розвитку ідентифікаційного поля України. Перший можливий сценарій полягає в повільній українізації, яка поступово перетворить локальні, або невизначені ідентичності, усе ще поширені між двома полюсами. Якщо вдасться уникнути дестабілізації то це, врешті-решт, приведе до закріплення громадянської політичної згуртованості. Другий сценарій ґрунтується на існуванні у Східній та Південній Україні надто радянізованого населення, яке й у ближчому майбутньому не відмовиться від свого панславістського дискурсу і зміни на

загальнодержавному рівні будуть можливі за рахунок мобілізації суспільної свідомості включенням у широке обговорення тієї частини українського суспільства, що не має чітких ідентифікаційних засад, є політично індиферентною.

Зрозуміло, що чинники національної ідентичності, перебувають в тісному взаємозв'язку між собою, однак на рівні теоретичного аналізу можливе їх певне виокремлення та структурування. Етнокультурна складова національної ідентифікації складає етнічні ідентичності, мовно-культурні та релігійно-конфесійні чинники. До політичних можна зарахувати: державно-громадянські, геополітичні, економічні чинники та спільну соціетальну культуру. Одним з головних знарядь розбудови української нації А. Погрібний вбачає саме мову, сучасний стан якої ослаблює і без того слабку Україну, розхитує суспільну неподільність, соборність, заважає схилюванню суспільства рятівною національною ідеєю. Мова, якій віддається перевага громадянином у спілкуванні та повсякденному використанні, є суттєвою ознакою культурної орієнтації людини, свідченням її включення у певне соціокультурне середовище. Плідна взаємодія етнокультурних цінностей найчисельніших етнічних спільнот України можлива за рахунок розуміння суттєвої ролі української мови як засобу міжетнічного спілкування та шляху до взаєморозуміння і усвідомлення національної єдності усіма громадянами. Зниження у структурі ідентичностей ролі мовної ідентичності може призвести до порушення цілісності сталої конструкції відношення «Я-спільнота» та певної втрати зв'язків із національною культурою.

Висновки до першого розділу

У процесі дослідження було опрацьовано теоретичну базу, зокрема праці Я. Грицака, О. Картунова, А. Колодій, І. Кресіної, В. Лісового, Л. Нагорної, О. Майбороди, М. Обушного, Ю. Римаренка, М. Розумного, Т. Рудницької, А. Ручки, Ю. Саєнка, В. Трощинського, Л. Шкляра, М. Шульги та інших. Вагомий внесок у дослідження сутності національної ідентичності, з'ясування її складових здійснили зарубіжні дослідники, зокрема такі, як: Х. Арендт, П. Бергер, М. Вейнер, Е. Вілсон, Е. Гелнер, М. Грох, Е. Еріксон, Т. Кузьо, Х. Лінц, І. Прізіл, Е. Сміт, Х. Ортега-і-Гассет, А. Степан, В. Хесле, Е. Хобсбаум, Р. Шпорлюк та інші. Зацікавленість даною проблемою численних науковців та суспільства загалом свідчить про зростання актуальності політико-мовної ідентичності для сучасного політичного процесу, хоча на науковому рівні дана характеристика не має належного ступеня розробки.

Наявні точки зору щодо розуміння поняття «ідентичність» та «ідентифікація» можна виокремити таким чином: ідентифікація – це процес, який не має завершення, натомість «ідентичність» – це результат процесу ототожнення з певною групою. У дослідженні розкрито поняття національної ідентичності та дане його авторське визначення – результат процесу ототожнення, уподібнення з певною нацією, відчуття належності до певної спільноти, з прийняттям її норм і цінностей.

Національна ідентичність є основою комплексу основоположних уявлень про людину і особистість, суспільство і державу, розподіл ролей і виділення пріоритетів. Національна ідентичність становить інтегроване коло найважливіших концепцій, теорій, течій даного історичного періоду, вона є історичним зрізом певного суспільства, сукупністю переконань громадян окремого соціуму, складає його світоглядну інфраструктуру. З політологічної точки зору, явище мовної ідентичності має основоположне значення для формування цілісності нації. Отже, поняття самоідентифікація громадянами з-

поміж інших з певною лінгвістичною групою і базована на цьому політична діяльність, політична участь громадянина.

Несталість мовної ідентифікації мешканців того чи іншого суспільно-політичного утворення провокує політичні конфлікти, які класифікуються як конфлікти ідентичностей. Конфлікти ідентичності є конфліктами на базі мов і символів культури. Вони можуть набувати рис етнічного конфлікту – конфлікт з певним рівнем організованої політичної дії, суспільних рухів, масових безпорядків, сепаратистських виступів, бо ж навіть – громадянської війни, в яких протистояння проходить по лінії розмежування етнічних спільнот.

В Україні наявні усі засоби для виправлення кризової ситуації, що склалась навколо питання національної ідентичності. Очевидною є підвищена увага українців до минулого, до своїх коренів, що оцінюється експертами з етнонаціональної політики як запізнiла реакція на тривале ігнорування їхньої національної своєрідності. Система національного виховання повинна охопити всі прошарки населення, відзначатися науковістю, дохідливістю, індивідуальним підходом, суворим врахуванням психологічних особливостей людей різних національностей, толерантним ставленням до них. Важливими є розвиток нового національного мислення, ефективності національного виховання, усунення перешкод, що можуть становити загрозу для тріумфу національної ідентичності – національна сором'язливість, меншовартість, другосортність, викорінення з практики взаємовідносин між людьми всіляких виявів національного самоїдства. Розробка і прийняття добре продуманої і виваженої, насправді демократичної і гуманістичної державної концепції етнічної політики, спрямованої на збереження і актуалізацію національної ідентичності може допомогти вирішенню багатьох соціально-політичних проблем, досягненню національної згоди, забезпеченню етнополітичної стабільності, збереженню єдності, територіальної цілісності та незалежності України, створенню сприятливих умов для розвитку кожної людини і кожної етнонаціональної спільноти, зміцненні позицій України у світі.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКО-МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СТРУКТУРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

2.1. Соціокультурні передумови формування політико-мовної ідентичності громадян України

Проблема самоідентифікації громадян України і самовизначення України як суверенної держави залишається чи не найтоншим місцем вітчизняної державницької інженерії з часів проголошення незалежності. Зважаючи на те, що стрижневе значення мовної ідентичності є одним із ключових факторів формування єдиної політичної спільноти, що здатна виробити єдиний національний курс, чітке і послідовне дотримання якого сприятиме збереженню державності і суспільному поступу.

Якою мірою, за рахунок чого мовна ідентичність налагоджує монолітний політичний курс та постає гарантом суверенності держави та національної безпеки громадян можна переконатися після більш детального розгляду даного явища, процесів його формування, а також поточної ситуації його дестабілізації та занепаду. Встановити політичне значення, роль у розробці стратегій національної безпеки можливо за рахунок політологічного аналізу вітчизняного досвіду та практики світової спільноти, що ставиться за мету у даному розділі дослідження.

Розглядаючи питання національної ідентичності, більшість вчених схиляються до думки, що цей феномен є своєрідною «подвійною» характеристикою громадянина: з одного боку, вона заснована на національних цінностях, що мають етнічне коріння (мова, традиція, культура); з іншого, - на громадянських цінностях, загальнодержавних інтересах, державній (національній) безпеці, захисті прав і свобод людини, способу життя, загальнокультурних вартостях і цивілізаційних здобутках. Політичні та етнокультурні індикатори приналежності до певної спільноти є взаємно

визначаючими, не можуть існувати окремо і самостійно конструювати відчуття належності і готовності до спільної дії. З цього можна зробити висновок, що формування подвійної етнонаціональної ідентичності у представників етнічних меншин вимагає визнання і поваги ними цінностей титульного етносу національної держави, оскільки національна ідентичність значною мірою визначається історично і культурно саме за рахунок етнічного компонента і реалізується у єдності політичного волевиявлення. Щоб підтвердити дану тезу, пропонується детальніше розглянути феномен політико-мовної ідентифікації як визначальний компонент національної ідентичності, стрижневий елемент культурної і політичної єдності, висвітлити його місце і значення поміж інших факторів та у взаємодії з ним – встановити її роль у ідентифікації індивіда з політичною спільнотою.

У роки незалежності питання масового білінгвізму в Україні вважається багатьма науковцями однією з найболючіших проблем на шляху до консолідації нації. З одного боку, – це питання, що активно використовується політичними елітами під час виборчих баталій, з іншого, – наукова проблема, предметом якої є формування єдиних маркерів української ідентичності. Українська нація, яка є титульною і домінуючою в державі, володіє фактично всіма компонентами національної ідентичності, від етнічного походження до спільного культурного і територіального простору. Однак, існує ряд характерних особливостей національної ідентичності в сучасному українському суспільстві [170, с. 231].

Характерні особливості національної ідентичності у сучасному світі:

1. Незважаючи на єдину державну мову, яка могла б виступати потужним інтегративним фактором і вагомим чинником формування української національної ідентичності, в державі де-факто існує двомовність, яка може суттєво впливати на дестабілізацію ситуації в країні.

2. Домінуюча частина українського народу має спільні історичні корені та культуру, однак дуже вагоме значення мають культурні особливості

насамперед західної та східної частин, що пов'язано з впливом історичних подій на цих територіях.

3. Хоча релігійно переважна більшість українців є православними християнами, наявність в Україні двох сильних православних ядер (Київського та Московського патріархатів православної церкви) призводить не до національної інтеграції, а до роз'єднання і неприйняття.

Традиція спілкування російською мовою в багатьох регіонах України має різну глибину і демографічну потужність внаслідок своєрідного історично-об'єктивного та політичного розвитку окремих регіонів. Для деяких областей, особливо невеликих міст, це надбання останніх десятиліть, пов'язане з національно-мовною політикою, з результатом постійних міграцій населення, урбанізацією та індустріалізацією, впливом НТП тощо, для інших – наслідки потужного впливу програми тривалої культурної асиміляції, підвалини якої почали закладатися від часів позбавлення суверенної державності на територіях України іноземними країнами. Як зазначає Л. Масенко, стан української двомовності слід вважати явищем, принципово відмінним від індивідуальної свідомої двомовності, а саме як масовий, або тотальний, білінгвізм, який постає переважно внаслідок колоніальної залежності країн. У підневільних умовах залежна мовна спільнота змушена вивчити, крім рідної, ще одну мову і використовувати її для спілкування у визначених політикою держави обставинах. Якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, виникає небезпека зникнення рідної мови і перетворення двомовців на одномовців [98].

У постколоніальний, вперше юридично закріплений незалежний період свого розвитку Україна ввійшла з тяжкою спадщиною попередньої доби – деформованою мовно-культурною ситуацією, що виявляється у поширенні в країні двох мов, кожна з яких претендує на всю повноту функцій як в побутовому спілкуванні, так і офіційній сфері. Історично сучасні українські землі співіснували окремо і під владою різних держав, в значній мірі, навіть, під впливом різних цивілізацій, що безумовно, накладає відбиток на характер ідентичності в сучасній українській державі. Протягом кількох століть

російська мова поступово витісняла українську на значній території її поширення в головній функції – функції засобу спілкування.

Аналіз праць західних авторів свідчить, що вони цілком слушно поділяють асиміляцію на дві форми: природну (natural) та насильницьку (compulsory). Природна, або історично-об'єктивна асиміляція відбувається при довготривалому безпосередньому (побутовому, виробничому та ін.) спілкуванні різних етнонаціональних спільнот і обумовлена рівноправною горизонтальною взаємодією у різних сферах життя. Головними критеріями добровільності асиміляції є взаємне бажання, готовність і здатність до неї всіх учасників цього процесу [168].

Під насильницькою асиміляцією мається на увазі процес асиміляції, який відбувається внаслідок політики центральних, та/чи місцевих органів влади, спрямованої на обмеження сфери використання, або й взагалі викорінення мови, культури, традицій, способу життя та інших духовних цінностей етнічних меншин, вживання заходів щодо позбавлення їх етнічної пам'яті, послаблення етнічної свідомості, і в кінцевому підсумку, її знищення. Світовий історичний досвід демонструє численні приклади того, що вакуум, який утворюється внаслідок цього, неодмінно заповнюється новою свідомістю. Це може бути свідомість належності як до іншої етнонаціональної спільноти, так і до нової «інтернаціональної» спільноти людей зразка «радянського народу», а може до обох одночасно.

Політико-мовна ідентичність українців є результатом історичного розвитку територій нинішньої України. Історична доля сучасних українських регіонів наклала характерний відбиток на мовні та культурні особливості даних територій. Очевидними, різноманітними й серйозними є наслідки, залишені багатовіковим перебуванням України в складі спершу Російської імперії, а згодом Радянського Союзу. В процесі перегляду сторінок української історії, можна прослідкувати значну увагу колоніальних заходів, спрямованих на асиміляцію українського етносу до мовного питання. Більшість ініціатив були спрямовані на виключення української мови з використання у публічній сфері,

починаючи від мови навчання і закінчуючи заборонаю визнання взагалі права на існування даної мови та вилученням усіх наявних письмових підтверджень про її окремішність та незалежність запереченням факту її орфографічної та лексичної самостійності, знищенням наявних зразків її у письмовому вигляді, недозволеності її використання в літературі та взагалі в усіх формах у друкованому вигляді.

Поширеність українського зразка старослов'янської мови не викликала жодних сумнівів як мови правонаступників Великого центру слов'янських народів. Навіть у відносинах із польськими королями українською мовою в XIV століття часом користувалися татарські хани. Протягом XIV – XVII століть українська писемно-літературна мова була мовою державного діловодства в Молдавському князівстві. Хронологія тотального духовного й фізичного нищення української мови починається з кінця XVI століття. Після Люблінської унії українська шляхта продовжувала обстоювати рідну мову, домагалася, щоб «руською мовою та письмом» велася юридична документація, але в юридично-ділову галузь усе активніше входили польська та латинська мови. Сейм Польщі 1669 р. прийняв ухвалу, згідно з якою все діловодство мало вестися тільки польською й латинською мовами. Сейм 1696 р. ще гостріше поставився до цього питання. Наслідки полонізації дали про себе знати – в адміністративних установах упродовж тривалого часу українська мова не вживалася. Не мала вона статусу державної і на тих українських землях, які належали Австро-Угорщині. У XVIII столітті українська мова тут майже цілковито зникла з офіційного вжитку. На територіях, підвладних Російській імперії, відразу після Переяславської ради (1654 р.) царський уряд розпочав масовий наступ на українську духовність, маючи на меті знищення історичної окремішності українського етносу. За словами М. Костецького, в Україні примусова русифікація тривала починаючи від Собору Російської православної церкви 1690 р., який осудив «кієвскія новыя книги» С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського та ін., наклавши на них прокляття і анафему, та указу Петра I від 1720 р., яким було

заборонено в «Малоросії» друкувати будь-які книги, крім церковних. 1775 р. за наказом Катерини II царські війська знищили Запорозьку Січ, а разом із нею закрито україномовні школи при полкових козацьких канцеляріях. Однак на Лівобережній Україні в державних установах українська мова збереглася до початку 80-х рр. XVIII ст., коли російський царат ліквідував залишки автономії України. Найжорсткіших заходів обмеження мови зазнало в XIX – початок XX століть, бо не лише в офіційному, а й у шкільному вжитку українська мова була силоміць повністю витіснена російською. Загалом нараховувалось близько 16 царських указів про заборону вживання мови у навчальних закладах, церковних відправах, друку книг, преси, перекладів, театральних вистав [89].

Визначними заходами асиміляції українського етносу культурно і політично стали: позбавлення власної автентичної історично сформованої системи управління, влади і політичної еліти, національних збройних сил (ліквідація гетьманського правління, зруйнування Запорізької Січі); ліквідація національної правової системи (запровадження російського права в Україні, загальноімперського адміністративно-територіального устрою); руйнування національної системи освіти (звільнення ряду професорів-українців Київського університету – М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера, С. Подолинського та ін., сприяння занепаду Києво-Могилянської академії, припинення діяльності недільних шкіл); переслідування і закриття організацій громадянського суспільства (ліквідація громад, організацій українофілів, закриття Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства у Києві, арешти і заслання О. Кониського та П. Чубинського); заборона незалежної преси (припинено видання «Київського телеграфа»); релігійне поневолення (підпорядкування української церкви московському патріархатові) [89].

Символічними заборонами на публічний прояв мовної ідентичності в історії України в період залежності від царської Росії, які засвідчили колоніальне політичне становище України вважаються Циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валусєва Київському, Московському і Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р. і прийнятий невдовзі після нього

Емський указ (розпорядження російського імператора Олександра II щодо витіснення української мови з культурної сфери і обмеження її побутовим вжитком) від 18 (30) травня 1876 р.

Дослідники вважають, каталізатором появи циркуляру стали переклади на українську мову чотирьох Євангелій, надіслані на розгляд Святійшого Синоду для отримання дозволу на друк.

Указ забороняв ввозити на територію Російської імперії книги з-за кордону, написані українською мовою, видавати нею оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов. Також були заборонені україномовні тексти для нот, театральні вистави і публічні читання. Дозволялося видавати українською історичні літературні пам'ятки та художні твори, але лише за умови отримання попереднього дозволу на публікацію від Головного управління у справах друку і за їх відповідності до російської орфографії. Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою (забезпечуючи виконання програми переселенням педагогічних кадрів з України та заміни їх на викладачів з російських губерній, які не володіють українською мовою), з бібліотек були вилучені книги українською мовою, що не відповідають зазначеним вимогам орфографії.

У березні 1905 р. Російська академія наук надіслала урядові доповідь, де стверджувалось, що українська мова є самостійною слов'янською мовою, і рекомендувалось відмінити антиукраїнські акти. Дані антинародні нормативні акти царської адміністрації загальмували процес мовного і культурного самовизначення української нації, підмінивши засвоєння національних цінностей ще з молодшого шкільного віку, і втратили чинність лише 17 жовтня 1905 р. з виданням так званого «Маніфеста громадянських свобод» імператором Миколою II. Аж після революційних подій у 1917 р. було знято в Росії обмеження українського друкованого слова, але в державному шкільництві українську мову не відновили. У кінці 1919 р. законом Директорії УНР українська мова проголошена державною із забезпеченням прав

національних меншин, після чого цей закон ухвалила Західноукраїнська Народна Республіка. На західній Україні у 20-30 роки ХХ століття польським урядом здійснювалась політика пригнічення громадянського суспільства, переслідуванням мовно-культурних об'єднань і організацій політичного спрямування (культурно-освітницьке товариство «Просвіта», партії УНДО, УСРП, Сельроб). Русифікація продовжувалася і в радянські часи, про що свідчить рішення XII з'їзду РКП(б), який 1923 р., за вказівкою В. Леніна, постановив: «Розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (української, азербайджанської, узбецької, киргизької та інших) є не чим іншим, як спробою закріпити панування великоруської національності» [196].

Державність української мови була закріплена в Карпатській Україні в Конституції 1939 р. Ліквідація української державності у 1920-х рр. і 1939 р. у Закарпатті знову призвела до обмеження її офіційної функції. За часів радянської влади розробкою денаціоналізації українського етносу займалися партійні та державні органи, а безпосередніми виконавцями політики русифікації залишалися засоби масової інформації, періодичні видання, середні та вищі навчальні заклади. Культурну і мовну політику радянської влади в роки застою можна визначити як примусово-добровільну, оскільки така форма асиміляції має місце там, де відсутні офіційні нормативні акти, що забороняють, або дискримінують якусь етнічну мову та культуру, але представники етнічної меншини поставлені у складні умови для її використання і збереження силою обставин, створених штучно: брак дошкільних виховних установ, навчальних закладів та засобів масової інформації, збройних сил, все це призвело до поступової асиміляції [168]. Незважаючи на право націй на самовизначення, українська мова стала непрестижною, необов'язковою для вивчення, що у поєднанні з проникненням культури панівного російського етносу у всі сфери життя України, історичними фальсифікаціями, програмами антинаціонального виховання в сферах освіти і

громадського життя та ряду інших факторів, призвело до того, що у незалежній державі становище української мови закріплене конституційно, але значний відсоток українців рідною вважають російську мову.

Повертаючись до розгляду історичної спадщини на момент здобуття незалежності Україною, вважаємо за необхідне переглянути ступінь впливу неполітичних факторів на становлення самоідентифікації громадян. На початку 90-х рр. ХХ століття, в результаті постання нових незалежних держав, не тільки в Україні мільйонам громадян довелося заново свідомо вибудувувати свою ідентичність. Заглиблення у суть даного процесу свідчить про те, що ідентифікаційні преференції не є суто етнічним фактором, але включають комплекс інших об'єктивних причин, що формують даний вибір вільних громадян. А саме:

1) Етнічний склад. Важливість врахування фактору етнічного складу можна підтвердити останніми дослідженнями «етнічного ренесансу», зафіксованими у працях західних дослідників, концепція яких доводить, що ані класова, ані професійна чи соціальна приналежності не в змозі витіснити зі свідомості людини уявлення про свою ідентичність та інтереси своєї спільноти. Етнічна ідентичність, на відміну від інших форм соціальної ідентичності, ґрунтується, насамперед, на уявленні про спільність культури, хоча в деяких випадках, на думку В. Тишкова, це може бути і ідея, або міф про спільність походження чи спільність історії. Етнічна культура становить ядро тих відмінностей, за якими один етнос відрізняється від іншого, і які синтезують в собі своєрідність історичного шляху та перебування в певному природному середовищі на перетині культурно-історичних впливів і вироблення ними ціннісних орієнтацій, ментальних особливостей і зразків поведінки. Впродовж ХХ століття, незважаючи на великі втрати українців у двох світових війнах, під час репресій, голодоморів та депортацій, вони становили в Україні переважну більшість і майже завжди складали 3/4 її населення. На момент незалежності в Україні проживали більше ста національностей.

2) Територія, географічне положення. Засвоєння української мови у деяких регіонах України найскладніше, оскільки деякі з них є прилеглими до державних кордонів з країнами, з якими місцеве населення поєднує значна кількість взаємозв'язків. З огляду на історичне домінування сусідніх країн над культурою українців, саме останніми все ще може здійснюватися односторонній вплив на культурне середовище населення певних областей і визначення їх мовної ситуації. За близького територіального співіснування продовжують широко розвиватися торгівельні та бізнес-зв'язки, сезонні трудові міграції. Занепад мовних навичок все ще поступово відбувається, й значну роль у цьому процесі відіграють демографічні фактори: мішані шлюби, зростання географічної мобільності населення, розсіювання родинно та етнічно споріднених людей. Цікавим є факт, що незалежно від країни проживання, громадянства, в результаті мішаних, або національних шлюбів, за дослідженням експертів, прослідковується тенденція відмови дітей від цих шлюбів, від тієї частини етнічної і культурної приналежності, яка здається їм менш престижною [221].

У значної частини населення, чия самоідентифікація свідомо, чи підсвідомо залежить від соціальних та психологічних цінностей життєвої перспективи, відбувається природна переорієнтація на зв'язок з тим етносом, що пропонує кращі можливості для існування. Для цього процесу характерні: орієнтація на метрополію, її здобутки в галузях промисловості, культури, мови, способу життя, усвідомлення процвітання і досягнень науки і економічним успіхам. Адже природне бажання людини – ототожнити себе з лідером, знайти спільну мову за поступкою сторони-провінції перед метрополією, уподібнитися до еталону, копіювання, омана пропаганди і переконання, кількісне переважання. Використання «чужої» мови пов'язане з відчуттям етнічної, культурної та й соціальної неповноцінності. Після чого можлива ідеалізація, що демонструє бажання підкреслити зв'язок особистості саме з конкретним національним угрупованням, і реалізується як відчуття особливого престижу «чужої» мови. Вибір базується на різнотипних критеріях ідентифікації, серед

яких, крім етнічного, що може відходити для особистості на другий план, виступають інші – політичні, територіальні, внутрішньо сімейні, етичні, естетичні тощо.

У сучасній Україні найчастіше говорять про два регіони, які багато в чому розглядаються як антагоністичні – Західний і Східний. Також можна виділити відносно нейтральний – Центральний регіон, а також Крим.

1. Західний. Складається з субрегіональних різновидів: Галичина, Волинь, Закарпаття, Буковина. Проте зазвичай Західний регіоналізм більшою мірою ототожнюють саме з галицькою субрегіональною ідентичністю, яка виростає на більш гострому почутті «українськості», ніж це помітно в інших регіонах держави, що знаходить своє вираження в культурно-традиційному, а також мовному аспектах.

2. Східний (Східна та Південна субрегіональні ідентичності). Ніяк не пов'язаним з пам'яттю, хай навіть більш ілюзорною, щодо своєї приналежності до «Європи». Натомість він пронизаний пам'яттю про імперське та радянське минуле, про спільне співіснування з Росією. Варто зазначити, що історично Південно-Східний територіальний регіон був приєднаний і освоєний лише наприкінці XVIII століття, а набуття і формування свого культурно-економічного характеру відбувалось до кінця XIX – початку XX століття. Значна інтеграція в економічному плані регіону з Російськими територіями викликана його стратегічним значенням для «центру» внаслідок глобальної індустріалізації та соціально-економічного підйому за рахунок налагодження темпів розвитку промисловості регіону з усіма його складовими.

2. Урбанізація. Однією з головних особливостей мовної ситуації в Україні є те, що попри русифікацію в царські та радянські часи, український етнос відстояв національну культуру і мову. Велике значення в цьому мало те, що основну частину населення України становили селяни як природні носії етнічних рис [60, с. 73].

Урбаністичний та традиціоналістичний способи життя значно вплинули на сучасність українських регіонів та на їх специфіку в культурному та

ментальному аспектах. Південний Схід, на відміну від Заходу і Центру, більш «вільний» від сільських культурно-традиціоналістичних почуттів, якими пронизана вся українська національна культура, де домінує індустріальний і науково-технічний тип культури, а також значно переважає як на побутовому, так і на ментальному та культурному рівнях російська мова. Урбанізація, зазначає А. Загнітко, мала в Україні суто російськомовний характер, внаслідок чого у місті не міг утворитися найбільш значущий елемент урбанізації мови – міський український наддіалект, відсутність якого перетворила міські центри України, з Києвом включно, у провінцію Москви, і послабила до критичної межі почуття національної гідності й національної солідарності. Це дає можливість констатувати значну перевагу русифікаційного міського середовища над традиційним україномовним сільським населенням Сходу та Півдня держави, що унеможливорює вплив українського села на російськомовне місто, на відміну від Заходу України [123, с. 7].

Ще одним фактором мовної ситуації у регіонах України відіграє такий чинник, як детермінуюча адміністративна роль населеного пункту, який історично був заснований як регіональний центр (сучасні обласні міста чи промислові центри) це було важливо у визначенні способу життя і мовної ситуації, що є зворотним явищем впливу у розрізі місто-село. Часто мовна переорієнтація формується у осіб, які, переїхавши з села в місто, через слабкість мовного імунітету не можуть витримати тиску російськомовного середовища і починають комплексувати. Наслідком тиску російськомовного міста, психологічного дискомфорту, який відчуває людина, що потрапляє з села в місто, є певний культурно-мовний шок, а також невпевненість у собі. Потім, повертаючись у звичне середовище, люди часто не можуть перейти на власне українську мову й спілкуються суржиком. Систематичне перемикання кодів залежно від того, з ким говориш або хто є третім у розмові, створює певні стереотипи мовної поведінки.

3. Економічна ситуація, середній клас. Значна частина дослідників вважає, що мовленнєва неповноцінність і викривлення національної свідомості

зумовлена соціально, а саме: соціальним становищем, професійною діяльністю, рівнем забезпеченості, освіти тощо. Питання розбудови української державності, вироблення курсу і програм на зміцнення єдності спільноти не можливе було за несприятливого, навіть катастрофічного стану справ у галузі економіки. Відсутність засобів до існування і неспроможність промисловості радянського зразка вистояти в умовах конкуренції ринкової економіки і принести прибутки, примусило зосередити увагу і зусилля як влади, так і громадян у напрямку пошуків покращення матеріального стану. Про це яскраво свідчать факти статистики економічних потрясінь 1990-х рр. Якщо у 1997 р. ВВП на душу населення в Україні становив 1 040 доларів США, то в 1998 р. – 816 доларів, а в 1999 р. – близько 600 доларів (у розвинутих країнах цей показник становить від 25 до 42 тисяч доларів США). Протягом 1997 – 1999 рр. середньомісячна заробітна плата, що виплачувалася вкрай нерегулярно, знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі і склала менше 50 доларів США.

Перші роки незалежності характеризуються зростанням внутрішньої заборгованості виплат заробітної платні, стипендій, пенсій та інших соціальних виплат, загальна сума яких збільшилася з 36 мільйонів гривень у 1994 р. до 12 мільярдів гривень у 1999 р. Спостерігалось постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Мережа ринків збуту продукції, налагоджена за часів СРСР була втрачена за рахунок економічної кризи і падіння купівельної спроможності у інших колишніх республіках. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 мільйона чоловік. За межею бідності опинилося близько половини українських громадян. Заданими ООН, Україна за індексом людського розвитку, який враховує стан здоров'я, рівень освіти та реальну купівельну спроможність населення, з 1994 по 1999 роки перемістилася з 54 на 102 місце у світі. Зокрема, жорсткі податкові вимоги і фінансові обмеження при високих цінах на кредитні ресурси паралізували виробничо-споживчий обіг. Якщо у 1995 р. податкова недоїмка становила 2,4 %, то у 1998-му – 39%, тобто в

бюджет було сплачено тільки 61% всіх нарахованих податків. У значній мірі існуюча податкова система сприяла формуванню «тіньової» економіки, що становить значну загрозу для економічної безпеки держави. За останні роки «тіньовий» сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його об'єми на 1999 р. досягли не менше 60% ВВП. Україна перетворювалася в одну з найкорумпованіших держав світу (за даними міжнародних експертів, у 1999 р. Україна за рівнем корумпованості посіла 21-ше місце у світі).

Негативним фактором для розвитку української економіки став величезний зовнішній борг. До 1999 р. він зріс більше ніж втричі і становив 12,5 мільярдів доларів при ліквідних валютних резервах у 768 мільйонів доларів. Сюди додавалися також витрати на обслуговування й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу, всього було затрачено майже 10 мільярдів гривень, тобто 95% усіх доходів держбюджету.

Перераховані вище соціолінгвістами демографічні, психологічні, соціологічні та економічні чинники мовної ситуації в країні свідчать про об'єктивно несприятливі умови для формування єдиної ідентичності. Проте додаткових досліджень потребує політичний аспект, зокрема у розрізі питання причин наявності масової двомовності.

У березні 1990 р. вибори до Верховної Ради УРСР відбувалися в обстановці гострої політичної боротьби. КПРС перемогла в усіх областях, за винятком Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, де комуністичні депутати опинилися в опозиції. Дві третини з 450 депутатських місць у ВР УРСР здобули представники партійного і радянського апарату, керівники промислових підприємств, голови колгоспів, тобто кандидати, які мали реальну владу у своїх округах. Головою ВР УРСР був обраний перший секретар ЦК КПУ В. Івашко. Під час першої сесії сформувалися 2 блоки депутатів – парламентська більшість, так звана «група 239» (За суверенну радянську Україну) і опозиційна Народна рада, очолювана О. Морозом. Комуністична більшість не панувала в парламенті, оскільки не мала стратегічної лінії і пристосовувалася до змін у суспільстві, щоб зберегти владу. О. Мороз уникав

прямої конфронтації з Народною радою, яку очолював І. Юхновський. За згодою більшості ВР, лідери опозиції взяли під свій контроль 7 із 23 парламентських комісій. Наприкінці 1990 р. чітко визначилася розстановка нових політичних партій України: на правому фланзі – Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська Народно-Демократична партія (УНДП), Українська Республіканська партія (УРП), у центрі – Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), на лівому фланзі – Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ).

1 грудня 1990 р. відбулися 2 події історичної ваги – понад 90% громадян, які взяли участь у Всеукраїнському референдумі, висловилися за незалежність України, і водночас було обрано Президента республіки – Л. Кравчука. Важливою віхою в суспільному житті став березневий референдум 1991 р., на якому були поставлені питання про майбутню долю країни. На питання «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» «так» відповіли 70,2% виборців, а на питання «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу радянських суверенних держав на засадах декларації про державний суверенітет України?» – 80,2%.

Мовне питання в Україні в перші роки незалежності з царини філологічної перейшло в площину політичну. У передвиборчих програмах на парламентських виборах 1994 р. і президентських виборах 1999 р. порушувалися питання, пов'язані з проблемами двомовності, але не вирішувалися, хоча ці програми підтримувалися на Сході і Півдні України. Практика показувала, що політичні партії, які вписували у передвиборчі програми гасла двомовності, не мали перспективи їх реалізації. Проте, аналізуючи виборчі перегони початку доби незалежності Е. Вілсон відзначав, що не економічні проблеми, а мовно-етнічні та геополітичні чинники визначили результат президентських виборів 1994 р. Ці чинники стали

віддзеркаленням конфлікту між націоналістичною та радянською українськими ідентичностями, тому Л. Кравчук програв вибори, набравши 45% голосів, проти 52% у Л. Кучми. Здобувши перемогу за допомогою, зокрема, гасла «двомовності», Президент швидко відмовився від свого наміру, не дивлячись на те, що у своїй інавгураційній промові Л. Кучма пообіцяв виконати передвиборчі обіцянки і надати російській мові статус офіційної. Невизначеність позиції Л. Кучми щодо мовного протистояння супроводжує весь період його президентства. Під час президентських виборів 1999 р. тільки один із кандидатів, а саме Ю. Костенко, представник національно-демократичних сил, наполягав у своїй програмі на необхідності розширення функцій державної мови.

Серед інших 14 кандидатів 7 взагалі не згадували про мовні проблеми і стільки ж обіцяли надати статус офіційної, або другої державної російській мові. Невдовзі після свого обрання на другий термін, на прес-конференції 30 серпня 1999 р. в місті Сімферополі Л. Кучма заявив: «По-перше, те, що в країні повинна бути державною українська мова, не викликає ніяких сумнівів. Як і те, що російська не повинна вважатися у нас іноземною. Але, з іншого боку, різкої українізації в Україні не повинно бути. Цей процес поступовий: люди згодом зрозуміють, що знання української мови їм необхідне». Показовим є те, що серед усіх республік колишнього СРСР одна Україна найдовше не мала нової Конституції, процес прийняття якої сповільнював парламент, спонукаючи народних обранців до пошуку найбільш прийнятних альтернативних варіантів.

У правовому полі мовного питання важливим є прийняття нормативних актів. 1989 р. депутатами Верховної Ради УРСР майже одноголосно ухвалено Закон «Про мови в Українській РСР» та поправку до Конституції, що закріплювало за українською мовою статус державної й визначало функціонування та взаємодію інших мов на теренах України. На користь української мови виступає стаття 7 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (від 21 грудня 1993 р.). В ній говориться: «Телерадіоорганізації ведуть мовлення державною мовою. Мовлення на певні регіони може також

здійснюватися мовою національних меншин, що компактно проживають на даній території. Мовлення на зарубіжну аудиторію ведеться українською та відповідною іноземною мовою». Закон України «Про видавничу справу» (від 5 червня 1997 р.) встановлює: «У видавничій справі мова використовується відповідно до статті 10 Конституції України, Закону України «Про мови в Україні» та інших законодавчих актів України. Вся друкована продукція, призначена для службового та ужиткового користування (бланки, форми, квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо), що розповсюджується через державні підприємства, установи та організації, видається державною мовою. Дотримання державної політики у видавничій справі забезпечують відповідні органи виконавчої влади» [127].

Як стверджує дослідник питання національної ідентичності В. Караваєв, очевидно, що наявні в Україні як державні практики, так і до певної міри аморфні інститути громадянського суспільства, несвідомі щодо цих проблем, а політичні та економічні еліти швидше сприяють роз'єднанню, ніж консолідації українського суспільства [61, с. 82]. На думку Г. Касьянова «держава Україна», створена в 1990-х рр., не є національною, а є державою бюрократії і зрощеної з нею фінансово-промислової та аграрної олігархії. Зазначені суспільні групи з різним ступенем інтенсивності використовували і використовують зовнішні атрибути національної державності (символіку, мову, ідеологеми) для власної легітимації, яка дає їм право нібито представляти інтереси нації. Насправді апеляція цих груп до гасел і символів громадянського націоналізму дозволяє їм не лише узаконювати свій статус, а й використовувати його для власного збагачення і політичного прикриття масштабного перерозподілу власності. Характерним для них є показовий характер, зокрема в мовному питанні. Впродовж тривалого часу Україна не була самостійною державою, вона не мала можливості формувати повноцінний елітний прошарок, тому правлячі еліти не були національними у сенсі вкоріненості в національний ґрунт, національне життя і культуру. М. Рябчук звертає увагу на амбівалентний характер правлячої еліти, котра сама є частиною русифікованого-радянського населення,

причому зрусифікованою навіть більше, ніж пересічний громадянин – з огляду на кар’єрні вимоги радянських часів. У кожному разі, ця еліта аж ніяк не відчуває якоїсь внутрішньої потреби в «українізації» і, взагалі, не сповідує посправжньому жодної ідеології, крім, зрозуміло, ідеології особистого збагачення. Звідси – відсутність або слабкість відчуття соціальних і національно-культурних потреб і перспектив історичного розвитку українського суспільства і цілком зрозуміло, що така еліта могла запропонувати суспільству лише ту систему цінностей, яку сповідує сама.

Успадкована після радянського правління двомовність нині використовується і найяскравіше проявляється в політичних спекуляціях під час перевибірчих кампаній для маніпулювання суспільною свідомістю у боротьбі за владу. Оскільки в основі відмінностей між двома типами ідентичностей лежать саме культурні складові, то вони і виходять на перший план в дискусіях і часто займають домінуючу позицію над соціальними та економічними напрямками. Щоб заволодіти увагою виборців і приховати відсутність конкретних програм і намірів розбудови країни, політичні еліти вдаються до обговорення ціннісних питань культурного характеру, зводячи їх до спрощених лозунгів та грі на почуттях громадськості як відносно до радянського процвітаючого економічного минулого, так і до культурного занепаду, обмежень і цензури, пророкуючи червоним реваншем зі сходу та черговим поневолення імперією. Прикладами цього є питання мови, зовнішньополітичної орієнтації, героїв та історичної пам’яті (питання оцінки ролі національно-визвольних рухів тощо), які заповнюють ефірний простір, розважаючи глядача риторичними спектаклями, замість конструктивного діалогу стосовно конкретних соціально-економічних питань. Можна констатувати, що специфічна «південно-східна» передвиборча ідентичність вибудовується на фундаменті демонстративної російськомовної економічної ідеології індустріального розвитку, орієнтації на російські ринки, де переплітається залишкова ностальгічна прихильність до російських культурних

цінностей, категоричне неприйняття етнонаціоналізму, а також в «оборонній» спрямованості і утопічності суспільних ідеалів.

Роздвоєність ідентичностей цілком влаштовує прагматичне прагнення кандидатів на виборах узгодити свою політику з настроями більшості громадян, і, відповідно, сприятливим стає намагання усіляко законсервувати амбівалентність українського суспільства. Амбівалентність дозволяє прогнозувати подальше намагання зберегти можливість впливати на електорат мовним питанням, бездіяльністю в культурно-національній царині штовхаючи Україну до самоасиміляції. З одного боку, Україна є членом СНД, з іншого – всіляко відмежовується від більшості його рішень та уникає його структур. З одного боку, Україна рухається до налагодження роботи з НАТО, з іншого – робить акцент на особливо близьких стосунках з Росією, або ж одночасно декларує свій рух до Європи, і підкреслює важливість «євразійських» зв'язків. Л. Нагорна зауважує, що сьогодення українська викривлена ідентичність – це прояв етнокультурної маргінальності великих груп людей, чия соціалізація відбувалася в межах двох культур і двох багато в чому різних систем цінностей. [110] Маргінальність диктує подвійну ідентифікацію і обстоювання, залежно від обставин, тієї чи іншої системи цінностей. Непевний статус маргінальної групи зумовлює амбівалентність підходів і, як наслідок, потенційну полівекторність, нестійкість світоглядних настанов та орієнтацій. Даний стан амбівалентної підданської самоідентифікації, на думку Л. Панасюк, є основою як стабільності, так і стагнації [123, с. 3].

У 1990-х рр. українська мова набула значної міри символічності. У свідомості більшості громадян вона уособлювала підкреслену патріотичність і свідченням підтримки нового курсу розвитку незалежної держави, вона стала мовою «антикомуністичних перетворень», отримавши тим самим імідж «прогресивної», тому щоб підкреслити свої світоглядні вподобання достатньо було лише користуватися мовою світлого майбутнього великих надій. Ще наприкінці 1980-х рр. мовою політичних опозиційних мітингів у переважно російськомовному Києві майже виключно стала українська, що призвело до

появи нового мовного стереотипу: якщо політик говорить українською, він, радше за все, «прогресивний ринковий реформатор», якщо російською – «комуніст». Сприятливими умовами для розширення мовної ідентичності за рахунок підвищення її престижу і статусу можна назвати:

- українізація державного сектору: оприлюднення документів вищих органів законодавчої та виконавчої влади; використання у якості мови міжнародних угод, контрактів, дипломатичного листування; зазначення написів на печатках, штампелях, офіційних бланках та інших документах державних установ; публічні виступи більшості посадових осіб країни переважно державною мовою;

- збройні сили України: українська мова стала мовою написів на атрибутах наочної агітації – печатках і бланках, стендах, назвах; усних командах почесної варті під час виконання дипломатичного протоколу та урочистих оглядів; мовою відкритих публічних виступів, складання військової присяги;

- освіта: навчання у ВНЗ та середній школі, наукова робота, викладання у мережі дошкільного виховання;

- теле- і радіомовлення, трансляція і коментарі, репортажі журналістів;

- правоохоронна і нотаріальна сфера, виробничо-економічна, спортивна;

- розширення представницьких функцій (заміна вивісок, рекламної продукції тощо); позначень топографічних об'єктів і населених пунктів; назв товарних виробів та інструкцій щодо їх використання; тенденції до відтворення власних назв на іноземні мови уже безпосередньо з української мови, а не через посередництво російської.

Сьогодні володіння українською мовою задеклароване у ряді нормативно-правових вимог: знання української мови є неодмінною умовою для громадянства України; основоположна вимога до кандидата на пост Президента України; для кандидата на посаду судді передбачається знання державної мови. Однак ні законодавче закріплення української мови, ні підвищення престижу її використання, ні безперешкодне існування громадянського суспільства не трансформувало значною мірою мовної

преференції значної частини громадян і не спиноло подальшого поширення російської мови як мови реального спілкування. У цілому ж негативна спадщина колоніального періоду зводиться не лише до того, що значна частина українців досі вживає російську як мову повсякденного, а й у тому, що поточний стан справ набуває загрозливих рис, свідченням яких можна констатувати її домінуванням у таких ключових сферах, як бізнес і мас-медіа. На думку Є. Цимбаленка, відбувається диверсифікація напрямків мовної асиміляції, зокрема її поява у формі цифрової нерівності, суттю якої є диспропорція у доступі до інформації, передусім, через новітні інформаційно-комунікаційні канали, такі як інтернет, що стає є підґрунтям для когнітивної нерівності, яка спричиняє дисбаланс у сфері знань (доступ до інформації, освіта, наукові дослідження, культурне та мовне різноманіття) [198, с. 13].

Не обійшли Україну й глобалізаційні процеси, вплив яких пострадянські спільноти часто значною мірою засвоюють. Пріоритетність спілкування у межах глобального простору відводиться англійській, російській та китайській, за рахунок чого, національні мови втрачають свою ідентичність, а користувачі змушені послуговуватися для комунікації нерідною мовою. надбання кінця ХХ сторіччя у масовій культурі, панівне становище посідає навіть не російськомовна, а англомовна продукція, що не може не впливати на формування цілісної системи національної культури як необхідної умови політико-культурної самоідентифікації.

2.2. Політико-правове регулювання мовного питання як чинник стабілізації суспільно-політичного розвитку

Процес регулювання державною владою мовної ситуації в країні є мовною політикою, яка визначається як комплекс цілей та принципів, що спрямовані на впорядкування мовних практик у різних сферах життя держави й суспільства, а також сукупність правових, адміністративних та господарчих механізмів, через які здійснюється згадане регулювання. За дефініцією

провідного спеціалізованого наукового видання – Словника етнократології, мовна політика – сукупність законодавчих, організаційних та інших норм і заходів держави у мовній сфері [45, с. 369]. Обсяг поняття «мовна політика» зазвичай зводять до кількох напрямів – визначення офіційної чи державної мови, мови шкільництва, мовних прав національних меншин. В останні десятиліття до названих вище додають ще низку проблем – вплив на мову засобів масової інформації та реклами, мовні стандарти не тільки офіційної, а й науково-технологічної інформації тощо.

Як зазначає дослідник мовної політики Д. Грицяк, унікальність мовної ситуації в Україні полягає у тому, що в країні відбувається протиборство двох основних мовних груп населення, і загострення мовного питання призводить до поляризації суспільства, а сильні чи навіть домінуючі позиції російської мови є наслідком відсутності незалежної національної держави. [29, с. 775].

У 2012 р. був зафіксований сплеск конфліктів довкола мовної політики та окремих її аспектів на загальнодержавному та нижчих рівнях з боку державних органів, кампаній та приватних осіб, що являли собою реальні або декларативні способи змінити офіційний статус мов в Україні, а також системні, або окремі випадки застосування існуючої мовної політики або її порушення.

До найбільш характерних конкретних заходів мовної політики відносять: обмеження і заборони стосовно мов у тоталітарних країнах; вимоги знання мови при влаштуванні на роботу (перш за все для державних службовців); встановлення гарантій недискримінації за мовною ознакою, регулювання офіційної публічної сфери (мова органів влади, діловодство, судочинство, арбітражне впровадження, картографія); регулювання мовної роботи ЗМІ; поширення офіційної інформації. Однак існують певні обмеження стосовно впливу державної влади на мовну ситуацію в демократичних країнах, які зазначаються у визначенні ступеня втручання державної влади у мовну ситуацію в країні.

У вирішенні цього питання, іноземний та історичний досвід підкреслює певні засади визначення даної межі: якщо мова претендує на поширення і вихід

за межі свого етносу, важливе використання її у владі, освіті, науці. Якщо носії не прагнуть поширення своєї мови, але хочуть зберегти її для нащадків, для них важливі такі сфери, як родинне, побутове, міжособистісне спілкування, культура і церква. Певною мірою цей поділ корелює з поділом на приватну, неформальну і на офіційну, формальну комунікації. З цього очевидно, що завданням мовної політики є регулювання і встановлення механізмів контролю за даними процесами, оскільки забезпечення функціонування в науці, освіті та органах влади забезпечує мові високий статус у суспільстві. Що стосується усіх інших сфер, присутність політичної влади може сприйматися як вторгнення у приватне життя, серед яких: мова художньої літератури; церкви; родинного, приватного, міжособистісного та групового, власне побутового спілкування.

Підписаний 8 серпня 2012 р. Президентом України «Закон про засади державної мовної політики» № 5029-VI [50] актуалізує суспільний резонанс стосовно питань двомовності у країні, культурної ідентифікації громадян та самовизначення їх регіональних об'єднань. Відповідно, законодавство України про мови регулюється наступними нормативними актами: «Конституція України, Декларація прав національностей України, закони України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», «Про національні меншини», «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» та інші закони України, а також міжнародні договори». Декларація прав національностей України (1991 р.) з метою збереження унітарності країни та реалізації прав та свобод особистості гарантує утвердження соціальної справедливості для всіх громадян України: займати будь-які посади в органах управління і на підприємствах (стаття 1); недоторканість сповідання релігії і слідування національним символам у приватному житті (стаття 4); право на створення і згуртування усіх бажаючих навколо громадських організацій культурного спрямування і їх безперешкодний контакт з іноземними країнами якщо їх стосунки носять культурний зміст (стаття 6, 7) [33]. Закон України «Про національні меншини» (1992 р. із урахуванням усіх поточних змін і доповнень) констатує наступне:

держава забезпечує «національно-культурну автономію», зокрема «користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах, або через національні культурні товариства» (стаття 6); «збереження життєвого середовища у місцях історичного й сучасного розселення» (стаття 10). Поряд із зазначеними правами і свободами, законом підкреслюється обов'язок національних меншин «дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мову, культуру, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу» (стаття 2) [51].

Підписаний у 2003 р. президентом Л. Кучмою закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» у положенні №2 зазначає, що впровадження положень хартії стосується «білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримсько-татарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської» мов. Однак з огляду на недостатньо розроблену стратегію національної мовної політики, зазначається, що будь-які «заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України, не вважаються такими, що перешкоджають чи створюють загрозу збереженню або розвитку мов» (положення №5) [52]. Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» прийнятий у 1997 р. і затверджений Головою Верховної Ради України О. Морозом без коментарів щодо змісту і методів впровадження положень основного документу [53].

Очевидно, що для детального уточнення і визначення конкретних дій щодо виконання тих чи інших декларативних положень, потрібен був окремий нормативний акт, що стане стрижневим у регулюванні мовної політики, яким і став Закон «Про засади державної мовної політики». Досить довго точилися дискусії стосовно того, чи буде прийнятий даний закон, чи розмови про його розробку є лише передвиборчою провокацією. З постановкою питання на порядок денний, практично всі засоби масової інформації наділили дану подію

неабияким значенням, заповнивши максимально можливу частку ефірного часу. Прибічники Закону «Про засади державної мовної політики» наголошують на його демократичності і лібералізмі, вважають його зміст розширенням прав громадян у розрізі вільного самовизначення як спільноти, що інтегрується у Європейське та світове співтовариство. Їх опоненти, навпаки, заперечують його прогресивний зміст, вважаючи його кроком назад, зниженням рівня суверенності, загрозливим явищем для збереження унітарності держави, ренесансом політики колонізації, підданства. Щоб підтвердити, або спростувати аргументи супротивників реалізації даного закону, встановити найбільш вірогідні його наслідки, оцінити його значення для розвитку демократії в Україні, варто приділити особливу увагу його детальному розгляду з правової точки зору.

У статті 2 Закону «Про засади державної мовної політики» пояснюється необхідність впровадження положень закону як нагальної потреби «зміцнення єдності українського суспільства» [50]. З даною метою у сфері публічного спілкування, тобто «в державному, економічному, політичному і громадському житті, міжособовому та міжнародному спілкуванні» встановлюється юридичне право на використання мов, відмінних від державної. Оскільки у частині першій статті 4 підкреслюється, що «основи державної мовної політики визначаються Конституцією України, а порядок застосування мов в Україні регулюється виключно цим Законом, з норм якого мають виходити інші правові акти, що визначають особливості використання мов у різних сферах суспільного життя», можна зробити висновок, що даний закон відповідає за практичне застосування мов у публічній сфері, синтезуючи права громадян до найменших дрібниць. Розширення юридичних прав застосування мов, відмінних від державної у публічній сфері торкається практично усіх напрямків життя суспільства – використання мов у сфері освіти, в засобах масової інформації, діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, в судочинстві, в економічній і соціальній діяльності, при проведенні культурних заходів, тощо. Щоб пояснити обсяги дії правового поля,

варто, перш за все, перерахувати галузі, що підпадають під його дію, а також уточнити міру свободи використання мов, можливість повної, або часткової заміни державної мови у регіональному масштабі, у загальнодержавному масштабі. Потрібно також виокремити галузі, що залишаються без істотних змін у поточному їх правовому регулюванні у зв'язку із впровадженням даного закону.

1) Регіональний масштаб.

Допускається застосування тільки російської (або іншої «мови меншин»): прийняття і публікація актів місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування; мова роботи, діловодства і документації органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також листування цих органів з органами державної влади вищого рівня; спілкування із відвідувачами посадових та службових осіб; подання усних чи письмових заяв та отримувати відповіді на них; у роботі конференцій, зборів та інших офіційних зібрань; тексти офіційних оголошень, повідомлень; найменування органів державної влади і органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій, написи на їх печатках, штампах, штемпелях, офіційних бланках і табличках; мова документації про вибори та референдуми і зміст виборчих бюлетенів; судові провадження; подача до суду письмових процесуальних документів і доказів; вчинення усних процесуальних дій (робити заяви, давати показання і пояснення, заявляти клопотання і скарги, ставити запитання тощо); слідчі і судові документи; мова роботи та актів з питань досудового розслідування, дізнання і прокурорського нагляду; друкована продукція службового та ужиткового користування (бланки, форми, квитанції, квитки тощо).

Одночасно і державною, і російською (або іншою «мовою меншин»): бюлетені для голосування на всеукраїнському або місцевому референдумі; інформаційні плакати кандидатів на пост Президента України, кандидатів у народні депутати України, у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, у депутати і посадові особи місцевого самоврядування від політичних

партій; документ про освіту, отриману в навчальному закладі з навчанням регіональною мовою; поширення офіційної інформації про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування; маркування товарів, інструкції про їх застосування; відтворення перекладної назви топоніма поруч із відповідником державною мовою.

2) Загальнодержавний масштаб: акти вищих органів державної влади приймаються державною мовою і офіційно публікуються державною, російською та іншими; матеріали передвиборної агітації – будь-якою мовою; паспорт громадянина України або документ, що його заміняє, і відомості про його власника, що вносяться до нього, виконуються державною і поруч мовою на вибір власника; офіційні документи (окрім паспорта), що засвідчують особу громадянина України, або відомості про неї (записи актів громадянського стану і документи, що видаються органами реєстрації актів громадянського стану, документ про освіту, трудова книжка, військовий квиток та інші офіційні документи – державною і поруч мовою на вибір власника; в паспорті громадянина України для виїзду за кордон та інших офіційних документах виконується у транскрипції з української, російської або іншої мови за вибором громадянина; державні і комунальні навчальні заклади зобов'язані створювати окремі класи, групи, в яких навчання ведеться іншою мовою, ніж у навчальному закладі в цілому, за наявності достатньої кількості відповідних заяв про мову навчання від учнів; в усіх загальних середніх навчальних закладах забезпечується вивчення державної мови і однієї з регіональних мов або мов меншин; тести для зовнішнього оцінювання якості освіти можуть друкуватися і «мовами меншин»; у сфері культури будь-якою мовою виготовлення копій фільмів іноземного виробництва; обсяги загальнодержавного, регіонального і місцевого телерадіомовлення «мовами меншин» не регулюються у відсотковому плані відносно обсягу державної; трансляція аудіовізуальних творів будь-якою мовою; рекламні оголошення, повідомлення та інші форми аудіо- і візуальної рекламної продукції будь-якою мовою.

3) Залишаються без змін: єдина державна мова – українська. Засідання Верховної Ради України, її комітетів і комісій ведуться державною мовою, але промовець може виступати іншою мовою; проекти законів, інших нормативних актів вносяться на розгляд Верховної Ради України державною мовою; нотаріальне діловодство здійснюється державною мовою; мовами міжнародних договорів України, а також угод підприємств, установ і організацій України з підприємствами, установами та організаціями інших держав є державна мова і мова іншої сторони; мова друкованих засобів масової інформації визначається їх засновниками; адреси відправника та одержувача поштових відправлень, телеграм, що пересилаються в межах України, мають виконуватися державною мовою; мова статутів, документації, діловодства, команд та іншого статутного спілкування у Збройних Силах України – державна.

Впровадження Закону «Про засади державної мовної політики» торкнулося практично всіх сфер суспільного і приватного життя, на що вказують численні уточнення, доповнення і переінакшення положень таких нормативно-правових актів. Відповідно до перехідних положень закону, їх нараховується 33:

- Закон України «Про освіту»;
- Закон України «Про дошкільну освіту»;
- Закон України «Про загальну середню освіту»;
- Закон України «Про позашкільну освіту»;
- Закон України «Про вищу освіту»;
- Цивільний процесуальний кодекс України;
- Господарський процесуальний кодекс України;
- Кодекс адміністративного судочинства України;
- Кримінально-процесуальний кодекс України;
- Закон України «Про нотаріат»;
- Закон України «Про адвокатуру»;
- Закон України «Про місцеві державні адміністрації»;
- Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»;

- Закон України «Про національні меншини в Україні»;
- Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»;
- Закон України «Про вибори Президента України»;
- Закон України «Про вибори народних депутатів України»;
- Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»;
- Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»;
- Закон України «Про органи реєстрації актів громадянського стану»;
- Закон України «Про культуру»;
- Закон України «Про кінематографію»;
- Закон України «Про інформацію»;
- Закон України «Про телебачення і радіомовлення»;
- Закон України «Про інформаційні агентства»;
- Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації»;
- Закон України «Про поштовий зв'язок»;
- Закон України «Про телекомунікації»;
- Закон України «Про рекламу»;
- Закон України «Про лікарські засоби»;
- Закон України «Про географічні назви»;
- Закон України «Про Регламент Верховної Ради України»;
- Постанова Верховної Ради України «Про затвердження положень про паспорт громадянина України, про свідоцтво про народження та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон».

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що «мови меншин», а фактично, російська мова юридично закріплюється практично у всіх сферах публічної комунікації в усній та письмовій формі. Особливістю застосування закону є те, що надане російській мові право реалізується у трьох вимірах: можливість повної заміни державної мови (переважно у регіональному вимірі); можливість використання поруч і на рівні з державною у ролі перекладної;

запровадження і захист російської (або іншої «мови меншин») незалежно від ініціативи і бажання регіональних громад і органів влади. Повна заміна і виключення державної мови допускається: у сфері роботи регіональних органів державної влади і органів місцевого самоврядування (організація роботи, документація, нормативні акти, спілкування з відвідувачами, листування, подача заяв, ведення засідань, зібрань, символіка та канцелярія); робота територіальних виборчих комісій під час організації виборів та референдумів (документація, виборчі бюлетені); організація судових процесів та їх документація; телерадіомовлення всіх рівнів; навчання в ВНЗ і закладах дошкільного і середнього рівня; розповсюдження аудіо- візуальної рекламної продукції, агітаційних матеріалів; друкована продукція службового, державного та комунального користування (бланки, форми, квитанції, квитки тощо). Використання у публічній сфері «мови меншин» як перекладної із зазначенням відомостей поруч і державною: ідентифікаційні документи особи (паспорт, записи актів громадянського стану, документ про освіту, трудова книжка, військовий квиток тощо); можливість відтворення транскрипції з української, російської, або іншої мови за вибором у документах для виїзду за кордон; бюлетені для голосування на всеукраїнському, або місцевому референдумі; інформаційні плакати кандидатів і партій на виборчих дільницях; тести для зовнішнього оцінювання якості освіти; маркування товарів і інструкцій до їх застосування; позначення географічних об'єктів.

Серед галузей впровадження другої мови як апріорі необхідної варто підкреслити: офіційна публікація актів вищих органів державної влади державною, російською та іншими мовами; державні і комунальні навчальні заклади зобов'язані створювати окремі класи, групи, в яких навчання ведеться мовою, відмінною від державної; у середніх навчальних закладах забезпечується вивчення державної мови і однієї з регіональних мов. У законі закріплені і незначні виключення, де зберігається і допускається виняткове вживання і використання лише державної мови: мова засідання Верховної Ради України, її комітетів і комісій, Збройних сил України; внесення проектів

законів та інших нормативних актів; мова міжнародних договорів; нотаріальне діловодство; адресати внутрішньодержавного листування.

Варто звернути увагу, що відповідно до частини третьої статті 7, застосування положень щодо регіонального використання мов допускається декларативно за умови, якщо відсоток бажаючих розширення статусу мови «становить 10 відсотків і більше чисельності її населення», але допускається, в принципі, будь-яка відсоткова кількість «носіїв регіональної мови» і «за рішенням місцевої ради в окремих випадках, з урахуванням конкретної ситуації, такі заходи можуть застосовуватися до мови, регіональна мовна група якої становить менше 10 відсотків населення відповідної території», що уможливорює встановлення правових стандартів російської, або будь-якої іншої мови по всій території України відповідно до регіонального зразка.

Рис. 2.1. Карта України зі зазначеними адміністративно-територіальними одиницями, що прийняли регіональну мову
Складено за результатом впровадження регіональних мов в Україні

Дивлячись на карту (рис. 2.1.), можна говорити про те, що саме прийняття Закону «Про засади державної мовної політики» було однією з першопричин територіального поділу сьогодення. Таким чином постає питання, чи можна розцінювати суспільне впровадження даного нормативного акту прогресивним, чи не являє він собою підкріплення невизначеності громадян і збереження поточного стану справ щодо амбівалентності культурної самоідентифікації, або ж навіть ескалації суспільної напруженості.

Пропонується більш детально розглянути поняття, якими оперується в тексті закону, спробувати оцінити його ефективність і доцільність за даних історичних обставин, його вплив на формування та укріплення національної та політичної ідентичності, розкрити соціальні та політичні тенденції, пов'язані з його застосуванням і втіленням, а також проаналізувати явища і процеси, що матимуть місце як його наслідки.

Першим і головним терміном, який вживається в рамках тексту закону є поняття «державна мова». Згідно визначення із галузі Конституційного права, державна мова – визначена в законодавчому порядку основна мова держави, що використовується у законодавстві, судочинстві, офіційному діловодстві, навчанні, державних засобах масової інформації тощо [208, с. 111]. Інше визначення державної мови – мова органів державної влади, установ, підприємств та організацій, мова, якою здійснюється судочинство, ведеться навчання в школах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах держави [71, с. 667].

Етнократологічний словник подає таке визначення поняття державна мова. Державна мова – це мова, яка є основою інформаційної системи держави і виступає одним із символів національно-культурного і державного суверенітету [45, с. 366]. Політологічний словник так трактує поняття державної мови. Державна мова – це мова, що задовольняє потреби суспільства в офіційному спілкуванні й виступає одним із символів державного і національно-культурного суверенітету [135, с. 146]. Розгорнуте трактування терміну можна зустріти в Малій енциклопедії етнодержавознавства. Державна мова – це мова,

що обслуговує суспільство у офіційному спілкуванні і виступає одним з символів державного і національно-культурного суверенітету [96, с. 460].

Спільною рисою всіх визначень є правова складова, а саме: законодавче закріплення, перерахування галузей гарантованого використання, що стосуються переважно сфер державного сектору, судочинства, освіти та інших публічних відносин у суспільстві; політологічна складова підкреслює функціонально повний і найбільш універсальний засіб суспільної взаємодії, символ єдності спільноти і її культурного суверенітету.

Думки, що стосуються підкріплення статусу і визначення функцій державної мови і правил її використання можна зустріти у спеціалізованих виданнях. У них зазначається наступне: згідно законодавства України, українська мова є мовою роботи, діловодства і документації державних, партійних і громадських органів, підприємств, установ і організацій, з'їздів, конференцій та інших форумів, технічної і проектної документації, а також усіх особових офіційних документів громадян республіки, вона є мовою судочинства. Джерела свідчать, що законом забезпечує, що українська мова є мовою відомства і документації державного апарату, з'їздів, конференцій та інших форумів, впровадження у справах про адміністративні порушення, арбітражних та прокурорського нагляду, нотаріального діловодства, юридичної допомоги, однією з мов міжнародних договорів та угод. Державність української мови передбачає її переважне використання у сфері науки, інформатики, культури, вона є мовою офіційних засобів інформації, оголошень і повідомлень, маркування товарів та назв.

Серед можливостей суміщення використання державної мови та інших мов у публічній сфері зазначається: «На підприємствах, в установах і громадських організаціях діловодство здійснюється державною мовою» [80, с. 60]. Згідно положень Конституційного права, наприклад, навіть за федеративного устрою, затверджуються такі мовні гарантії: «Передбачає, що республіки в складі держави вправі встановлювати свої державні мови – в органах державної влади, місцевого самоврядування; в державних установах

республік вони вживаються поряд з державною мовою (але не замість неї); державною мовою публікуються федеральні закони, акти Президента, палат парламенту, рішення Конституційного суду та інших федеральних органів. Листування державних органів і суб'єктів федерації ведеться державною мовою» [102, с. 667-668].

Даними положеннями зазначається, що держана мова може мати виключний примат над іншими мовами у певних галузях, витісняючи інші мови, або ж використовуватися в пріоритеті (частково санкціоновано законом, або залишено на вибір мовців), або мати рівні права в застосуванні в тих чи інших галузях переважно не широкого публічного використання.

Поряд з визначеннями державної мови часто зустрічається поняття офіційна мова [96, с. 573]. Офіційна мова – законодавчо, або традиційно закріплена як обов'язкова для використання в державному і суспільному житті країни чи її певного регіону, в роботі установ та організацій, у діловодстві, суді, армії, навчанні, освіті, науці тощо. У світовій практиці для позначення мови, обраної для офіційного спілкування використовується термін офіційна мова [96, с. 460]. У західній літературі поняття державна та офіційна мова в більшості випадків ототожнюються, проте в окремих випадках терміни можуть не збігатися [45, с. 367]. Як зазначається у словнику конституційних термінів, у Швейцарії державними є 4 мови, а офіційними 3 (німецька, французька, італійська) виключаючи ретороманську [208, с. 111].

Відповідно до визначення ще одного юридичного видання, офіційна мова – «мова, яка офіційно застосовується поряд з державною мовою на території держави. Наприклад, в Казахстані в державних організаціях і органах місцевого самоврядування нарівні з казахською мовою офіційно вживається російська мова» [71, с. 669]. Однак, як вважає О. Тараненко, паралельне впровадження в поліетнічних країнах, особливо постколоніальних, одночасно обох термінів державна і офіційна мова з чітким розмежуванням статусів, і, відповідно, сфер їх дії доцільне тільки з протиставленням їх протиставлення, в результаті чого, державна мова розглядається як формальна, наділена суто представницькими

функціями, тоді як офіційна стає фактично державною [96, с. 573]. У такому разі державна мова може бути проголошена мовою спілкування усього суспільства в усіх сферах вищими нормативними актами, підкреслена як символ національного походження спільноти, гарантована у використанні вищими органами влади. Однак, де-факто, державна мова поставлена більш конкретизованими нормативними актами у статус рівний з іншими мовами, поширеними у суспільстві, що призводить до втрати її функціонального використання. Приводом до цього можуть бути як декларативні вимоги обов'язкового знання так званих мов міжнародного чи міжнаціонального спілкування, або захист прав мовців відповідно до міжнародних гарантій прав людини і громадянина.

Якщо повернутися до тексту Закону «Про засади державної мовної політики», врахувавши енциклопедичні визначення поняття «державна мова» і гарантії її функціонування, то за смисловим та функціональним наповненням його змісту, можна прослідкувати практично збіг статусу і юридичних прав державної мови та «регіональних мов або мов меншин та інших мов, якими користується населення країни», тобто, фактично, російської мови, згідно з його положень. Формально, до «регіональних мов, або мов меншин», згідно з законом відносять такі мови: «російська, білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, кримськотатарська, молдавська, німецька, новогрецька, польська, ромська, румунська, словацька, угорська, русинська, караїмська, кримчацька», проте, очевидним є те, що наявна в масштабі країни двомовність, відмінність мовної ідентичності, набуває юридичного оформлення і захисту, дозволяючи російській мові здобувати розширене функціональне застосування в тій чи іншій мірі в масштабах усієї держави, а тим більше регіонів її найбільшого поширення.

У положеннях Закону особливий акцент робиться на понятті «регіональна мова». У тексті Закону «Про засади державної мовної політики» подається таке визначення поняття: «регіональна мова або мова меншини – мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами

цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави». Відповідно до положень міжнародного права, регіональна мова – мова або мови, офіційний статус якої закріплений в законодавстві одного або кількох адміністративно-територіальних суб'єктів: федеральних округах, провінціях, краях, автономіях, штатах, муніципалітетах, районах, селах чи інших самостійних адміністративно встановлених регіонах держави поряд з офіційною/державною мовою, яка діє на території всієї держави. У статті 1 Європейської хартії регіональних мов, або мов меншин зазначається, що визначення регіональної мови повинне задовольняти наступну вимогу: регіональна мова – це мова, яка «традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави» [47].

Фактично положення стосується захисту і відродження історично домінуючих у минулому автентичних мов корінного населення території, які, можливо, зазнавали асиміляції з огляду на ті чи інші фактори. Крім того, поняття є більш характерним на позначення іншої ситуації, аніж визначеної у законі, а саме – можливості поширення близькоспоріднених мов у вигляді діалектів, наприклад, у поточній мовній ситуації Китаю, Франції, романських країн:

- валлонська мова – споконвічна, а нині регіональна романська мова на території Франції і Бельгії;
- галло – історично сформована, а нині регіональна романська мова на території півострова Бретань, Франція;
- провансальська мова півдня Франції – типологічно сформований діалект;
- шотландська мова – регіональна мова на території королівства Шотландія, яка належить до групи західногерманських мов, як і власне англійська мова. У той же час гельська мова, що також має статус регіональної

в Шотландії, є автохтонною кельтською говіркою регіону, під впливом якого розвинулася шотландська мова;

- мірандська мова – споконвічна, а нині регіональна романська мова на території республіки Португалія; розвинулася з давнього романського ідіома королівства Леон;

- фризська мова – регіональна мова в королівстві Нідерланди і низці островів ФРН;

- вирський діалект – регіональна мова в республіці Естонія; раніше вважалася своєрідним діалектом естонського, 70 тис. мовців;

- кантонська мова – регіональна мова в провінції Гуандун, Китай, практично втратила усне взаєморозуміння з пекінським діалектом путунхуа, але зберігає єдність писемності, тобто використовує єдині китайські ієрогліфи.

Переважно статус регіональної мови присвоюється з метою збереження своєрідних рис у регіональних діалектах офіційної мови для підтримки мовного розмаїття, за наполяганням інтелігенції, з метою збільшення туристичної привабливості або підкреслення культурної самобутності регіону. Існують випадки, коли офіційна мова однієї держави є регіональною в суміжних з нею прикордонних територіях іншої держави з огляду на певні історичні причини, наприклад: німецька мова як регіональна в провінції Південний Тіроль, Італія; угорська мова як регіональна в державах Румунія і Словаччина, де її визнано регіональною в муніципалітетах, де частка угорців перевищує 20% населення. Але все ж таки, підводячи підсумки, поняття регіональної мови більш характерне для вживання відносно діалектів національних мов.

Ще одним важливим терміном Закону «Про засади державної мовної політики» є рідна мова. Відповідно до ст. 1 розділу 1 закону, рідна мова – перша мова, якою особа оволоділа в ранньому дитинстві [50]. За визначенням юридичного словника Конституційного права за ред. С. Авк'яна, рідною мовою прийнято вважати мову, на якій людина говорить з дитинства [71, с. 669]. Вивчаючи це питання, варто підкреслити його неоднозначність: за визначенням Ентократологічного словника, рідна мова – мова народу, що віддзеркалює

особливості менталітету і світогляду, риси характеру, генетичну пам'ять етносу у процесі історичного розвитку. В довіднику наголошується, що здебільшого, це мова батьків, а якщо шлюб різноетнічний, то дитина обирає мову одного з батьків, як рідну, що є лінгвороздвоєнням, науковою мовою «дифуркацією». В інших можливих варіантах вибір рідної мови залежить від багатьох чинників: типу держави, національного середовища, правового регулювання, традицій, звичаїв, моралі. У поліетнічних державах-імперіях як рідна найчастіше обирається мова панівної нації, а в моноетнічних – мова титульної нації [45, с. 367].

Найбільш чітко висвітлює розмежування цих понять М. Шульга: «Рідна мова – це та мова особи, якою вона може найповніше самовиразитися, найточніше й найглибше передати свої думки, всебічно виявити себе в слові (аспект об'єктивного виявлення). Інколи ототожнюється з материнською мовою, першою мовою, проте нетипові для минулих часів варіанти формування мови дитини в умовах масових міграцій, високої територіальної і соціальної мобільності людей, стають дедалі поширенішими і потребують чіткого розрізнення рідної, першої, материнської, національної, функціонально першої. Перша мова особи не завжди збігається з мовою матері, мова матері не завжди збігається з її національністю. В певних умовах особа вимушена більшу частину часу говорити не рідною мовою, і тому рідна мова не є функціонально першою (найчастіше використовуваною). Результатом є те, що у багатьох людей рідна мова і національність не збігаються» [96, с. 133]. Враховуючи зазначені роз'яснення, варто нагадати про тривалий асиміляційний статус української мови, за рахунок чого, в силу різних факторів, значна кількість українського етносу стала вважати за рідну мову, тобто за таку, якою найбільш повно володіє, російську.

Питання рідної мови органічно пов'язане з поняттям національної меншини. Відповідно до положення частини п'ятої статті 7 Закону «Про засади державної мовної політики», приналежність громадянина України до тієї чи іншої мовної меншини можливо рахунок визначити через опитування під час

«Всеукраїнського перепису населення запитання про мову, яке б ідентифікувало рідну мову особи, що належності до тієї чи іншої мовної групи» [50]. Визначення у статті 1 першого розділу закону про те, що «мови національних меншин» – мова меншини, що об'єднана спільним етнічним походженням взагалі не сумісне з зазначеним методом ідентифікації громадян, що можна вважати помилковим і провокаційним, а з патріотичної точки зору, навіть образливим. Двомовність може бути добровільним вибором людини чи соціуму, але й може спричинятися певними обставинами, які сягають у минуле. Цей критерій визначення мовної меншини і метод приналежності до неї навряд чи задовольнить науковий дискурс, тому його якомога точніше розкрити. За визначенням П. Рабіновича, національна меншина – етнічна спільнота, що є меншістю у складі різнонаціонального населення держави, загальні і рівні можливості для збереження, реалізації, захисту й розвитку самобутності якої забезпечені законодавчо [96, с. 572]. За матеріалами практики ООН національна меншина – група осіб, яка поряд з етнічною меншиною (з власною мовою, культурою, історією, усвідомленням себе як групи, члени якої бажають підтримувати свої особливості) має бажання користуватися можливістю брати участь у процесі визначення політики у рамках даної цієї території чи навіть в рамках цілої держави, але яка не перебуває в однакових умовах з іншими етнічними групами у цій державі.

Помилковість положення про ототожнення законом мовної преференції (або навіть простого факту кращого володіння тією чи іншою мовою, зокрема з огляду на рівень освіти) і етнічного походження очевидне. Це підтверджує дефініція Ф. Гекмана: національні меншини – однорідні за соціальною структурою групи, які проживають на території держави, чужої їхній національній самобутності, культурі та історії внаслідок утворення нації-держави або змін державних кордонів, а також внаслідок угод або конфліктів між націями-державами. Причин такого стану може бути кілька. Права національних меншин часто описують як особливі права, які інколи вважають привілейованими, але це не так. Постійна палата міжнародного правосуддя

зазначила, що спеціальні права меншин по суті відображають концепцію реальної, істотної, а не формальної рівності (тобто фактичної рівності на відміну від юридичної) [96, с. 520]. До них, як зазначає П. Рабінович, належать фізичні права (можливість проживання в місцях традиційного історичного поселення, уникнення депортації, примусового переселення), права етнічні та культурні (право на неасиміляцію), економічні (одержання пропорційної долі централізованих державних фондів), політичні (участь у прийнятті державних рішень, що стосуються інтересів цієї меншини, право на представництво у законодавчих та інших колегіальних органах держави), право на недискримінацію, захист від проявів ворожнечі, погроз, приниження і ущемлення. Очевидно, що рівень володіння тією чи іншою мовою не є достатньою підставою для приналежності громадянина до того чи іншого етносу. Значне поширення російської мови і зарахування до російського етносу, російської національної меншини всіх, хто краще володіє російською, ніж українською, або просто бажає загального поширення російської мови можна вважати або простою некомпетентністю, або цілеспрямованим маніпулюванням, упередженістю, що дає змогу заволодіти особливими засобами політичного впливу, що надані великим етнічним меншинам, чисельність яких цим законом свідомо перебільшена.

Для забезпечення комплексної картини мовної ситуації в Україні як поточної, так і прогнозованої, що може обумовлюватися нововведеним законом, варто детальніше розглянути питання двомовності і його наслідків для політичного життя спільноти. З наукової точки зору загальне поширення в межах однієї держави двох мов має назву білінгвізм. Проблеми двомовності, мовні питання в процесі етнонаціонального розвитку і формування політичної ідентичності досліджували Л. Аза, М. Антонович, І. Дзюба, В. Котигоренко, Т. Клиненко, В. Лісовий, О. Майборода, Л. Масенко, П. Надолішній, Л. Нагорна, П. Толочко, М. Шульга, Л. Шкляр. Загальноприйняте визначення двомовності або білінгвізму дав американський лінгвіст У. Вайнрайх. Двомовністю він називає практику почергового використання двох мов, а тих,

хто до неї вдається, визначає як двомовних осіб. На думку В. Лісового, двомовність може означати: «Фактичне володіння двома мовами; володіння і застосування різними групами населення лише однієї з двох мов; використання у державних установах будь-якої з двох мов; обов'язкове володіння двома мовами для державних службовців».

Поряд із терміном білінгвізм використовується поняття «диглосія», введене в обіг в 1959 р. американським дослідником Ч. Фергюсоном, що розглядав диглосію як існування пліч-о-пліч на всій території певної спільноти двох різновидів мови, кожен з яких виконує певну роль. Є. Борінштейн та А. Кавалеров приєднуються до західного розуміння диглосії як одночасного існування в суспільстві двох мов або двох форм однієї мови. Білінгвізм по суті є рисою індивідуальної мовної вправності, тоді як диглосія є рисою суспільно обумовленого розподілу (призначення) певних функцій за різними мовами й варіантами. Білінгвізм без диглосії виникає тоді, коли дві мови вживаються по чергово без суспільно вироблених засад розмежування їхніх функцій. Найхарактернішим проявом білінгвізму без диглосії є поширене по чергове вживання обох мов в одному комунікативному акті, якщо припустити, що всі мовці однаковою мірою розуміють обидві мови [122, с. 6]. Якщо мови двомовного суспільства мають однаковий статус в офіційній, культурній та сімейній сферах, то така масова двомовність визначається як горизонтальна, якщо ж статус офіційної має лише одна мова – така масова двомовність називається діагональною. Виходячи з того, що більшість галузей суспільного життя або публічної сфери потребують використання української мови, а сфера усного та міжособистісного приватного спілкування значною мірою русифікована, можна констатувати факт функціонального розподілу ролі кожної з мов в Україні.

Можливі варіанти співіснування двох мов, форми і наслідки білінгвізму. Сприятлива мовна ситуація в країні в розрізі мовної ідентичності та мовного порозуміння потребує чіткої регламентації меж застосування мов, що виключатиме можливість їх конкуренції, протистояння та поглинання. Діалог

двох мов як двох культур, можливий тільки за рівних умов, коли кожна сторона зберігає свою інакшість, окремішність, незалежність від іншої. Об'єктивним фактором є те, що проблема недостатньо чітко сформульованих меж захисту мов призводить до панівного становища однієї мови щодо іншої. З іншого боку, взаємодія мов має індивідуальний характер, оскільки визначається також тим, якого співвідношення (ранжування, престижність) двом мовним системам надає мовець, що володіє обома цими мовами. За ціннісною орієнтацією двомовність може бути горизонтальною (коли мови оцінюються однаково) та вертикальною (коли одній мові віддається перевага на шкалі цінностей стосовно іншої). За оцінками дослідників, для більшості мовців України характерним є так зване перемикання коду, тобто перехід з рідної мови на мову співрозмовника, що свідчить про почуття меншовартості в конкретного індивіда через ослаблення мовного імунітету та втрату престижу мови [19, с. 29]. Така мовна поведінка спостерігається не лише на побутовому рівні, але й у діловому спілкуванні. Вона не знімає почуття дискомфорту, яке виникає під час спілкування двох чи більше індивідів різними мовами. Переважно незручно відчуває себе той, хто говорить українською мовою, і саме він переходить на мову співрозмовника.

На думку провідної дослідниці білінгвізму Л. Масенко, поширення двох мов у колективній комунікації зазвичай призводить до мовного конфлікту і має наслідком домінування однієї мови і витіснення тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції. Підтримуючи цю точку зору, О. Шевчук додає, що на масовому рівні двомовність у країні гармонійною ніколи не буває, оскільки є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду держави через міжмовний конфлікт [206]. Наведемо цитату провідного польського науковця Є. Велюнського: «Немає двомовних народів, – так, як немає дитини, у якої було б дві біологічні матері. Раніше існування явища двомовності означало, що один народ асимілює інший... Існування цього явища у наш час не можна означати нічого іншого і, звичайно, нічого іншого не означає: мета залишається тією ж, засоби її

досягнення інші, у цьому вся різниця...» Л. Панасюк підкреслює, що домінування однієї мови хоча б в одній з двох сфер – публічній або приватній, свідчить про політичне домінування в державі певної спільноти [122, с. 2].

Вітчизняні дослідники звертають увагу на продуктивний та рецептивний типи двомовності. Як правило, двомовність продуктивна, тобто білінгв є здатним активно використовувати другу мову, що є активною мовною поведінкою. Особливий випадок двомовності являє собою пасивний (рецептивний) білінгвізм – таке володіння другою мовою, коли індивід її розуміє, але текстів цією мовою практично не продукує. Для «двостороннього» пасивного білінгвізму, коли кожен з комунікантів користується своєю мовою, але розуміє мову іншого, іноді використовується термін дуатигвізм, який трапляється на територіях поширення, як правило, споріднених мов. Тому для співіснування двох мов у межах певної території дослідники білінгвізму вважають вкрай несприятливою їх близькоспорідненість. Наприклад, це є характерним для російської й української мов, що підтверджується спільними рисами їх словотвору, лексики, граматики. Навіть якщо певні поняття передаються в сучасних російській і українській літературних мовах різними лексемами, то в діалектах обох мов часто наявні їх спільнокореневі відповідники, що призводить до прискореної появи «суржику» і створює переконання, що співрозмовники мають справу з однією мовою в різних стилістичних різновидах. Однак суржик є засобом витіснення обох мов, і, таким чином, дестабілізує самоідентифікацію, руйнує стабільність світогляду. Феномен суржику є перехідним різновидом мовлення, що не становить стабільної системи, де навіть найменш підвладний змінам граматичний кістяк мови є розхитаним і плинним, в якому руйнується система первинної, вже засвоєної мови, а місце порожніх ланок заповнюють елементи мови, що засвоюється.

До характерних явищ взаємодії двох мов належить інтерференція, що передбачає лексичне урізноманітнення і свідоме вживання відмінних зразків вимови, яке посилюється за умов високої інтенсивності міжмовних контактів.

Проте коли стосунки двох мов нерівноправні, коли одна з них поширюється і претендує на простір, історично закріплений за іншою, відбувається одnobічна інтерференція, що звичайно починає відбуватися в усному спілкуванні носіїв мови, яка витісняється. Руйнація її системи пронизує всі мовні рівні — і фонетику, і лексику, і граматику, але оскільки вплив поглинаючої мови здійснюється передусім через усні форми використання мови, найсильнішого розладу зазнають норми вимови. На сьогодні в українському мовознавстві існують різні погляди на явища інтерференції, зумовлені тривалим російськомовним впливом, оскільки інтерференція радянського періоду призвела до занепаду багатьох питомих форм слововживання і заміни їх кальками з російської мови. Оскільки російська мова володіє власне своїм автентичним історичним простором поширення, явище інтерференції є одnobічним, впливу зазнає лише українська, набуваючи все більше рис іншої мови, втрачаючи власні.

Більшість дослідників білінгвізму, зокрема Ю. Жлуктенко, вважають, що засвоєння двох мов на індивідуальному рівні призводить до неоднакового становища мов. Збалансована двомовна ситуація була б можлива у тому випадку, якби більшість членів деякого соціуму володіли б обома мовами однаковою мірою, використовували б їх в будь-яких мовних ситуаціях, з легкістю переключалися б з однієї мови на іншу, не змішуючи при цьому системи різних мов [121, с. 8]. В іншому випадку, тенденція кращого володіння однією мовою стимулює її подальше поширення і захоплення комунікативних функцій іншої мови, а у випадку рівноправного закріплення обох мов на правовому рівні і в публічній сфері – повне витіснення однієї з мов. Гарантією збереження функціонування обох мов може бути лише повне і автономне (без змішування мов) володіння двома мовами, зокрема, врегульоване з боку держави, однак, на думку таких авторитетних лінгвістів, як Б. Гавранек, А. Мартіне, Є. Хауген рівноцінне засвоєння двох мов перевищує психічні можливості звичайної людини. Заглиблюючись у проблему форм двомовності на індивідуальному рівні, А. Загнітко визначає три типи індивідуального

білінгвізму: координативний, субординативний та змішаний. За координативного (чистого) білінгвізму дві мови цілком автономні, кожній притаманний власний набір понять, граматичні категорії двох мов також незалежні. За субординативного білінгвізму мовці сприймають другу мову через призму рідної: поняття співвідносяться з лексичними одиницями рідної мови, а останні – з одиницями другої мови. За змішаної двомовності мова, яку індивід знає гірше, будується з використанням засобів першої (основної) мови. В. Демченко доповнює класифікації двомовності: за ступенем володіння мовами (у плані відповідності до літературної норми), розрізняючи нормативний білінгвізм, коли мовець дотримується норми в обох мовах; ненормативний, коли функціонально друга мова реалізується з порушеннями. Враховуючи вищезазначені критерії оцінки двомовності, переважаючий тип мовної компетенції у сфері однієї з мов в Україні умовно можна назвати пасивним, або перекладним, оскільки на індивідуальному рівні пошук зв'язку між позамовною реалією та її мовним еквівалентом йде через слово функціонально першої (або найбільш активно уживаної) мови, що свідчить про тенденцію до уніфікації спілкування в напрямку єдиної мови.

Для значної частини громадян України характерний перекладний рецептивний білінгвізм, за якого мовець розуміє іншу мову, але практично не продукує власних висловлювань, а при намаганні здійснює це, перекладаючи думки зі звичної для спілкування мови. Такий стан має ризик переходу мовця винятково на одну з мов, яка стане домінуючою, проте українські реалії вказують на інший феномен білінгвізму – напівмовність, за якої перехід на одну з мов фактично неможливий через незнання достатньою мірою жодної з них [19, с. 30]. Напівмовність можна назвати різновидом двомовності із неповним рівнем мовної компетенції в обох мовах. Дослідник білінгвізму Б. Ажнюк визначає напівмовність як брак хоча б одного з шести мовних параметрів або навичок:

- 1) обсягу словникового запасу;
- 2) правильності (коректності) мови;

- 3) підсвідомого, доведеного до автоматизму оперування мовою;
- 4) мовотворчості, тобто здатності творити неологізми;
- 5) функціонального володіння мовою;
- 6) образності мови.

Стан напівмовності є найбільш загрозливим, оскільки саме він руйнує цілісність та логічність самоідентифікації. Фактично, цей стан можна назвати елементом персональної десоціалізації взагалі – відстороненням індивіда від життя соціуму, незнання і нерозуміння його цінностей, надбань, а тому і заперечення власного відношення до культурних коренів і зв'язків взагалі. Під впливом різноманітних соціальних факторів і обставин, індивід опиняється в умовах вимушеної втрати і зміни ідентичності, що може реалізовуватися у маргіналізації (втраті ідентичності), а також пошуку нової ідентичності з іншою спільнотою.

Розглянувши найбільш характерні тенденції білінгвізму в рамках теорії і практики українського соціуму, варто звернути увагу на обставини, за яких мовці роблять свідомий вибір між різними комунікативними засобами в умовах білінгвізму. За багатомовності завжди використовують ту мову, що найкраще може забезпечити успіх комунікації з врахуванням двох часто протилежних потреб, які В. Атпатов називає «потребою ідентичності» та «потребою взаєморозуміння». Потреба ідентичності полягає в намаганні за будь-яких обставин користуватися «своєю» мовою, опанованою в перші роки життя, а потреба взаєморозуміння в тому, що кожен бажає без перешкод спілкуватися зі своїми співрозмовниками. За умов глибокого проникнення однієї з мов у такі важливі сфери, як бізнес і промисловість, усуваючи з цієї галузі іншу, мовцю доводиться освоювати мову сфери, до якої він має долучитися. У випадку дисгармонізації використання мов, їх фактичного нерівного становища у певних галузях спілкування, виникає функціонально перша мова, яку здебільшого диктує соціум, мовне підпорядкування з боку державно-адміністративних закладів, соціокультурні норми середовища, мовленнєвий колектив тощо. На відміну від рідної, функціонально першою є мова, якою

людина користується у більшості комунікативних ситуацій, якою вона частіше в певний період думає, задовольняє власні культурно-інформаційні потреби, і яка є засобом її акомодатії в різних сферах життєдіяльності суспільства [121, с. 4].

На якомусь етапі функціонально перша мова може й не бути мовою, яку людина знає найкраще, але вона завжди є мовою пристосування, ціннісної орієнтації, вираженої у намаганнях стати рівноправним членом соціуму. Найчастіше це буває мова з великою демографічною потужністю, мова з більшою кількістю функцій або така, що вважається більш престижною в суспільстві. Заміна первинної мови на функціональну чи суб'єктивно оцінену вищою часто супроводжується і переглядом релігійної приналежності, звичаїв та правил повсякденного життя, заснованим на недостатньому володінні рідною мовою та зневірі в її престиж, відсутністю відчуття гідності [206, с. 347]. Очевидно, що в Україні наявне обмеження суспільних функцій української мови було викликано штучно, внаслідок тривалої відсутності власної державності, цілеспрямованої асиміляції іноземними країнами, тому не може вважатися природним явищем.

Як зазначається в зарубіжних джерелах, національна ідентичність не є результатом фактору місця народження, а формується в процесі життя за рахунок впливу середовища: національні символи, мова, національні кольори, знання історії, виховання самосвідомості, кровних зв'язків, культури, національних страв, впливу радіо і телебачення. Серед суб'єктів передачі мови або суб'єктів формування мовної ідентичності можна виокремити такі: сім'я, етнос, соціум, державна влада (політичне регулювання). Як зазначає І. Бабак, відчуття національної єдності виникає не стихійно, а, переважно, формується внаслідок цілеспрямованої діяльності батьків, вихователів, вчителів та державної політики [7, с. 3]. В одномовних середовищах усі компоненти взаємодіють в одному напрямку і материнська мова збігається з функціональною мовою безперешкодно. У двомовних середовищах різновекторний мовний вплив негативно позначається на самоідентифікації

громадян, спричиняє розбіжності в уявленнях людини про рідну мову і свою національність [121, с. 4]. Роль влади, правлячої еліти в установленні ідентичності і підвищенні національної самосвідомості переоцінити складно, оскільки влада здатна до формування зразків та форм суспільної поведінки (зокрема – мовної), вироблення та продукування національних цінностей, що можливе за уважної послідовної ролі держави у природному сценарії формування ідентичності.

Мотивуючи прийняття Закону «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р., провідними нормативними актами міжнародних організацій, ініціативна група його розробки наголошує на крайній необхідності розширення прав бажаючих використовувати інші мови, відмінні від державної, у галузі публічних відносин суспільства та спілкування з державною владою. У вступній частині до закону перераховуються міжнародні акти, на які спираються автори законопроекту: Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Міжнародний пакт Організації Об'єднаних Націй про громадянські і політичні права, Конвенція Ради Європи про захист прав і основоположних свобод людини. В преамбулі Європейської хартії регіональних мов або мов меншин ідеться про те, що метою декларації є «охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких перебувають під загрозою відмирання, що сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи» [47]. Це підтверджує те, що положення документу стосуються захисту національних мов, а не реінкарнації статусу мов колишніх колоній.

Одним із важливих пунктів хартії є також те, що у кожному конкретному випадку мовна політика повинна вживатися гнучко, без шкоди для збереження державних мов (стаття 21): «Будь-яка держава під час підписання або здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти чи свого документа про прийняття, затвердження або приєднання може заявити одне або декілька застережень до пунктів ... цієї Хартії». Цікавим фактом є те, що вперше в Україні хартію було ратифіковано Законом України від 24 грудня 1999 р. N 1350-XIV «Про

ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.» з великою кількістю застережень. Проте навіть це не запобігло втраті його чинності у зв'язку з визнанням його таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) згідно з рішенням Конституційного Суду України від 12 липня 2000 р. N 9-рп/2000. На початку 2000-х здійснювалися спроби заміни мови діловодства в східних областях України з посиланням на положення ратифікованої хартії, однак у зв'язку з неточностями і труднощами щодо перекладу понятійного апарату, зокрема ключового терміну *minority language*, який означає «міноритарна мова» і терміну мова меншин, за рішенням Міністерства юстиції України звернення і посилання обласних урядів до положень хартії є безпідставними. У підготовленому Міністерством юстиції юридичному висновку щодо рішень обласних і міських рад стверджується, що місцеві ради порушили принцип законності, вийшовши за рамки своїх повноважень.

Серед нормативних актів щодо мовного питання у національних державах, існують і протилежні світові тенденції. Національні спільноти чимраз частіше намагаються втілити декларовані у багатьох міжнародних актах вимоги щодо забезпечення мовного паритету та можливості самовираження рідною мовою, обмежуючи їх асиміляцію мовами найбільш чисельного населення світу, або мов колишніх колоніальних держав. Тенденція розширення функцій найбільш вживаних мов, їх універсалізація і задоволення будь-яких цілей інформаційного простору сприяє витіснення національно-державних мов з ужитку за умов глобалізації. Ситуація, за якої англійська мова стала найпопулярнішою (хоча не такою домінантною, як ще п'ять рр. тому), свого часу дала підстави З. Бжезинському заявляти про панування Сполучених Штатів в інформаційно-орієнтованому суспільстві; завдяки чому «наслідування американського шляху розвитку поступово принизить увесь світ; це створює сприятливі умови для встановлення непрямой консенсуальної американської гегемонії» [198, с. 17]. У звіті ЮНЕСКО «До суспільства знань» окремим пунктом визначається проблема, пов'язана з мовною ідентичністю. За

прогнозами аналітиків цієї організації, щонайменше половина з 6000 мов, якими сьогодні спілкуються у світі, ризикує зникнути до кінця XXI ст. Причому «явище відмирання мов набуває дедалі більшого розмаху: з часом від 90 до 95% мов може зникнути» [198, с. 15]. Для попередження загроз асиміляції більшості мовних груп через популяризацію інформаційно-комунікаційних технологій на початку нового тисячоліття ЮНЕСКО ухвалила деякі документи, де проголошується курс на збереження культурної та мовної ідентичності в усіх світових країнах, зокрема Загальну декларацію про культурну різноманітність (2001р.), Міжнародну конвенцію щодо збереження нематеріального спадку (2003р.), Рекомендації щодо розвитку та використання багатомовності й загального доступу до кіберпростору (2003 р.).

Як зазначає Дж. Таунсенд, запорукою згуртування спільноти є відкритість, толерантність та самодостатність національного об'єднання [222]. Відкритість для публічного обговорення, повага до недоторканості приватного життя та свободи визначення особи, об'єднання навколо основоположних цінностей національного колективу. Стабілізуючими факторами збереження національної мовної ідентичності є однозначно заходи по недопущенню усунення мови і культури титульної нації, що сприятиме консолідації спільноти. На законодавчому рівні це може бути встановлення так званих жорстких вимог – мовних цензів, покликаних не допускати незнання державної мови посадовими особами за рахунок встановлення, наприклад, кваліфікованого мовного цензу [208, с. 258], що визначатиме рівень володіння мовою кандидата, досягнення прохідного бар'єру якого уможливлуватиме займати стратегічні для країни посади. В Україні існує лише формальний мовний ценз щодо набуття громадянства, прийняття повноважень частиною службовців, наприклад, суддів, прокурорів щодо кандидата на пост Президента (але не вказаний щодо парламентарів), який уможлиблює нехтування знанням державної мови. З метою запобігання корупції при визначенні рівня володіння державною мовою може бути запроваджено вимоги щодо проходження незалежного тестування на отримання універсальних сертифікатів з певної

мови для осіб, для яких вона не є рідною. Наприклад, можуть бути запроваджені тестування на зразок IELTS, TOEFL з англійської або TestDaF з німецької, оцінювання яких відбувається анонімно і під суттєвим захистом від фальсифікацій.

За наявності етнічної меншини, походження якої історично пов'язано з іншою суверенною державою, тобто при наявності у національної меншини рідної для її етносу держави, як це є у випадку з російським етносом України та існуванням Російської федерації, усі тенденції щодо відокремлення групи від держави мають усуватися шляхом передчасного попередження подібних явищ ще у процесі зародження за рахунок відкритості, визнання недоторканості особистої культурної автономії, що знімає необхідність звернення її за кордон у пошуках захисту та гарантії існування.

Одним із ефективних методів реальної підтримки розвитку мов національних меншин державою може бути законодавче внесення положення, яке гарантуватиме учням усіх державних середніх шкіл можливість самостійно обирати іноземну мову для вивчення з вказівкою переліку усіх можливих варіантів. Так, наприклад, російська або інша мова меншин може викладатися як іноземна мова, замість традиційно впроваджених для вивчення англійської чи інших європейських мов. Завдяки такому положенню, наприклад, в Бразилії у 1989 р. були створені умови для вільного викладання української мови як іноземної в державних школах, які знаходяться в місцях компактного проживання етнічних українців [61, с. 252].

Радикальним і водночас демократичним ринковим методом є встановлення функціонального пріоритету української державної мови у секторі публічного спілкування. Дієвим методом може виступати не усунення інших мов з публічного простору, або обмеження їх обсягу щодо державної, а диференціація в оподаткуванні і видачі ліцензій україномовним та іншомовним ЗМІ і використанні іншомовних засобів реклами, теле- та радіотрансляції, заохочення у різних формах до переходу на державну мову, субсидійна та інша підтримка.

Одним з факторів національного ренесансу є включення у дискурс неурбанізованої складової української спільноти – мешканці малих населених пунктів, для яких характерна міцна мовна і культурна ідентичність, незмінність орієнтацій протягом довгого історичного періоду. Іншими словами, домінування селян за походженням, хліборобів за професією, українців за національністю логічно зумовлює домінування в цілому в регіоні української мови як мови більшості населення. З цього органічно випливає й вимога до держави щодо відродження традицій хоча б у плані соціально-економічної орієнтації на сільське господарство, що було б доцільно та логічно з історичного боку, враховувало б географічну та етнічну специфіку. Цей процес, безперечно, потребує часу, що охоплює проміжок життя принаймні двох-трьох поколінь, але було б великою політичною помилкою зволікати із впровадженням низки заходів, котрі б забезпечили переорієнтацію мовної поведінки нових поколінь українських громадян [120, с. 7].

Зміцнення мовної ідентичності може здійснюватися і в ширшому, ніж загальнодержавний масштаб дії. Мовна політика держави може включати і зовнішньополітичний вплив [45, с. 369]. На основі міждержавних угод Україна може активно сприяти національно-культурному розвитку українців за кордоном, може надавати їм допомогу у вивченні української мови, проведенні наукових досліджень з українознавства тощо. Враховуючи те, що кілька десятиліть тому у Канаді здійснювалися спроби встановлення однією з державних мов української відповідно до значної кількості у відсотковому складі країни українських емігрантів та їх нащадків (1,7%), поширення української мовної ідентичності цілком можливе.

Проаналізовані вище факти і результати досліджень провідних науковців яскраво свідчать про те, що питання національної ідентичності є актуальним для сучасної політичної практики. Незважаючи на глобалізаційні процеси та підвищення рівня інтенсивності міжнародного спілкування, громадяни будь-якої країни природно відчують потребу у самоототожненні себе з певною спільнотою. І не завжди ця спільнота є однорідною за їх громадянською

належністю чи етнічним походженням. Ці процеси маргіналізації ідентичності місце спостерігаються і в поточному суспільному житті українців, що виявляється у різновекторних поглядах щодо культурного розвитку, а, відповідно, і зумовлюють значну політичну напруженість, тенденції ризику. Об'єктивними причинами наявної біполярності у напрямках суспільної думки є тривала асиміляція титульного етносу української держави і заборона символів його культурної окремішності, пропаганда зневіри в національний суверенітет і приниження національної гідності. На думку багатьох дослідників, загрозливим явищем для України є втрата єдиної мовної ідентичності як визначальної складової національної ідентичності, центрального елемента у конструюванні культурної і політичної єдності. На відміну від багатьох країн світу, де двомовність сформувалася природним шляхом, в Україні масова двомовність є наслідком колоніального минулого, впливу цілеспрямованих практик витіснення національної свідомості. Відсутність української державності зумовила ряд несприятливих обставин, які прямо чи опосередковано впливали на усунення культурної унікальності спільноти, розчинення її у межах культур держав-метрополій. Особлива роль у політиці асиміляції належала питанню усунення мови, і не дарма. Місце і значення мови серед інших факторів консолідації спільноти переоцінити важко. На її основі будуються інші провідні символи культурної унікальності, такі як міфологія, історична пам'ять і традиції, практика повсякденного життя, пісенно-фольклорна творчість, літературні та художні твори, національний характер. Мова виявляється засобом для збереження і відтворення цих символів і презентації їх змістовного наповнення. Відсутність єдності культурних цінностей, і, зокрема, мови як їх стрижневого елемента, може призводити до ціннісної дезорієнтації, ідентифікаційної зради, або маргіналізації, обрання альтернативної культурної системи і бажання об'єднатися з її носіями.

Серед основоположних чинників мовної дезорієнтації українського соціуму періоду незалежності виокремлюють етнічний склад, географічне положення, урбанізаційний фактор і економічні зв'язки. Однак, в етнічному

складі українці переважають практично на всій території країни (за винятком Криму). Територіальна близькість певних регіонів до колишніх держав-метрополій втрачає зміст через поступове конструювання економічного суверенітету і приблизні рівні умови для професійної самореалізації спеціалістів, урбаністичний елемент русифікації втрачає масштаб з огляду на зростання трудової міграції населення малих населених пунктів, а колапси економічної ситуації 1990-х рр. вже добігають логічного розв'язання і стабілізації. Більш значним важелем впливу щодо ситуації історичної мовної невизначеності виявився факт політичної незацікавленості у правовому захисті статусу державної мови, і тому найбільш ефективний період для реалізації вирішення цього питання був втрачений. Внаслідок цього, тенденції щодо українізації не були впроваджені достатньою мірою, що на другому десятиріччі незалежності держави почало використовуватися як інструмент маніпуляції у мовному питанні з метою подразнення національних почуттів та їх кореляції з ностальгією про певні успіхи і стабільність добробуту у минулому колоніального періоду. Реальні вади і беззмістовність політичних платформ щодо реформування країни були приховані провокаційними гаслами щодо розширення прав тих чи інших верств населення, фальсифікацією прагнень лібералізації суспільних можливостей, підміни понять демократії на передвиборчу риторіку.

Аналіз правового поля мовної ситуації України свідчить про відсутність чітко розробленої стратегії постколоніальної українізації, очевидну неузгодженість і фрагментарність мовних реформ років незалежності. Детальний розгляд попередніх нормативно-правових актів щодо питання мови, зокрема Декларації прав національностей України, законів України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», «Про національні меншини», «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» констатує, що розробка єдиного закону про використання іноземних мов на території країни була необхідною, проте положення, які цей нововведений закон містить навряд чи можна назвати

прогресивними. Якщо попередні акти щодо врегулювання мовного і культурного питання можна визначити як такі, що спрямовані насамперед на недоторканість приватного життя і застережень можливостей пригнічення культурного розмаїття, а також затвердження заборон на будь-які форми дискримінації за культурною ознакою, то закон про засади державної мовної політики містить положення щодо розширення юридичних прав іноземних мов у публічній сфері. Враховуючи мінімальні масштаби поширення інших мов у порівнянні з російською, де факто, права витіснення органами місцевої влади державної мови з ужитку і заміну її на російську, а також низку заходів щодо загальнодержавного поширення російської мови, які раніше мали певні обмеження.

Нововведення закону торкнулися практично всіх сфер публічного життя країни, надаючи можливість усунення мови з вжитку у її колишніх найбільш сильних позиціях. Заглиблення у термінологію мовної політики дає змогу зрозуміти, що закон про засади державної мовної політики урівнює в правах українську і російську мови, надаючи останній якщо не декларативно, то фактично статус другої державної, наділяючи її усією повнотою функцій і безлімітними правами публічного використання.

З врахуванням того, що певні регіони більшою мірою постраждали від мовної і культурної асиміляції у минулому, а також вважаючи на об'єктивні та політичні фактори консервування їхнього пригніченого становища у роки незалежності, наслідком впровадження цього закону може бути остаточне відокремлення тих чи інших частин спільноти у культурному плані від решти населення країни. Важливо також підкреслити численні грубі і технічні неточності у використанні термінології у рамках цього нормативно-правового акту, які можна розцінювати або як некомпетентність, або як свідомо провокація, антинауковість для виправдання антинародних дій. Серед них варто виокремити: підміну понять національна меншина, коли частина громадян відмінного від титульного етносу походження і ототожнення його з групою осіб, яка не володіє на високому рівні, або в недостатній мірі

використовує державну мову внаслідок тих чи інших обставин, але є українцями; неправильне використання поняття регіональна мова, яке частіше вживається у рамках міжнародного права як різноманіття співіснування діалектів однієї мови; ігнорування відмінності понять рідної мови, як такої, якою людина володіє найкраще і найповніше може висловити свої думки, материнської мови, як мови батьків, і функціонально першої мови, як такої, якою людина найчастіше використовує у спілкуванні тощо. Внаслідок цього робляться помилкові і провокаційні висновки стосовно перебільшення кількості і ролі етнічних меншин, їх потреб, скрутності їхнього поточного становища, переоцінки загроз їх культурній самовизначеності, виправдання підстав розширення сфери їх інтересів, провокування втрати ідентичності значною частиною громадян-представників українського етносу.

Також характерним є неправомірне використання терміну «нетериторіальні мови» Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, який насправді позначає мови, якими користуються громадяни держави і які відрізняються від мови (мов), що використовується рештою населення держави, але які, незважаючи на їхнє традиційне використання в межах території держави, не можуть вважатися найбільш поширеними в межах конкретної місцевості цієї держави. Використовуючи положення хартії, популісти виправдовують правомірність введення реінкарнації офіційного статусу російської мови як мови, яка має значний відсоток щодо вживання в країні. Щодо уточнення цього питання у пояснювальній доповіді до Хартії додається роз'яснення, що нетериторіальні мови виключаються з категорії регіональних мов або мов меншин, тому що вони не мають територіальної бази. Насправді ж положення хартії спрямовані саме на відродження мов, які пройшли етап асиміляції і були практично витиснуті з ужитку.

Моніторинг наукових праць щодо явища білінгвізму, або двомовності, свідчить про те, що це явище не є стабільним, у масштабах суспільства є джерелом напруженості і непорозуміння, має тенденцію до змін у напрямку витіснення з простору мови, яка перебуває у слабшій позиції відносно іншої.

Психологічні дослідження свідчать про те, що найбільш загрозливих масштабів явище набуває особливо за близької спорідненості мов, що характерне для російської і української. Як свідчать соціолінгвісти, у випадку тривалого впливу на особу двомовного простору, є велика вірогідність виникнення стану напівмовності, який демонструє факт недостатнього рівня мовної компетенції одночасно в обох мовах – тобто втрати взагалі будь-якої мовної ідентичності, розпач і суспільне відчуження.

Висновки до другого розділу

Аналізуючи мовну політику в Україні опрацьовано роботи вітчизняних дослідників Л. Антошкіної, О. Гнатюк, В. Демченко, Б. Євтуха, Ю. Жлуктенко, І. Іванова, А. Кавалерова, Г. Касьянова, Д. Грицяка, Н. Костенка, В. Котигоренка, Г. Красовської, В. Крисаченко, Т. Кузнецової, Л. Масенко, Л. Нагорної, М. Обушного, Л. Панасюк, Т. Рудницької, М. Рябчук, Є. Степанова, О. Сухомлинова, О. Тараненко, В. Тишкова, В. Трояна, О. Шинкаренко, Н. Шумарової, О. Чередниченко, Н. Черниш, М. Шульги. Широкого резонансу набувають теоретичні розробки в галузі мовної ідентифікації зарубіжних вчених: Ш. Баллі, К. Бейкер, С. Джонс, А. Мейє, Е. Сепір, А. Сеше, Ф. де Соссюр, Ч. Фергюсон, Д. Фішман, Д. Хаймс. Під новим кутом зору, з позицій політико-культурного підходу проаналізовано нормативно-правове поле, що регулює мовну політику в Україні, зокрема закон України «Про засади державної мовної політики», уточнено поняття, які в ньому використовуються, а саме: державна мова, офіційна мова, регіональна мова, рідна мова, національна меншина.

Дослідження формування української політико-мовної ідентичності показало, що конфлікти ідентичності, котрі виникають на мовному ґрунті є штучними, виникають в суспільстві на основі багатоманітності етносів та недосконалого мовного законодавства.

Здобувши незалежність Україна отримала тяжку спадщиною попередньої доби – деформовану мовно-культурну ситуацію, що виявляється у поширенні в країні двох мов, кожна з яких претендує на всю повноту функцій як в побутовому спілкуванні, так і офіційній сфері.

Збереження подвійної мовної ідентичності, а отже, і різновекторної культурної орієнтації являє собою певну загрозу у площині національної безпеки. Залежно від ступеня прояву відчуття ідентичності, існують ризики виникнення протидії різноспрямованих тенденцій культурного розвитку в рамках єдиного територіального простору за умов рівності у правовому полі.

Основними чинниками, котрі створюють сприятливі умови умовами для розширення мовної ідентичності за рахунок підвищення її престижу і статусу є українізація державного сектору, українізація збройних сили України, що полягає в усних командах почесної варти під час виконання дипломатичного протоколу та урочистих оглядів. В освітньому секторі – це навчання у ВНЗ та середній школі, наукова робота, викладання у мережі дошкільного виховання. У сфері теле- і радіомовлення – це трансляція і коментарі, репортажі журналістів. У правоохоронній і нотаріальній сфері, виробничо-економічній, спортивній – розширення представницьких функцій (заміна вивісок, рекламної продукції тощо), позначень топографічних об'єктів і населених пунктів, назв товарних виробів та інструкцій щодо їх використання, тенденції до відтворення власних назв на іноземні мови уже безпосередньо з української мови, а не через посередництво російської.

Мовна ідентичність якщо не прямо, то опосередковано через свою велику символічність, раціональне та підсвідоме ототожнення її з іншими елементами того чи іншого етносу, ідентифікації її з певними історичними подіями, образами, за рахунок свого центрального місця в культурній ідентичності, здатна впливати на політичну єдність спільноти. Гарантією цієї єдності може виступати згуртування усіх представників тих чи інших меншин різного походження навколо громадянських цінностей (національної ідентичності), заснованих, з врахуванням особливостей всіх цих спільнот, навколо цінностей

титульного етносу. Правовими гарантіями забезпечення стабільності з боку держави є встановлення недоторканості індивідуального культурного життя меншин, приватного спілкування і способу життя, а з боку останніх – бажання поділяти цінності держави, які є символами її історичної єдності поважати їх домінуюче положення у публічній сфері і приймати їх як непорушні.

РОЗДІЛ 3

МОВНИЙ ДИСКУРС У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

3.1. Особливості розвитку політико-мовної ідентичності у 2004-2014 рр.

Прийняття нового Закону «Про засади державної мовної політики» (від 5 червня 2012 р.) спричинило суспільний резонанс з питань культурної та мовної ідентичності, а сам факт прийняття цього закону посилив суспільне протистояння щодо ідентичності за мовною ознакою. На наш погляд, це закономірна реакція, оскільки, як досліджувалося у попередніх розділах, політична згуртованість спільноти прямим чином залежить від солідарності у питаннях стратегічних цілей, які стоять на порядку денному державотворення. У ході дослідження основ мовної політики, зокрема прийнятим у 2012 р. Закон України «Про засади державної мовної політики», враховуючи дані соціологічних досліджень, очевидним є те, що донедавна мовне питання в Україні не перебувало на стадії ризику з точки зору національної безпеки. За оцінками експертів, а також, як свідчить результати опитування громадян, у суспільстві панують настрої занепокоєння мовним питанням і вірогідності виникнення хибних шляхів його розв'язання, що є одним із факторів, які підвищують конфліктний потенціал суспільства. Дані передумови і слугували каталізатором для відміни цього закону.

Саме на ці соціологічні опитування будемо опиратися, оскільки, за В. Куликом, дискурс, що виникає між державою та суспільством, найбільш комплексно висвітлює предмет їх дослідження, особливо якщо він стосується етнічної чи мовної проблематики [84, с. 358].

Перш ніж перейти до розгляду динаміки мовної ідентичності громадян України варто, звернутись до даних Державного комітету статистики України, висвітливши результати державного перепису населення за мовною ознакою.

Тож, станом на 2001 р. в Україні проживає 67,53% громадян, котрі вважають рідною мовою саме українську, натомість частка російськомовного населення становить 29,59%, решта громадян користуються мовами інших національних меншин [32].

Процес вироблення, а тим більше впровадження комплексних стратегій нормативного регулювання питань функціонування мови за наявності білінгвізму є складним явищем, незалежно від того, які причини криються за фактом мовної розбіжності у практично моноетнічному середовищі України. Втілення рекомендацій щодо гармонізації відносин на основі цінностей громадянства є непротим, оскільки вони торкаються ціннісних преференцій, світогляду, що можуть легко подразнюватися із-зовні, загострюватися і зосереджувати максимально можливо увагу громадян. Як зазначалося у попередніх розділах, питання мови і суміжної з нею культури є тією сферою, де кожен вважає себе експертом, поважає і вбачає за пріоритетну свою систему цінностей, впевнений в її універсальності і перевагах, може мати власні сподівання і надії, очікує гарантій для забезпечення комфортного і звичного способу життя. Подолання тенденцій супротиву українізації, можливих закликів до провокацій і непокори є одним із пріоритетних завдань для вироблення стратегії мовної політики. Для ґрунтовного і послідовного аналізу цього питання пропонується розглянути думки науковців і фахівців із політичних питань на предмет того, кому може бути вигідним розпалювання міжмовного протистояння і загострення мовної напруженості.

Повертаючись до українського контексту, варто розглянути, які негативні тенденції тягне за собою використання мовних спекуляцій у передвиборчий період. Щоб правильно спрогнозувати і зробити все можливе, щоб запобігти кризовим явищам на ґрунті мовних, культурних і міжетнічних непорозумінь, слід розкрити механізми впливу електоральних маніпуляцій на виборців під час останніх електоральних циклів – виборів Президента України 2004, 2010 рр. парламентських виборів до ВР VI-VII скликань.

Тема мови – зворушливий момент для мільйонів українців. Політики таким чином відволікають народ від «другорядних» моментів і змушують концентруватися на питаннях «глобального» характеру. Їм не вигідно «рапортувати» станом економіки на 2012 р., не бажані згадки про ресурси, виокремлені спеціально для проведення Єврочемпіонату. В. Пивоваров зазначає, що напередодні та під час виборів штучно загострюється проблема політичного та соціокультурного розмежування регіонів [130, с. 61]. І справді, все вказує на те, що певні політичні сили використовують ці дражливі питання для отримання преференцій від виборців, виступаючи в ролі «захисників» інтересів тих чи інших територіальних громад. Саме це питання стає предметом спекуляцій і палких дискусій в ході політичних суперечок. Як свідчать дані соціологічних моніторингів, цей ідентифікаційний чинник залишається найбільш контраверсійним, оскільки українською і російською мовами розмовляє більшість громадян України, а російськомовне населення компактно проживає у східних та південних регіонах країни.

На думку Н. Ротар, проблеми етнонаціональної політики та етнонаціонального розвитку України формулюються політичними партіями переважно в категоріях мовної політики, що концентрує увагу виборців на вузьких питаннях, спроби розв'язання яких по суті неминуче генеруватимуть конфліктне протистояння в українському суспільстві [150, с. 299]. З точки зору Т. Кузьменко, активізація мовного питання обґрунтовується необхідністю легітимації влади, бажанням віддалити і приховати електоральні розчарування з приводу очевидних поточних упущень представників правлячої партії влади, адже легітимність складається з ціннісних оцінок, переконань, преференцій громадян [83, с. 147]. Таким чином, політичні партії, які не мають суттєвих програмних засад, намагаються привернути увагу ЗМІ і громадськості, проводячи акції радикалізації; створюють проблеми там, де їх немає, загострюючи на них увагу виборців. Характерно, що в програмних документах і публіцистичній літературі деяких проросійських партій та громадських організацій питання української державної незалежності практично

ототожнюється з поширенням «галицького націонал-екстремізму». Внаслідок цього процесам становлення української державності й формування української політичної нації надається відтінок штучності й провінційності. Агресивно провінційними бачаться й політичні сили, які вважають ці ідеї основою своїх програм.

Вочевидь, простежується кореляція між рівнем політичної нестабільності та зростанням кількості прихильників надання російській мові статусу офіційної, оскільки мовне питання стає «розмінною монетою» політиків у їх боротьбі за владу [130, с. 67]. У передвиборчий період серед політиків точиться чимало суперечок довкола мовного питання, зокрема статусу російської мови. Однак, якщо поглянути на опитування Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка та Центром «Соціальний моніторинг» громадської думки на предмет актуальності розв'язання мовного питання у 2009 р. (у правовому сенсі нейтрального року щодо мовної політики), виявляється, що це питання мало цікавить громадян і не видається за першочергове для внесення суттєвих змін, включаючи розширення прав російської мови [8, с. 159]. Про результати опитування щодо нагальності вирішення мовного питання свідчать відомості, наведені нижче (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Актуальність мовного питання

Мовне питання – це невідкладна проблема, яка потребує негайного вирішення	13
Мовне питання потребує свого вирішення, але з цим можна почекати	19
Мовне питання взагалі не актуальне, кожен говорить тією мовою, якою хоче	31
Мовне питання – це спекуляція політиків. Є багато важливіших проблем	4
Важко відповісти	3

Складено за: [8, с. 159]

Близькі висновки зробили у 2012 р. спеціалісти Центру О. Разумкова: електоральний вибір громадян напередодні виборів був заснований на ставленні партії (кандидата) насамперед до тем добробуту громадян, економіки в цілому, наведення порядку в державі. При цьому найбільш чутливі теми («ставлення до історії України, оцінки певних історичних постатей та осіб», «ставлення до питань мови»), які активно використовуються окремими політичними силами в передвиборній боротьбі, не є найбільш значущими для громадян [197].

Зробити точний прогноз щодо розвитку подій навколо протистояння мовних ідентичностей в майбутньому достатньо складно. Однак наявність передумов для можливого погіршення відносин на цьому ґрунті можна констатувати напевне. Свідченням цього є вищеописана зацікавленість окремих політичних сил у встановленні конфронтації між ними з метою активізації електорату і приховування власної бездіяльності в економічній та інших сферах державного управління. Варто розглянути, яких масштабів набувають такі політичні сценарії за кордоном у вигляді політизації етнічностей, багаторічної мовної протидії, труднощів пошуку компромісів, підсумків фактичної безрезультатності будь-яких заходів врегулювання.

У будь-якому поліетнічному суспільстві можна визначити добре структуровані національні меншини та неструктуровані [93, с. 206]. Часто на оцінку національних меншин впливають амбіції лідерів, які не завжди адекватно відображають ситуацію, вдаються до популістських дій. Слід зауважити, що політичні моменти в діяльності національних меншин набувають особливої ваги напередодні виборів.

Питання наростання міжмовної напруженості між носіями різних культурних та мовних груп за умов конкуренції двох і більше мов у одній країні є рівень комунікативної потужності кожної з них. За цим параметром Л. Масенко поділяє мовні ситуації на рівноважні і нерівноважні [98]. За рівноважної мовної ситуації обидві мови мають однаково сильну комунікативну потужність. І справді, юридична й функціональна

рівноправність мов – різні речі. Мови можуть бути рівні юридично, але вони не бувають рівними функціонально. У кожній державі, зокрема багатонаціональній, функції засобу міжетнічного спілкування завжди, за винятком конфедеративних утворень, надаються одній мові. Прикладом рівності комунікативної потужності є мовна ситуація у Бельгії, де співвідношення французької і нідерландської мов приблизно однакове. За оцінками соціолінгвістів, нерівнозначна мовна ситуація спостерігається в країнах Західної Африки, де місцеві мови переважають за показником демографічної потужності, але поступаються європейським за комунікативною потужністю. Л. Масенко, проводячи аналогію з українським контекстом, наголошує, що комунікативний фактор у самовизначенні мови є настільки важливим, що іноді він впливає на демографічну динаміку. Так, молоде покоління етносу, який демографічно переважав у певному поліетнічному соціумі, може поступово переходити на мову чисельно меншого етносу, однак з більшим набором комунікативних функцій і сфер використання, що з часом змінить й чисельне співвідношення груп населення, які використовують різні мови, на користь комунікативного лідера.

Міжмовна напруженість сягає свого апогею і переростає у масштабний суспільний конфлікт після набуття рис політизації етнічності. Процес перетворення національних меншин на суб'єкт політики є доволі складним і великою мірою залежить від політичної системи та політичного режиму держави проживання. Охоплює взаємодію таких суспільних груп, як титульна нація та національні меншини, що проживають у цій країні. Ним засвідчується перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів. Він полягає у прагненні здобути чи розширити доступ до владних можливостей, до участі у прийнятті політичних рішень носіями етнічної ідентичності. Цей феномен може набути легітимності і толерантності або ж досягатися через протистояння. За оцінкою В. Котигоренка, суттєвий вплив на якість та особливості відповідної динаміки чинить поведінка лідерів етнічних

груп і претендентів на лідерство, а також те, як влада реагує на таку поведінку [78, с. 88].

Г. Луцишин виокремлює рівні радикалізації у діяльності лідерів рухів національних меншин [93, с. 206]:

1) латентний, на якому перебувають більшість національних меншин. Переважно це асимільовані та розпорошені меншини, які лише формально заявили про своє існування. Надалі їх чекає швидка інтеграція у культурний простір;

2) організаційний, яким властиве компактне проживання, усвідомлення своєї окремішності, прагнення до забезпечення своїх культурних, мовних, освітніх потреб, також наявність лідерів, які активізують роботу національних громад. Національні меншини створюють власні громадські організації та активно розвивають культурно-етнічні процеси, є активними у внутрішньодержавних процесах, а також на рівні міждержавних відносин;

3) політичний рівень активізується найчастіше напередодні проведення важливих загальнодержавних акцій, зокрема виборів різних рівнів. Переважно досягається за наявністю громадських організацій та політичних партій, які представляють інтереси національної меншини, а також лідера, спроможного об'єднати навколо себе представників меншин, а також наявністю певної проблеми, яка потребує швидкого вирішення. Це численні меншини, які створили національні політичні партії та національні рухи, які мають антисистемний та дезінтеграційний характер, займають активну громадську позицію та ведуть боротьбу за владу.

Політичний рівень стосується тих національних меншин, які пройшли або перебувають на етапі політичної інституалізації, або в процесі свого розвитку дійшли до утворення власних національних політичних організацій чи делегували захист своїх інтересів чинним політичним організаціям. Політичний рівень національних меншин передбачає участь організацій національних меншин у політичному житті держави та зовнішньополітичних процесах, організації масових акцій громадської непокори. У випадку політизації

культурного чи етнонаціонального руху, свідомого управління масовими акціями протесту, консенсусне вирішення конфліктів ускладнюється нанівець. Зняття напруження відбувається переважно методами для ситуативного, темпорального зниження активності сторін, що протистоять:

- 1) тимчасове досягнення компромісу на основі урахування балансу інтересів чи поступок однієї зі сторін конфлікту;
- 2) часто короткострокова перемога однієї зі сторін;
- 3) виникненням нового якісного стану внаслідок розв'язання конфлікту через зміну основ організації життя громадян [153, с. 109].

В Індії, наприклад, внаслідок консенсусу було вирішено замінити англійську як офіційну мову на хінді через 15 років після набуття чинності Конституцією. Однак занадто повільне проникнення хінді в суспільне життя супроводжувалося мовними чварами і насильством. Для вирішення цього конфлікту у 1967 р. була розроблена поправка щодо офіційної мови, яка гарантувала продовження використання англійської мови, поки національні групи, що не говорять на хінді, бажали цього, і таким чином це продовжило двомовну політику [103].

У країнах Балтії проводиться жорстка політика щодо національних та культурних питань. Вона не зазнає зворотного протестного руху, оскільки країни мають високий рівень політичної та правової культури, переймаються питаннями інтеграції та національної безпеки, за рахунок чого можливість організації проросійського руху на практиці не допускається. Серед громадян переважає прагнення зберегти національну мову, відновити національний характер держави, позбутися наслідків тривалого зросійщення [18, с. 74]. В Естонії та Латвії склалося ще більш несприятлива ситуація, ніж в Україні, оскільки кількісне співвідношення корінного і некорінного населення, де російськомовні громадяни становлять відповідно понад третину та близько половини.

І навпаки – в умовах комунікативної потужності колишньої колоніальної мови, можна навести приклад поширення мови суахілі, яка на початку ХХ ст.

була рідною всього для 2 млн мешканців Східного узбережжя Африки, тоді як нині кількість її носіїв, за різними джерелами, становить приблизно 35-50 млн. осіб. Подібні процеси розвинулися в Індонезії і на Філіппінах, де загальнодержавними (і державними) стали мови аж ніяк не найчисельніших етносів – відповідно індонезійська і тагалійська.

Складнощі досягнення консенсусу за рахунок державної двомовності або тримовності демонструє фізична неможливість взаєморозуміння, а тому і організація життя навіть у такій культурно розвинутій країні, як Бельгія. У регіонально розділеній за мовною ознакою країні, багато людей і досі не бажають вивчати мову іншого регіону. Часом це призводить до трагедій, що сталася, наприклад, у 2001 р., коли два залізничні диспетчери – франко- і фламандськомовний – не змогли зрозуміти один одного через незнання мови колеги. Внаслідок чого сталося зіткнення потягів.

У процедурі легітимації політичної влади в Україні переважають доводи, які часто мають ірраціональну природу, аніж раціональні рис через особливості національного характеру українського народу, – стверджує дослідник політичних виборчих технологій Т. Кузьменко. Тобто українцям притаманна значна перевага чуттєвого елемента, емоційного над розумовим, раціональним [83, с. 147]. Це є ще однією підставою вважати ціннісно-предметний тип маніпулювання виборцями найбільш прийнятним саме для сучасних українських реалій. До того ж, в політичній рекламі, як і в будь-якій іншій, експлуатуються базові потреби індивіда, пов'язані з ідентифікацією себе з великою групою людей (потреба в конформізмі). Це, своєю чергою, обумовлено сподіваннями індивіда відрегулювати свої емоційні проблеми. Тому політична реклама є спрямованою на певну категорію людей, а значить, і є певним віддзеркаленням актуальних потреб суспільства [138, с. 5].

Говорячи про парламентські вибори незалежної України, прослідковується тенденція згасання ефективності виборчого права та політичних партій як інститутів, символів та гарантій демократії, які не виконують свого призначення. Як не абсурдно звучить, але фактично політичні

програми партій прописують не для виборця (хоча є деякі винятки), а для подання їх до ЦВК. Програма партії або її лідера є, скоріше, нагадуванням власної позиції та перерахуванням переліку обіцянок, гарантування яких фіксує кандидат. Значною мірою програми кандидатів не впливають на вибір людей, адже здебільшого свій вибір громадяни здійснюють задовго до оприлюднення політичних програм.

За своєю суттю, передвиборні програми є прийомом політичної боротьби, який використовується з метою посилення позицій політичної партії у боротьбі за голоси виборців, впливу на структури влади та інститути, що володіють політичними ресурсами. Здійснений Н. Ротар порівняльний аналіз етнополітичної складової партійних програм на парламентських виборах в Україні 2006 та 2007 рр. дає змогу зробити наступні висновки. По-перше, передвиборчі програми політичних партій України для самих партій є формальним документом, який в ситуації передвиборчої боротьби не має ресурсів для перетворення на об'єкт уваги з боку політичних опонентів, експертів, ЗМІ, виборців. По-друге, передвиборчі програми недостатньою мірою позиціонують кандидатів та насичені ідеями, які можна тлумачити на власний розсуд, що не дає змоги виборцям визначити та зрозуміти реальну позицію партії з того чи іншого питання [150, с. 299].

Доводиться констатувати тенденцію до послаблення програмної складової у виборчій кампанії. Цей факт є наслідком того, що з початку 2000-х рр. суттєві ідеологічні відмінності у програмах кандидатів зникли (останньою «ідеологічною» президентською кампанією в Україні можна вважати кампанію 1999 р., де у другій тур вийшли Л. Кучма та П. Симоненко). Розмитість політичних платформ з їхніми переважно символічними відмінностями призводить до малозрозумілості для пересічних громадян. При спробі ідентифікувати кандидатів в ідеологічному плані від інших політичних сил виборці потрапляють у скрутне становище. Тому в теперішніх виборчих кампаніях замість програмових документів кандидати пропонують виборцям гасла, які коротко формулюють змістову сутність кампанії. Як свідчить

статистика соціологічної служби Центру Разумкова, відносна більшість громадян або не орієнтуються в ідейно-політичних течіях, або засвідчують, що їх переконанням не відповідає жоден із представлених в Україні ідейно-політичний напрям, або не може визначитися з прихильністю до того чи іншого напрямку. Станом на червень 2012 р., частина таких громадян становила 48%; зокрема серед молоді 18-29 рр. вона є найбільшою, як порівняти з іншими віковими групами, і становила понад 54% [197]. Серед ідеологічних течій 2009 р. за оцінками Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка найбільшу підтримку населення мали соціал-демократична (16%), національно-демократична (13%) та комуністична (10%), але 45% – не визначилися. Спостерігається зростання частки респондентів, які не підтримують жодної політичної сили: майже половина опитаних (45,2%) так чи інакше більше не покладається на вибори як на інструмент зміни ситуації на краще [8, с. 154].

Відсутність інтересу до предметного політичного дискурсу Т. Кузьменко пояснює характерною рисою легітимаційного процесу в Україні, як налаштованість суспільства на «сильну владу», тяжіння до авторитарного способу владарювання [83, с. 150]. Очікування на всезагальну підтримку від держави, сподівання на міфічну «сильну руку» формують таку модель суспільної поведінки, що виражається у відстороненості суспільства від державотворення, політичного і державного управління.

Аналізуючи передвиборчі програми кандидатів парламентських виборів 2006 р. зазначимо, що розгляд питань мовної політики мав таке висвітлення: 1) захист інтересів української мови та мов національних меншин був передбачений у Програмах Українського Народного Блоку Костенка і Плюща та Всеукраїнської партії Народної Довіри; 2) захист лише української мови – Всеукраїнського об'єднання «Свобода», Української Консервативної партії, Блоку «Патріоти України», Соціально-Християнської Партії; 3) захист російської мови – Виборчого блоку «Держава – Трудовий Союз», Опозиційного блоку «Не ТАК!»; 4) захист мов усіх етносів, які мешкають в Україні –

Всеукраїнської партії народної довіри та Виборчого блоку Б. Олійника та М. Сироти. Партія «Віче» визначила важливість вивчення української, російської та англійської мов. У передвиборчих програмах інших партій та блоків питання мовної політики не розглядалися [156, с. 78].

На парламентських виборах 2006 р. передвиборча програма виборчого блоку політичних партій «Блок Юлії Тимошенко», як і більшість інших блоків, розпочинається і в більшості програмних положень дотримується нейтральних декларативних малозмістовних положень на зразок її вступних положень: «Ми ставимо перед собою конкретну завдання – домогтися реалізації цієї програми, спираючись на принцип солідаризму – гармонії та справедливості». Поряд з такими традиційно важливими з точки зору політтехнологів питаннями, як охорона здоров'я, боротьба з безробіттям, пенсійним та соціальним забезпеченням, боротьба з корупцією, правосуддя, екологічна ситуація, і, звичайно, примарне економічне зростання. Питань прав української мови та мовної політики у програмі є.

Передвиборча програма Партії регіонів пояснює відмінність її засад від усіх інших партій за рахунок того, що вона виступає як «єдина можливість кардинально подолати кризу в державі, стабілізувати економічні процеси, відродити національну економіку і забезпечити її подальший розвиток». Основними положеннями програми є класичний радянський принцип першості розвитку важкої промисловості і третьочерговість, залишковість культурних питань. Очевидно, що програма зорієнтована на специфічний електорат пострадянської ностальгічної налаштованості, який фахівці з ідеологічних засад вкотре намагаються зберегти. Досить дотичне, периферійне місце посідає розпорошене питання мови та інших індикаторів української культури. Переважно воно постає як контекстне у пунктах щодо освіти, культури і духовності, де робиться заклик до переважання спілкування на базі слов'янських, передусім російських цінностей на протигагу європейським: «Ми далекі від ідеалізації західноєвропейського способу життя, де мають вияв

бездуховність, стандартизація особи, примітивізація масової культури на противагу слов'янським цінностям» [127].

Передвиборна програма Соціалістичної партії України, традиційно для соціалістичної ідеології, робить акцент на промисловому виробництві та розширенні потенціалу господарства. У трьох розділах програми і загалом 16 пунктах запланованої діяльності, у цілях і завданнях соціалістичної партії України питання захисту мов і наявність певної діяльності у галузі мовної політики не порушується.

Створений спеціально для конкретного електорального циклу Виборчий блок політичних партій «Не так!» пропонує передвиборчу програму, що складається переважно з конкретних закликів до дії, часом логічно між собою не узгоджених та недостатньою мірою пояснених авторами на зразок «Даєш роботу!», «Рятуймо Україну», «Народний суд», «Стоп, злячне місце» тощо. Як і решта партій, головним завданням ця політична сила вважає «здійснення соціально справедливого політичного курсу на всіх рівнях представницької влади в інтересах громадян».

Передвиборча програма виборчого блоку політичних партій «Народний блок Литвина» звертає увагу на всебічну декларативну демократизацію влади, лібералізацію відносин з суспільством державних інститутів, різновекторну зовнішню політику і жодного слова щодо вирішення і розуміння мовних питань.

У передвиборній програмі українського Народного Блоку Костенка і Плюща проблеми етнонаціонального розвитку та етнонаціональної політики як вузлові були визначені дещо ширше. У програмі під назвою «З Україною в серці!» наголошується, що цей блок є патріотичною силою, яка ставить за мету перетворити Україну на державу, в якій домінуючою буде українська мова, історія, культура, традиції, підтримуватиметься українське виробництво, підприємництво і фермерство.

Хоча аспекти мовної політики письмово не закріплені у програмних документах багатьох сучасних партій, проте досить промовистими та

впливовими вони є під час виборів. Аналіз засобів та прийомів, які використовуються партією передбачає визначення суті риторичних прийомів, які використовуються у передвиборчій програмі та обраної системи аргументації. Більшість політичних партій України будують систему аргументації у передвиборчих програмах за допомогою емоційно-ціннісного підходу, який спирається на образи та символи. Зокрема, на парламентських виборах 2007 р. Партія регіонів використала традиційний для української риторики прийом дихотомічного структурування політичних позицій гаслами: «Ми – різні: на Півночі та Півдні, Заході та Сході, але ми – громадяни єдиної країни. У цьому – запорука нашої сили і процвітання... Ми – послідовні прихильники гасла: «Дві мови – один народ!». Серед 14 політичних цілей, визначених Партією регіонів на парламентських виборах 2006 р., питання етнонаціонального розвитку було на 11 («Підтримка всіх національних мов і культур, що становлять духовну скарбницю України») та 12 («Ми – за надання російській мові статусу другої державної мови в Україні. Наше гасло: «Дві мови – один народ!») позиції [127].

Більш своєрідною з точки зору політологічного аналізу є ситуація з парламентськими виборами 2012 р. Якщо в попередні передвиборчі роки боротьба за мову носила винятково декларативний характер, то в цей період влада виконувала одну з найбільш контраверсійних обіцянок, чим спровокувала потужну хвилю протестів. Адже опозиція не мала наміру відставати у «принциповості» напередодні виборів. Часто цей період характеризується як прорив нових політичних сил, диверсифікація політичного спектра, розчарування у біполярних альтернативах, а також у «стабільності і покращеннях». Найбільш успішною та цікавою з точки зору результатів виборів є політична партія «УДАР» В. Кличка, яка виступила із гаслом «Від успіху людини – до успіху країни». Програма дещо відрізняється від класичних програмних схем українських політтехнологів своїм відтінком європейськості, зокрема у таких положеннях як : «Система квотування у кадровому складі партії, гендерна рівність, освітня політика, демографічна політика». Однак,

окрім 2 пунктів про необхідність «підтримати український культурний продукт; стимулювати інвестиції у сферу культури: національне книговидання, кінематограф і кінопрокат, написання музичних і літературних творів» з точки зору етнополітичних досліджень програма цінності не становить.

Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода» як певного неочікуваного феномену, а для когось навіть страху перед можливим натиском у сфері розширення всього українського було несподіваним явищем. Політична партія, що нічим не відрізняється від низки інших партій правого кола, але яка проголосила себе як єдино можливий реалізатор ідей націоналізму, за рахунок вдалих інвестицій в передвиборчу кампанію привернула увагу електорату саме дратівливими питаннями світоглядних культурних орієнтацій, які завжди мали успіх протягом усіх попередніх електоральних циклів незалежної держави, починаючи з першої половини 1990-х рр. Поряд з пунктами про необхідність люстрації і боротьби з олігархією, централізації влади, підвищення суворості кримінальної відповідальності, стрижневе місце посідає саме стратегія культурних проукраїнських перетворень під назвою «Збереження національної ідентичності та відновлення історичної справедливості замість розгулу українофобії та реваншу радянської імперії». Конкретними пропозиціями щодо перетворень у мовній політиці є: іспит з української мови для держслужбовців; вимога скасувати оподаткування на україномовне книговидання, аудіо- та відеопродукцію, програмне забезпечення; вживання української мови у ЗМІ; визнання пантеону національних героїв та інше. Однак поза цими пунктами, суть програми знову часто має декларативний характер, що не вирізняє цю політичну силу від інших сил із використанням старих моделей політичного передвиборчого змагання.

Партія Н. Королевської «Україна – вперед» пропонувала аж 10 пріоритетів економічного плану у програмі «Нова економіка – нова країна». Ключовим формулюванням у програмі, яке відображає її зміст є «гідний рівень життя більшості громадян». Нова якість життя, пропонована програмою партії, не передбачає ніяких змін у сфері мовної політики за винятком пункту про

потребу «створення сучасних культурних центрів у кожному районі, розвиток музеїв та бібліотек, відродження мережі сільських клубів для забезпечення доступу громадян до культурних ресурсів, комп'ютеризацію культурної спадщини».

Аналіз прямих декларацій політичних партій щодо етнонаціональної політики в Україні слід здійснювати із залученням фактів, які характеризують зміст реальних кроків партій по втіленню проголошених у передвиборних програмах позицій. Одним із об'єктивних показників співставлення задекларованих позицій з реальними кроками є законотворча діяльність та правові ініціативи партій у Верховній Раді України. Після парламентських виборів 2006 р. народними депутатами було розроблено та подано чотири законопроекти, що належать до сфери етнополітики та які пройшли експертизу науково-експертного управління ВРУ. Три законопроекти були подані депутатами від Партії регіонів, зокрема це проекти законів України «Про національно-культурні автономії національних меншин України», ініційований В. Харою, «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» та «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», ініційовані В. Колісниченком та один законопроект був поданий від депутата фракції «Наша Україна» О. Козаченком – «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо використання в судочинстві мов національних меншин)» [124].

Після парламентських виборів 2007 р. активізувалася законотворча діяльність Комітету ВРУ з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин (з 10 членів комітету по 3 народних депутати представляють БЮТ та Партію регіонів, 2 – НСНУ, по 1 – КПУ та Блок Литвина). Зокрема, у розробленій із залученням провідних українських науковців у сфері етнополітики концепції державної етнонаціональної політики підкреслюється, що практичне втілення основних положень цього документу дасть змогу удосконалити законодавство у сфері регулювання міжетнічних

відносин, створити умови для консолідації українського народу, утвердити міжетнічну та міжконфесійну згоду в українському суспільстві, забезпечити розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності української нації та національних меншин, оптимальне співвідношення задоволення їх етнокультурних потреб. На розгляд ВРУ 2008 р. було подано законопроект «Про затвердження Стратегії державної етнонаціональної політики», підготовлений народним депутатом від фракції Партії регіонів М. Папієвим. Таким чином Партія регіонів намагалася відійти від типової для неї тактики актуалізації на парламентському рівні переважно мовних питань та виведення цих проблем на концептуальний рівень. Однак, у законопроекті не знайшли свого відображення такі важливі питання, як забезпечення державних гарантій збереження життєвого середовища національних меншин у місцях їх компактного проживання, конкретизація завдань і функцій місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування у реалізації державної етнонаціональної політики, вдосконалення системи освіти мовами національних меншин тощо.

У статті «Експерти визначили найбільш активних українофобів часів Незалежності» на сайті УНІАН К. Лесів, А. Яценко, М. Міщенко наводять факти законотворчих ініціатив ВР і постанов уряду щодо мовного питання і перспектив розширення або звуження сфери вживання української мови [90]. Прив'язуючи кожен правову ініціативу до конкретного політика, автори статті таким чином створюють рейтинг, на їх погляд, антиукраїнських заходів останніх років. Одне з центральних місць посідає М. Кулиняк, який на посаді міністра культури України скасував наказ від січня 2008 р. про обов'язкове дублювання кінофільмів державною мовою. Журналісти зауважили, що після цього українська мова почала витіснятися з кіно- та телеекранів, відбувається русифікація на безальтернативній основі під прикриттям розмов про рівність.

Наступну позицію рейтингу посідає О. Лавринович на посаді міністра юстиції України. Вчинком проти української культури автори називають лист №18-9-1437, де висунуто вимогу визнати таким, що втратив чинність Указ

Президента України від 21.03.06 №243 «Про деякі заходи з розвитку книговидавничої справи в Україні», внаслідок чого указ не виконується, і Рік Книги в Україні став роком нищення української книжки. Особливу увагу журналісти приділяють особі Д. Табачника, який на посаді віце-прем'єр-міністра України став співавтором бюджету-2004, ввів ПДВ на українські книжки; бюджету-2007 р., виконання 118-ї статті якого призводить до занепаду багатьох значущих культурних закладів. Наслідки цих процесів: введення ПДВ на книжки у 2004 р. поставило книговидавничу справу грань за межу виживання, а стаття 118 бюджету 2007р. дала привід для масового виселення із займаних приміщень закладів культури і науки. Ще до славнозвісних подій, спричинених Законом про мови, народний депутат В. Колесніченко звинувачувався у публічних висловлюваннях проти незалежності України [90].

Мовне питання у виборчій кампанії напередодні виборів президента та Верховної Ради займає досить специфічне місце. З одного боку, начебто і не виступає головним пунктом у програмах партій і кандидатів, проте використовується для примітивізації і стереотипізації за рахунок своєї культурно-світоглядної основи і дразливості для цільової аудиторії. Порівняльний аналіз етнополітичної складової партійних програм на парламентських виборах в Україні дає змогу стверджувати, що всі політичні партії розуміють непотрібність для міжвиборчого періоду загострювання мовної напруженості, небезпеку політизації етнічності на ґрунті культурних проблем, і тому в своїй політичній діяльності уникають реалізації позицій, проголошених під час виборів [150, с. 295]. Тому можна з впевненістю зробити висновок, що найчастіше це питання є лише засобом політичних дебатів і суперечок, актуалізується переважно напередодні виборів, зазвичай привертає увагу до протистояння української та російської мови за активного спекулятивного впливу зацікавлених у тому чи іншому підсумку голосування кандидатів до органів публічної влади і чиновників, які намагаються вкотре відволікти увагу і приховати власну бездіяльність або шахрайські дії щодо громадськості. Продовження перманентної політичної війни залишається, на

думку С. Кобути, способом самовираження й самоідентифікації незначної групи політиків, чиї особисті інтереси ставляться вище загальносупільних, загальнодержавних. Постійно спекулюючи на темах, що в умовах сучасного стану роз'єднання українства (не тільки за національною, але й політичною ознакою) викликають суспільний резонанс, ця категорія політичних діячів самочинно присвоює собі право бути провідником народу, нації, виражати для нього істину в останній інстанції [66, с. 215].

Опитування населення показують динаміку змін суспільної свідомості на предмет мовного питання і штучність сучасних колізій з приводу статусу української та російської мов в Україні.

Так, соціологи склали список 30 найбільших проблем, які постають перед суспільством, і дослідили ставлення людей до них, провівши 2006 р. репрезентативне всеукраїнське опитування. Виявилося, що проблема російської мови посідає 26 місце, проблема української мови – 24. 52 відсотки респондентів вважають мовне питання неактуальним і взагалі неіснуючим. При цьому окреслилася парадоксальна ситуація – становищем російської мови найбільше стурбовані там, де їй нічого не загрожує й де підтримки потребує насамперед українська мова (Крим, Донбас) [215].

Дослідження «Як Ви ставитеся до наведених атрибутів незалежної української держави?» на предмет динаміки ставлення до специфічно українських культурних індикаторів та потенціалу для поглиблення українізації, проведене соціологічною службою Центру О. Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва з 10 по 15 серпня 2012 р. свідчить про відмінність дійсного стану справ від бачення цих процесів, що нав'язуються політиками. Після того, як було опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, виявилося, що у якщо у 2011 р. ставлення до державної мови як пріоритетне і виражене як «пишаюся» було адекватне для близько 32% опитаних і ставлення як позитивне характерне для 60,5% респондентів, то у 2012 р. цей показник змінився в бік зростання прихильності

за рахунок зростання поваги до мови з боку тих, хто ставився позитивно, що виражається у цифрах відповідно: 36% і 55% [197].

Досить суттєво відображає реальний стан справ щодо мовної ідентичності опитування «Яким чином повинні співіснувати українська і російська мови в Україні? (динаміка, 2005-2012)». Згідно з опитуванням, результати громадської думки щодо співвіднесення мов виявилися наступними: українська повинна бути єдиною державною і офіційною мовою, російська може використовуватися на побутовому рівні, як і мови інших національних меншин 35.0 % у 2005 р. і 43.6% у 2012 р. [197].

У період з 23 травня по 1 червня 2012 р. агентство КМІС провело всеукраїнське опитування громадської думки. Методом очного (face-to-face) інтерв'ю опитано 2042 респонденти, що мешкають в усіх областях України (включно з містом Києвом) та в Криму за стохастичною вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років. У ході дослідження виявилось, що більшість українців (65%) підтримують надання російській мові та мовам національних меншин офіційного статусу в тих регіонах України, де більшість населення (50% або більше) цього бажає. Не підтримують цього 27% українців.

Вкрай важливими для розуміння перспектив гармонізації мовних відносин і впровадження стратегій мовної політики є перспективи і прогнози щодо такої можливості. У провідних країнах світу велика увага приділяється висновкам соціологів, які за допомогою опитувань і спостережень допомагають оптимізувати і виробити найбільш ефективний і мінімально витратний спосіб для реалізації певних завдань.

За оцінками соціологів, мовна політика України до введення у дію Закону про мови, або «ліберальна модель державної мовної та етнонаціональної політики», яка досі реалізовувалася в Україні, загалом не провокує конфліктної динаміки суспільних відносин і має потенціал сприяти оптимізації мовного середовища. Тому законодавче вдосконалення та ефективне застосування цієї моделі не потребує кардинальних змін її головних параметрів. Представник

Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка, О. Балакирева, підводячи підсумки щодо дослідження суспільно резонансних питань посередництвом моніторингу громадської думки, що проводилося спільно з Центром «Соціальний моніторинг» з 27 червня по 26 серпня 2009 р., зазначає, що справді, лідирують питання зайнятості і гарантій її збереження, зростання цін на продукти, ліки, комунальні платежі, товари першої необхідності, збільшення плати за навчання. У політичному питанні, пише дослідниця, якщо підсумовувати в загальнодержавному масштабі, то 75% дорослого населення вважають, що першочерговою проблемою, яку необхідно терміново вирішувати, є налагодження ефективної взаємодії різних гілок влади [8, с. 154].

Справді, результати соціологічного дослідження вкотре підтверджують думки більшості експертів, які наголошують, що питання підвищення статусу російської мови не є важливим для більшості громадян, які навпаки, враховуючи передумови до впровадження закону про мови 2012 р., вважають його передвиборчою провокацією. За результатами національних опитувань Інституту соціології НАН України в 1994-2008 рр. і справді цей прийом є єдиним диференціюючим фактором, за допомогою якого ті чи інші сили набирають електоральних переваг. Отримані результати аналізу дражлимих питаннями дають змогу виявити фактори, які зумовлюють міжелекторальні відмінності, а саме: економічні переваги громадян, їхнє соціальне становище та загальнополітичні переваги, що не є істотним чинником політичної диференціації регіонів України. Водночас значними є розбіжності у регіонах у геополітичних (ставлення до геополітичного вибору, до союзу з Росією, до НАТО) та мовно-культурних орієнтаціях, і саме ці чинники зумовлюють політичну диференціацію громадян різних регіонів [207, с. 5].

Цікавими з наукової точки зору є дослідження соціологічного відділу Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. Дослідження динаміки 2005-2012 рр. на питання «Яким чином повинні

співіснувати українська і російська мови в Україні?» через опитування громадської думки респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим показало нижче наведені результати.

Таблиця 3.2

Яким чином повинні співіснувати мови в Україні?

	2005	2012
Українська повинна бути єдиною державною і офіційною мовою, російська може використовуватися на побутовому рівні як і мови інших національних меншин	35.0	43.6
Українська повинна бути державною мовою, російська може бути офіційною в деяких регіонах України	20.3	25.0
Обидві мови повинні бути державними мовами в Україні	30.7	23.9
Російська повинна бути державною мовою, українська може бути офіційною в деяких регіонах України	3.0	2.0
Російська повинна бути єдиною державною і офіційною мовою в Україні, українська може використовуватися на побутовому рівні	0.8	0.4
Важко відповісти	3.8	5.1

Складено за даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова: [197].

Інше соціологічне опитування здійснювалося Центром Разумкова щодо питання «Якою мірою Ви згодні або не згодні з судженням, що російській мові необхідно надати статусу другої державної мови?». Відбувалося це дослідження з 10 по 23 травня 2005 р. Тоді було опитано 11115 респондентів у

493 населених пунктах усіх регіонів України. У ході опитування виявлено ряд тенденцій, які можна відстежити за табл. 3.3.

Таблиця 3.3

**Якою мірою Ви згодні або не згодні з судженням, що російській мові
необхідно надати статусу другої державної мови?**

Повністю незгодні	Скоріше, незгодні	Скоріше, згодні	Повністю згодні	Важко відповісти	Не відповіли
24.0	11.9	21.7	34.5	7.5	0.3

Складено за даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова: [197].

Соціологічна служба «Софія» у 2011 р. презентувала результати опитування на тему «Особливості української ідентичності», яке проводилося у 125 населених пунктах усіх регіонів України. Серед найбільш важливих висновків слід підкреслити такі: 1) У масовій свідомості атрибут «українське» асоціюється передусім із такими поняттями, як «мова» і «земля». Саме ці поняття вказали найбільше опитаних (відповідно 49,4 та 47,1%), обираючи із запропонованого переліку категорій (при цьому респондент міг вказати кілька варіантів відповіді). Крім того, значна частини опитаних характеристику «українське» пов'язує з поняттями «кухня, блюда» (вказали 36,7% респондентів), а також «культура» (31,0%). 2) Водночас етнічне походження не належить до розряду ключових критеріїв національної ідентичності. Тільки 16,0% респондентів вважають «дуже важливою» умовою наявність батька-українця, водночас 43,6% опитаних вважають цю характеристику «не дуже важливою» або «зовсім неважливою». Так само сприймається критерій наявності матері-українки: 15,6% респондентів вважають цю обставину «дуже важливою», а 43,4% – «не дуже важливою» або «зовсім неважливою». Таким чином, національна ідентичність українців ґрунтується, скоріше, на громадянському патріотизмі, аніж на етнічних засадах [161].

Через політизацію мовні конфлікти у 2012 р. отримують багато партійних ресурсів – як людських, так і матеріальних. Це частково робить можливим проведення тривалої кампанії зі значною часткою багатоденних акцій. Але це також робить виступи проти Закону про мови менш конфронтаційними, витісняє з протестної кампанії непартійних учасників.

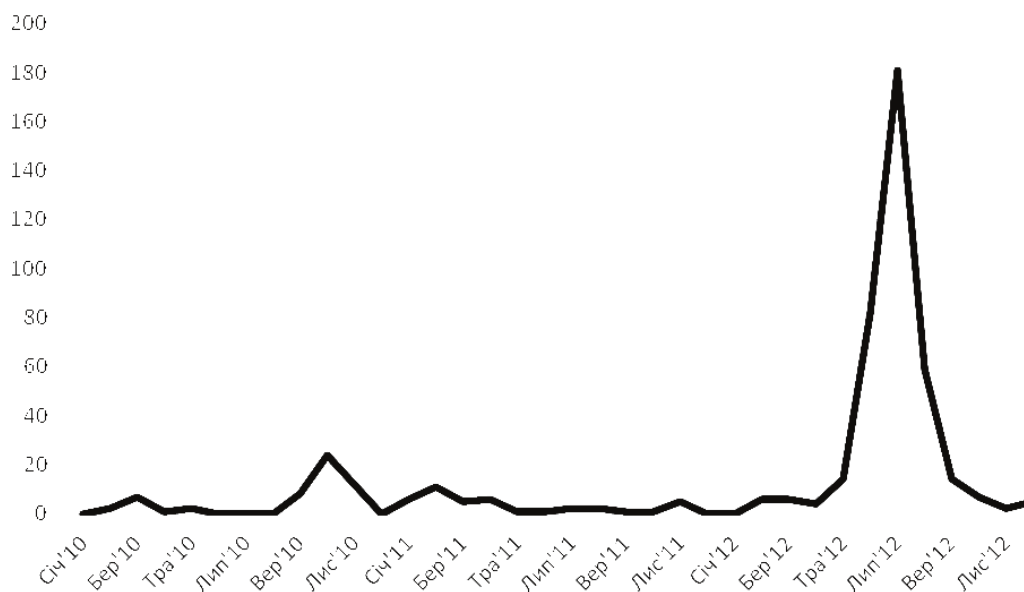

Рис. 3.1 Динаміка політичних конфліктів на мовному ґрунті

Джерело: [161].

За результатами моніторингів, що проводилися Центром дослідження суспільства, якщо у 2010 та 2011 рр. мовне питання порушувалося лише у 2% конфліктних подій, то у 2012 р. цей показник підскочив до 10%. Тобто кожна десята акція протесту, яка відбулася в Україні у 2012 р., стосувалася мовного питання. У 2012 р. було зафіксовано 380 «мовних» протестів, тобто 80% усіх конфліктних подій з цього питання, які були зафіксовані за весь час моніторингу, сталися минулого року. 92% цих виступів можна класифікувати як виступи на захист української мови, або ж виступи проти запропонованих владою законопроектів та прийнятого Закону про мови, який розширював офіційні сфери можливого вживання російської мови і, на думку українських націоналістів, де-факто надавав їй статус другої державної. За даними

дослідження можемо спостерігати динаміку конфліктів на мовному ґрунті, добре проілюстровану на рис. 3.1.

Досить сумні висновки робить Л. Масенко, посилаючись на моніторинг соціальних змін, проведений Інститутом соціології НАНУ. Дослідник аналізує результати перепису 2001 р. За даними цього перепису, стверджує вчений в Україні домінує як мова міжнаціонального спілкування не українська, що було б закономірно для державної мови, а все ще російська. Так, 62,5% білорусів, 83% євреїв, 88,5% греків, 58,7% татар, 30,3% болгар, що мешкають в Україні, назвали рідною російську мову. Водночас українську вважають рідною в тих самих групах відповідно 17,5% білорусів, 13,4% євреїв, 4,8% греків, 5,0% татар. З усіх національних меншин тільки поляки виявляють тенденцію до асиміляції з українцями: 71% поляків, що мешкають в Україні, назвали рідною українську мову і тільки 15,6% – російську. Саме такий стан справ не є сприятливим для розширення сфер вживання української мови, надання їй комунікативної потужності і примноження її функціонального потенціалу [98].

Оцінки фахівців щодо поширення української та російської мов у різних сферах життя столиці також не дають підстав для оптимізму. Їх повноцінне функціонування обох мов спостерігається лише в політичній сфері та в закладах освіти. Певна рівновага в мовній ситуації зберігається в державних установах, наукових закладах та програмах радіомовлення. В інших сферах російська мова більш поширена, ніж українська [54, с. 105].

Погодимося, що такі відомості є досить показовими для сучасної України, формують нові виклики політико-мовної ідентичності та мовної політики.

Результати опитування громадської думки міжнародною компанією «The Gallup Group organization», що проводились по всій території України, показують настрої та преференції щодо мови після актуалізації прийнятого Закону «Про засади державної мовної політики». На питання, чи відчуває російськомовне населення тиск чи погрози з боку держави отримано наступні дані, що наочно продемонстровані у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Чи відчуває російськомовне населення тиск або погрози з боку держави

Однозначно так	5%
Швидше так	7%
Швидше ні	14%
Однозначно ні	71%
Не визначились або відмовились відповідати	3%

Складено за результатами дослідження громадської думки міжнародною компанією «The Gallup Group organization» : [229].

Отже, з результатів видно, що мова не є джерелом сучасних політичних конфліктів. Абсолютна більшість не відчуває тиску за їх мовною ознакою. Однак тим не менше, ескалація напруження в суспільстві відбувається за рахунок штучного маніпулювання мовною проблематикою, приховуючи більш важливі для суспільства проблеми. До прикладу, за етнічним показником думки україномовного та російськомовного населення серед респондентів у названому питанні дещо відрізнялися, про що свідчить наведена нижче порівняльна таблиця (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Чи відчуває російськомовне населення тиск чи погрози з боку держави**(етнічний зріз)**

	україномовне населення	російськомовне населення
Однозначно так	3%	12%
Швидше так	5%	17%
Швидше ні	13%	17%
Однозначно ні	76%	49%
Не визначились або відмовились відповідати	3%	5%

Складено за результатами дослідження громадської думки міжнародною компанією «The Gallup Group organization» : [229].

Надання українській мові статусу державної мало вплинуло на розширення сфер її використання. Очевидно, що певний прогрес спостерігається тільки в адміністративно-діловій та освітній галузях. Російська мова лишається головним засобом спілкування в неформальних ситуаціях міської комунікації, домінує в професійному житті, в масовій культурі міста, включаючи пресу й телебачення. Найбільшою втратою останніх років є втрата інформаційно-культурного простору сфери масових комунікацій. Русифікація українських ЗМІ посилює і без того комунікативну потужність російської мови, а саме цей фактор забезпечує мові майбутню перемогу в білінгвальній ситуації, спричиненій поширенням в одній країні двох мов, кожна з яких претендує на роль загальнонаціональної. У сфері ЗМІ легко відстежується виразне переважання російської мови. Якщо українською мовою послуговуються переважно у історично-патріотичній, частково політичній тематиці, то всі інші сфери переважно залишаються зросійщеними. Особливо вражає той факт, що звуження кола вжитку державної мови відбувається через діяльність журналістів. Тому і з'являються мало не щодня нові газети, журнали, телепередачі, де панує іноземна мова, яка століттями витісняла українську, яку деякі вважають наріччям російської мови [16, с. 72]. Не можна оминати й такого специфічно українського, не відомого жодній іншій країні явища, як впровадження двомовних передач. Воно стосується не тільки комунікативних ситуацій спонтанної двомовності, коли під час опитувань чи інтерв'ю журналіст на питання, поставлене українською мовою, одержує відповідь російською. Деякі теле- й радіокомпанії практикують заплановане ведення передач у двомовному режимі – двоє ведучих по чергово виголошують тексти то українською, то російською мовами. До цього слід додати й численні випадки включення до російськомовних програм українськомовних фрагментів (спортновини, погода, рекламні ролики). Як зазначає Л. Масенко, причина криється в активності новітньої московської експансії в культурно-інформаційний простір України, що виразно засвідчує, наприклад, історія комерційного телеканалу ICTV, заснованого спільною українсько-

американською компанією: це був єдиний в Україні телеканал, що майже всі передачі демонстрував у якісній адаптації українською мовою, але у 2000 р. телекомпанія перейшла до російського власника і тепер не тільки веде мовлення російською, а й запрошує до праці московських ведучих і коментаторів [98].

О. Штурнак у 2002 р. провела дослідження на предмет мовлення на каналах українського телебачення (УТ-1, УТ-2, «1+1»), і під час спостереження дійшла до таких висновків: 1. На українських телеканалах побутує двомовність із переважанням державної мови; 2. На УТ-1 обсяг українського мовлення протягом ефірного дня становить від 74,9 до 89,9%, російського – від 8,1 до 22,6%, іншими мовами – 0,2 до 4,5%; 3. На УТ-2 спостерігаються різкі коливання, які, мабуть, відображають переконання різних редакційних колективів: українське мовлення – від 53,3 до 96,8%, російське – від 3,2 до 46,7%, іншими мовами – від 0 до 13,3%. 4. На каналі «1+1» найчастіше чути перемінне вживання української та російської мов, перекручування українських слів на російський лад і навпаки. Показовою тут є хаотичність. Загальні результати такі: українське мовлення – від 47,7 до 90,1%, російське – від 9,1 до 51,9%, мовлення іншими мовами – від 0 до 2,4%. 5. Аналіз програм українських телеканалів УТ-1, УТ-2, «1+1» протягом двох років об'єктивно засвідчує стан вжитку української мови у цій сфері. Впадає в око факт: українське телебачення не сприяє утвердженню державності української мови, пропагуючи своєрідним чином переважно двомовність [210, с. 118].

За оцінками експертів на сьогодні, у ЗМІ на одне українське видання припадає чотири російськомовні, що видається катастрофічним для усього українського. Нацрада у 2006 р. провела моніторинг телеканалів на предмет дотримання «Меморандуму про співпрацю», спрямованого на розбудову національного інформаційного простору, однією з цілей якого було збільшення частки україномовного продукту в ефірі і дійшла висновку, що «відсоток оригінальної державної мови в ефірі провідних телеканалів протягом тижня становить в середньому близько 75%. Передачі іноземного виробництва

переважно озвучені українською мовою, але лише близько 30-40% фільмів іноземного виробництва перекладаються державною мовою». Однак, згідно з умовами Меморандуму, до україномовного продукту на першому етапі зараховувалися і російськомовні передачі, титровані українською мовою. За даними Держкомтелерадіо, в 2005 р. за кількістю назв газет, що видавалися, україномовні газети становили 51%, російськомовні – 40%. В Україні поширеною є практика, коли в україномовних за назвою газетах чи журналах взагалі відсутні україномовні матеріали. Якщо взяти разовий тираж газет за 100%, то з них на україномовні газети припадає 31%, а на російськомовні – 64%. Причому протягом 10 років вага україномовного накладу скорочувалася (з 47% в 1995), а російськомовного – зростала (з 47% в 1995) – дані Держкомтелерадіо. Щодо річного накладу, то в україномовних газет він становить 34% супроти 63% у російськомовних. Протягом 10 років вага україномовного щорічного накладу скорочувалася (з 50 в 1995), а російськомовного – зростала (з 45% в 1995). Як свідчить Л. Чорнописька, станом на 2012 р. російська мова домінує і в онлайн-ЗМІ (які не мають друківаних чи інших стандартних аналогів, а існують тільки в Мережі), на 1Uaportal із-поміж 150 зареєстрованих видань тільки 28 мають українську версію і лише в 16 ця версія базова, решта – російськомовні.

До найактивнішого споживача телевізійної продукції належить молодь, тому проросійська орієнтація більшості телевізійних каналів України може мати далекосяжні, загрозливі для національної ідентичності наслідки. Цілком витіснено україномовну культуру з FM-ефіру, особливо популярного серед молоді. У Києві сьогодні працює із півтора десятка ультракороткохвильових станцій, і всі вони є активними провідниками російського маскульту.

Проблема також доповнюється рівнем професійної компетентності та професійності мовлення. Українське мовлення, з огляду на недостатній контроль з боку служб ліцензування, на нестачу фінансування, неможливість залучення кваліфікованих кадрів, відштовхує україномовного преферентного споживача від національного продукту низької якості. Доки працівники

українського телепростору не розуміють, що неможливо оволодіти високим мистецтвом спілкування, не засвоївши правильної вимови, наголосу, слововживання, доброго знання граматичних форм української мови, доти телеефір заповнюватиме ненормативне мовлення, беззмістовні вислови, прісна думка.

Звичайно, простір інформаційно-розважальної масової комунікації є одним із пріоритетних у стратегії розширення функціональних можливостей української мови. Науковець О. Кулик, наприклад, робить позитивну оцінку правлінню В. Ющенка у питанні мови, який приділив йому достатню увагу в медіа, зокрема телебаченні та кінопрокаті, на відміну від Л. Кучми та В. Януковича. «Це єдина сфера, де політика В. Ющенка була спрямована на радикальні зміни і справді привела до реальних трансформацій, тобто до суттєвого поширення української мови й, отже, зменшення ролі російської» – пише О. Кулик [85].

Русифікація ЗМІ в часи незалежності є частиною більш широкої проблеми, а саме – проблеми русифікованого бізнесу, прибутків і функціональної зручності використання російської мови у бізнесі. Асиметрія зумовлює ринкову непаритетність продуктів двома мовами. На додаток до того, що в російській мові є ринок поза межами України – тому певні сфери бізнесу об'єктивно зацікавлені в російськомовному обігу, що створює перешкоди для намагань обмежити панування російської мови в масовій культурі, пресі, бізнесі, спорті. Як зазначає І. Заєць, у сучасну інформаційну постіндустріальну добу мова, окрім культурно-духовної основи, має дуже важливу раціональну функцію. Не секрет, що передові країни використовують мову як потужний інструмент захисту національного ринку, як тарифний інструмент. Ось чому США, Франція, Індія, Росія, ряд інших держав останніми роками на законодавчому рівні вжили заходів щодо інституювання єдиної державної мови. То відповідно до яких світових тенденцій нам нав'язують всередині і ззовні другу державну мову? Мовні проблеми треба вирішувати не з позиції побутової зручності, а з позиції розуміння мови як сфери буття нації і людини

[49]. На думку В. Котигоренка, пов'язані з цією політикою ініціативи щодо надання державній мові РФ статусу офіційної в Україні та інших країнах СНД є проявом не тільки прагнення розширити російський мовний і культурний простір, адже за цими ініціативами очевидно проглядаються намагання домінувати в інформаційному просторі країн-сусідів та забезпечувати на ньому сприятливіші умови своєму гуманітарному бізнесу [78, с. 96].

За оцінками Громадянської ініціативи «Кінопереклад», які ґрунтуються на інформації відомих зарубіжних і вітчизняних компаній, орієнтовний обсяг кіноринку України в 2006 р. сягнув 60 млн доларів. Приблизно 20% кіносеансів відбувалися українською мовою, 80% – російською. 65-75% загальної кількості фільмів прийшли в Україну через дистриб'юторів, що закупували їх у Російській Федерації. Це при тому, що понад 90% фільмів з українського прокату вироблялися великими голлівудськими компаніями (так званими «мейджорами») або були їхньою власністю. Останні прихильно ставляться до дублювання свого товару українською мовою, чого не можна сказати про постачальників «голлівудського» кіно через Росію. Позиція російських посередників зрозуміла, адже розрахунки свідчать, що ринок перекладу кіно для України наближається до 2 млн доларів. Нині ці кошти спрямовані кінотовиробничий сектор Росії [32].

Активне витіснення української мови спостерігається в книговидавничій галузі. В аналітичному огляді «Національна книга: нинішній стан, його причини, наслідки і перспективи» подаються такі підсумки книговидавничої справи: «На 90-92% книжковий ринок України окуповано дешевою російською книгою; почалося активне проникнення російських видавництв у такий, раніше суто національний сектор книговидання, як освітня література; в Україні залишилося реально діючих близько 150 малопотужних видавництв, які разом щорічно видають книжок менше, ніж одне московське видавництво «АСТ»; практично згорнута програма видання шкільних підручників; більшість тиражів року була у межах від 2 до 3 тис. примірників, тобто вже в момент виходу книжка перетворювалася на бібліографічну рідкість; будь-яку книгу, видану в

Україні, ще у 1999 р. міг купити лише один із чотирьох громадян. Інші троє, навіть маючи гроші, зробити це не могли у зв'язку з відсутністю книг» [32].

Таким чином, тенденції і темпи занепаду українського національного книговидання за останні роки свідчать, що в Україні на рубежі III тисячоліття власне українська книжка поставлена на межу вимирання.

3.2. Тенденції та напрями врегулювання політико-мовного дискурсу в умовах соціокультурних протиріч

При розробці стратегії найбільш оптимальної мовної політики на сьогодні та на віддалену перспективу, вкрай важливо врахувати думки аналітичних центрів, фахівців-лідерів у цій галузі, проаналізувати їх аргументи, і, погодившись або спростувавши їх, зважити на все. Пропонується до уваги стислий моніторинг основних положень і тез, в яких більшою або меншою мірою максимально відображається позиція провідних спеціалістів і публічних громадських діячів, які є компетентними у питаннях мовної політики сьогодення, або мають можливість здійснювати вплив на її формування. Перший блок обмежується колом спеціалістів-представників практики політичної аналітики, фахівців преси та журналістики. У другому блоці здійснено спробу розкрити думки представників академічної науки – політологів-науковців, соціологів, соціолінгвістів. Решту презентації становлять провідні діячі провідних громадських організацій. На завершення презентації наводяться альтернативні точки зору, які не поділяють збігаються з поглядами вищеперерахованих фахівців і наводять власні аргументи з приводу питань принципів мовної політики та її стратегічних завдань.

Пріоритетними питаннями є сучасна мовна політика, вірогідність конфліктів мовних ідентичностей, виборчі спекуляції на ґрунті мови, значення Мовного закону 2012 р. з огляду на усунення міжнаціонального напруженості і гармонізації мовних відносин.

Фахівці Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова регулярно організовують соціологічні дослідження і проводять аналітичні заходи вивчення громадських настроїв. Один із провідних експертів центру, директор політико-правових програм Ю. Якименко наголошує, що політизація особливостей ідентичностей, яку ми бачимо на мовному ґрунті, розпочалася з початку 2000-их рр. Всі наступні виборчі кампанії проходили з використанням одного суспільного поділу, а саме, соціокультурного, для чого свідомо, цілеспрямовано використовувалися політичні технології. Навіть партійна система структурується тільки за соціокультурним поділом, а за соціально-економічним чи іншим [212]. Керівник соціологічної служби Центру О. Разумкова А. Биченко у коментарі для новинної служби «Бі-бі-сі – Україна» 28 травня 2012 р. повідомив, що останні дослідження, проведені в лютому 2012 р., показують, що серед важливих проблем проблема мови — на 24 місці, вона хвилює не більше 6% людей. Набагато більше їх турбують низька зарплата, високі ціни, безробіття, корупція [10]. Спеціаліст Центру О. Разумкова М. Мельник навів власні висновки щодо вдосконалення мовної політики для видання «Дзеркало тижня» від 30 липня 2012 р. наступним чином: «Врегулювання мовного питання потребує не так законодавчих змін, як здійснення належної (продуманої, виваженої, обґрунтованої, толерантної) культурної політики. Мовний законопроект ухвалено в неприйнятний для правової держави спосіб, який є виявом законодавчої дикості, тому його впровадження у практику може створити велику суспільну напруженість на мовному ґрунті, спровокувати ситуацію, за якої громадяни визначатимуть своє ставлення до інших за критерієм мови в параметрах «свій-чужий» [101]. Ще один експерт центру О. Литвиненко у статті «Національне питання як політичний інструмент» підкреслює штучну спекулятивну прив'язку мовного питання до міжетнічного, називаючи етнокультурний поділ між українсько- й російськомовними віртуальним, не міжнаціональним, однак при відповідному інформаційно-пропагандистському супроводі він може набрати конкретності,

жорсткості й визначеності, достатніх для виконання деяких оперативних політичних завдань [91].

Професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», загально визнаний експерт-науковець з мовної політики Л. Масенко оцінює тенденції щодо розширення прав російської мови в Україні наступним чином: «Постійні посилання на права російськомовних громадян, як і гасло рівноправності мов, у цьому разі є не чим іншим, як спробою маніпулятивного впливу на масову свідомість» [97]. Дослідниця занепокоєна поточним станом справ у розрізі мовної напруженості суспільства, прогнозує високу вірогідність вибуху мовних конфліктів на предмет мовної ідентичності. Масенко пише, що в конфліктах на мовному ґрунті більше шансів на перемогу мають агресивніші, наполегливіші й краще організовані. «Дії ж тих політиків, котрі прагнуть зберегти функціональну повноту російської мови, а тим самим поспішають юридично узаконити цей її статус, слід розцінювати не інакше, як намагання утримати український народ на ланцюгу, що прив'язує його до комуністичного минулого» – пише науковець.

Професор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України В. Котигоренко пише, що розподіл українського загалу й українського політикуму на прихильників та опонентів надання державного статусу російській мові виразно простежується за мас-медійним дискурсом і результатами опитувань населення соціологами. «На жаль, відповідна суспільна дискусія ведеться з використанням переважно емоційних та умоглядних аргументів. За певних обставин така змагальність неминуче супроводжується конфліктною або конфліктогенною поведінкою» – прогнозує експерт. [71, с. 139].

Н. Ротар наводить оцінку недосконалості правових засад регулювання мовних відносин, підкреслює їх малу змістовну наповненість, високу формалізованість та декларативність: «В політичному порядку денному з питань етнонаціонального розвитку домінують ситуативний популізм і тактичний прагматизм, позбавлені осмисленої ідеологічної основи. Це

породжує, з одного боку, популярність технічно нейтральних термінів (оптимізація, ефективність, досконалість), з іншого – продукує у політичних партій бажання догодити всім сегментам електорату, що зрештою призводить до неможливості вийти на рівень інтеграції громадянського й політичного інтересу у сфері етнополітичних відносин» [150, с. 295].

Президент Українського центру політичного менеджменту Ю. Шайгородський наводить переконливі аргументи щодо високої політизації мовного питання і складнощів його врегулювання з цієї причини: «Політична поляризація нашого суспільства відбувається не за соціально-статусними відмінностями, а, власне, за ідентифікаційними моделями: «Захід» проти «Сходу». Це створює постійну напруженість у суспільстві, стає джерелом передвиборчих політичних спекуляцій і реальною загрозою цілісності держави. В міру того, як активно політики використовуватимуть цю проблему у своїх цілях, зростатиме вірогідність збереження напруженості і протистояння в суспільстві за стереотипом «свої – чужі», «друзі – вороги», що не сприяє його демократизації». Експерт пише, що вкрай ефективно спрацьовує архетип, конструкція міфу, яка активно використовується в сучасній політичній міфотворчості. «Образність та емоційність забезпечують впізнаваність міфу, а створювані міфологеми набагато краще запам'ятовуються, тому політична реальність дедалі більше символізується, що уможлиблює поширення та укорінення в масовій свідомості міфологічних конструктів, вигідних для політичних маніпуляцій» [205, с. 122].

В рамках проектів «Публічні лекції «Політ.ua» В. Кулик, окреслив складнощі врегулювання інтеграційної мовної політики: «Важливо відзначити факт того, що молодь є прихильнішою до української мови й водночас є набагато російськомовнішою, означає, що не вистачає самої інерції двох десятиліть існування української держави, яка спонукала б багатьох людей уважати, чи принаймні казати, що українська мова має бути, тому що є українська держава, інерції державного статусу української мови та впливу україномовної освіти, адже наймолодше покоління, скажімо, від 18 до 30 років

– це люди, які повністю або частково вчилися українською мовою. Освіта, статус і загальна риторика не допомагають змінити мовні практики й уявлення самі, без підтримки родини, без підтримки мас-медій, які великою мірою створюють мовні практики» [85].

Професор О. Картунов у статті «Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу» пропонує напрямки розв'язання складної мовної ситуації в Україні за рахунок «відмови від існуючої практики ранжування і, тим більше, протиставлення громадянських прав людини та групових, колективних прав етнонаціональних меншин» [64, с. 20].

Заслуговує на увагу оцінка мовної ситуації в Україні з боку провідних зарубіжних ЗМІ. У статті Р. Олярчика і Н. Баклі «Український мовний баланс під сумнівом» у Financial Times від 02.08.2012 підкреслюється зниження рейтингу ПР напередодні виборів і констатується прагнення влади видолати хоча би кілька відсотків, ідучи на будь-які жертви. «Останні тенденції порушили крихку мовну рівновагу, досягнуту Україною після здобуття незалежності у 1991 р. від Радянського Союзу. ПР пропонує суспільству спірний законопроект, що встановлює розширені права російської мови. Аналітики припускають, що президент планує використати його як ризиковану стратегію згуртування своїх російськомовних прихильників на сході країни напередодні парламентських виборів у жовтні. Адже для ПР кожний відсоток може мати вирішальне значення, щоб зберегти свою парламентську більшість» [229]. Українське представництво служби Бі-бі-сі в Україні прокоментувало ситуацію з прийняттям мовного закону так: «На сході кажуть, що російська мова у них вже давно має статус регіональної. В Криму вважають, що мовний закон – це лише маленький крок у напрямку надання російській статусу державної. Зі Львова пролунав заклик до автономії для проукраїнських областей на півночі, заході і в центрі країни, а з Одеси – заклик до розпуску Верховної Ради й імпічменту президента» [217].

Показовими є коментарі та експресивні заголовки зарубіжних ЗМІ, які повідомляли про хід виборчої кампанії і наявні в ній маніпуляції партії влади. О. Пецух здійснив контент-аналіз політичного дискурсу англомовних видань на предмет мовної політики в Україні і спекуляцій мовним питанням, дійшовши до наступних висновків: серед негативних дескрипцій вирізняються якісні характеристики політичних лідерів – вони постають як популісти й опортуністи, проводять конфліктну передвиборчу кампанію і викликають занепокоєння та недовіру щодо можливості змін [116, с. 156]. Приклади коментарів конфліктної передвиборчої кампанії 2010 р.: «Ms. Tymoshenko and Viktor F. Yanukovich have all resorted to populist measures» (10.12.2009, New York Times; «Both (Tymoshenko, Yanukovich) are widely seen as opportunists and few Ukrainians believe they will bring the kind of changes millions long for» (3.02.2010, Time Magazine) «The February 7th runoff election pits Prime Minister Tymoshenko against opposition leader Mr Yanukovich, bringing to a climax a bitter campaign in which each side has accused the other of planning to rig the vote and of lying to the electorate» (4.02.2010, Reuters) [229].

Промовистою є оцінка ОБСЄ ще на етапі законопроекту, надана Верховним комісаром Організації безпеки та співробітництва в Європі у справах національних меншин К. Волленбеком, який відзначав, що законопроект майже винятково стосується просування російської мови і не пропонує захисту мов менш чисельних нацменшин: «Такий підхід спотворює ціль і призначення міжнародних інструментів з питань прав людини та прав національних меншин, учасником яких є Україна, зокрема Європейської хартії регіональних і міноритарних мов та Рамкової конвенції про захист національних меншин. Це призведе не до зменшення, а до збільшення напруженості в суспільстві між представниками різних мовних груп» – вважає К. Волленбек [62, с. 43]

Одним із символів демократії в сучасних розвинених країнах, крім виборів, є інститути громадянського суспільства. Саме громадські організації найбільш часто відображають провідні ідеї і прагнення принаймні активної і

небайдужої до власної долі і життя країни частини громадян. Багато з них мають багаторічну історію існування і виплекали не одне покоління української інтелігенції, тому заслужено можуть вважатися експертами у галузі гуманітарних питань, включаючи найширші аспекти культурної політики. Так, представник Наукового товариства ім. Т. Шевченка А. Карась висловив припущення, що на 22-му році незалежності виникла реальна загроза втратити українську мову, українську самоідентифікацію й українську державу [62, с. 43]. Як пише А. Карась, Закон про мову 2012 р. вважати легітимним неможливо: «Прийняття мовного закону – це створення законодавчої основи для лінгвоциду українського народу. Якщо розгорнути понятійний контекст, то лінгвоцит – це частина етноциду, а етноцид – частина геноциду. Тобто йдеться про геноцид, тільки в новітній формі культурно-мовної експансії» [62, с. 44].

Представники авторитетного культурного об'єднання Всеукраїнського Товариства «Просвіта» однозначно і впевнено говорять про дестабілізацію мовної ситуації в Україні у 2012 р. О. Шокало у Всеукраїнському тижневику «Слово Просвіти» пише про можливість встановлення гармонійних мовних відносин лише на засадах громадянських цінностей: «Українське суспільство здатне досягти соціально-політичного порозуміння й згармонізувати своє життя з природним середовищем України тільки через мову корінного народу. Мова корінного народу – це система природно-акустичних і духовно-сміслових вібрацій, які улагоджують соціальне середовище цілого суспільства. Тільки вся система мови корінного народу в статусі державної забезпечує міжетнічне громадянське порозуміння й творення політичної системи суспільного ладу – національної держави» [209, с. 66]. Голова осередку Товариства «Просвіта» Дніпропетровщини В. Деркач покладає надії на улагодження мовних відносин саме на конструктивну політику влади: «Скільки б ми не кивали в бік влади, нічого не зміниться, поки не змінимося самі. Хто б не був при владі: Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович чи ще хтось, вони не в силах змусити українців (киян, дніпропетровців, запоріжців) говорити українською мовою, читати українські газети і книжки. Вони самі повинні захотіти цього. Українська еліта, якщо вона

насправді хоче нею бути, повинна переосмислити свою роль у розвитку українського суспільства на сучасному етапі» [34, с. 4].

У липні 2012 р. представники української інтелігенції Ініціативна група «Першого грудня» (до якої входять В. Брюховецький, Б. Гаврилишин, С. Глузман, В. Горбулін, кардинал Л. Гузар, І. Дзюба, М. Маринович, М. Попович, Є. Сверстюк, В. Скуратівський, І. Юхновський) у зв'язку зі схваленням законопроекту про мови оприлюднила заяву: «Мовний законопроект є фактом змови, брехні і злочину. Наша совість не дозволяє прийняти такого закону і вважати його законним рішенням українського парламенту. Цей документ належить традиції українофобії і ніколи не стане частиною національного політичного і правового життя нашої держави. Закликаємо всі політичні і суспільні сили країни оскаржити схвалене 3 липня рішення в судовому порядку. Ми закликаємо всіх чесних людей України до дії – зробити особистий україномовний вибір: купувати україномовні книги і часописи, підтримувати україномовне кіно, телебачення, культуру. Необхідною передумовою їхнього цивілізованого співжиття є взаємна солідарність, яка унеможливить штучну поляризацію суспільства і зіштовхування одних громадян з іншими» [128].

Представники української діаспори також влітку 2012 р. висловили власне бачення розвитку мовної політики в Україні. Світовий конгрес українців засуджує ухвалення Мовного закону. Про це йдеться у прес-релізі СКУ, переданому агентству УНІАН 06.07.2012: Закон про мовне питання є черговим кроком владних структур до офіційного повернення російської мови у різні сфери державного і суспільного життя та русифікації населення України, а з тим – до конституційного впровадження російської мови як другої державної. Цей закон та його попередні варіанти були неодноразово критично оцінені відомими міжнародними інституціями, у тому числі Верховним комісаром у справах національних меншин ОБСЄ та Європейською комісією Ради Європи «За демократію через право» (Венеціанською комісією)» [155]. Українська всесвітня координаційна рада назвала прийняття «мовного» закону

антиукраїнським шабашем. Про це йдеться у повідомленні на офіційному сайті УВКР: «Прийняття «мовного» закону є серйозним порушенням Конституції та регламенту ВР, а також «спробою цинічної наруги над базовою національною цінністю, збереженою не одним поколінням українців на Батьківщині та закордоном». В організації переконані, що спроба знищення мови українського народу зазнає невдачі, а ініціатори такої політики незабаром опиняться на «смітнику історії».

Підводячи підсумки аналізу мовної ситуації в Україні, потенціалу конфліктогенності на ґрунті мовної ідентичності прийшов час зробити висновки щодо можливості внесення якісно нових змін і перспектив впровадження ефективної стратегії мовної гармонізації у державі. Безпосередньо перед презентацією висновків дослідження, наостанок пропонується підсумувати об'єктивні причини, які є перешкодами для здійснення безконфліктної мовної політики на сьогодні. Розгляд наукових матеріалів у фахових виданнях, ознайомлення з думками соціолінгвістичних і політичних експертів, статистичними даними з високою вірогідністю вказує на ряд об'єктивно беззаперечних чинників індиферентності громадян щодо контролю за невиконанням владою зобов'язань здійснювати ефективну політику, включаючи фактичну відсутність стратегій мовного консенсусу. Можливо, найбільш небезпечною є та обставина, що попри те, що українська мова – єдина державна мова (за законом), у деяких сферах суспільного життя навіть на заході все ще домінує російська мова – у таких сферах, як молодіжна культура, економіка, вища освіта, наука, популярна література, преса тощо.

В Україні на політичний статус може претендувати лише громадянська ідентичність людини, яка у політичному процесі має пріоритет перед усіма іншими ідентичностями, зокрема й етнічною. Українсько-російський білінгвізм і конфлікт, що характеризує сучасну мовну ситуацію, є наслідком історичної практики русифікації, лінгвокультурної асиміляції, реалізацію якої в Україні полегшувала спорідненість мови з російською. Оскільки національна мова, культура й ідентичність становлять нерозривну цілісність, успіх побудови

самостійної держави залежатиме від того, чи вдасться керівній еліті надати мовному розвитку країни зворотного напрямку.

Оцінка розглянутих вище президентських та парламентських передвиборчих кампаній дає змогу зробити висновок щодо наявності спекуляцій в системі формування електоральних орієнтацій громадян. Через історичні особливості формування території сучасної України, багатовікове входження окремих її частин до різних цивілізаційних спільнот, виборець зусиллями політиків та політтехнологів перетворюється із суб'єкта політичного процесу на об'єкт цілеспрямованого психологічного впливу, а виборчий процес іноді супроводжується закликами політичних провокаторів до жорсткої антагоністичної боротьби. Як показали дослідження і соціологічні висновки, на рівні масової свідомості соціокультурні відмінності між жителями Заходу і Сходу часто невиправдано перебільшуються. Мовне питання і нагнітання ідеї про розширення можливостей для російської культури на підставі міжнародних актів про права людини перетворюються на відверто маніпуляційні прийоми, що регулярно використовуються під час виборчої боротьби з метою відволікання уваги виборців від більш важливих подій на менш значущі. Мовні провокації постають як зручний метод блокування певної невігідної інформації шляхом ґрунтовного висвітлення неістотних питань, а також як спосіб замовчування найважливіших політичних питань з програмованим використанням негативно забарвлених оціночних суджень, елементів гумору, сарказму, сатири, іронії тощо.

Розквіту міфотворчості на українських теренах сприяло те, що після розпаду СРСР країна опинилася у політичному і культурно-історичному вакуумі. Досвід державності, одержаний на початку ХХ ст., з відомих історичних обставин був незначний. Більшість населення радянської, а потім і незалежної України була вихована саме на проросійських уявленнях про справедливе і можливе життя – лише у союзі з Росією, а тому ця ідентифікаційна модель не стала орієнтиром для всіх громадян. Саме це і видається найбільшою перешкодою для формування й розвитку політичної

ідентичності як єдино можливої стратегії мовної гармонізації в Україні. Лише згуртування навколо громадянських цінностей, історично характерних для України може стати фактором формування відчуття гідності, єдності і спорідненості українського загалу, а відтак і спільної загальнонаціональної ідентичності як громадянської.

Головною перешкодою для конструктивної мовної політики є тенденція загострення відносин мовних ідентичностей, яка має розглядатися як одне з пріоритетних питань національної безпеки. Закріпилася тенденція до формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей замість загальної. Знову ж таки, як уже було доведено, причиною цього є цілеспрямоване використання електоральних спекуляцій. Постає питання, як можна подолати ці негативні тенденції, зняти штучно нав'язану мовну напруженість. Статистика конфліктів на мовному ґрунті показує, що за всі роки після здобуття державної незалежності в Україні не сталося жодного значного конфлікту на етнічному ґрунті. Однак, як свідчать результати дослідження, здійсненого Інститутом соціології НАНУ 2006 р., 49% респондентів визнали: вони не впевнені, що в країні не стануться міжнаціональні конфлікти. Ще 32,7% респондентів зазначили, що їм важко відповісти, є у них така впевненість чи ні [78, с. 85]. Ці показники засвідчують досить високий рівень занепокоєння в суспільстві щодо загроз конфліктної дестабілізації етнонаціональних та мовних відносин і дають змогу зробити певний незначний, але вірогідний прогноз наявності деяких суспільних ризиків.

Своєрідність української ситуації мовного конфлікту полягає в тому, що в країні немає жодної національно-мовної групи, яка б вважала сучасний стан функціонування власної мови бодай частково задовільним. Найбільшу небезпеку, погоджуючись із думкою Ю. Сапліна, становить протистояння соціально-мовних стратегій російськомовного реваншизму та українського мовного екстремізму [153, с. 109]. Однак серед більшості населення України конфлікту між україномовною і російськомовною його частинами фактично немає. Немає конфлікту саме на предмет мови. Акції щодо розширення прав

російської культури не носять системного характеру, не мають чітко організованих об'єднань, масового руху послідовників. Саме напруження без акцентування на ньому уваги практично відсутнє. Навіть за актуалізації питання передвиборчими провокаціями, закликами робити вибір і проявляти громадянську позицію, важко відрізнити відверті і штучно організовані громадські заходи. Тому за дефініцією суспільного конфлікту як прямого або непрямого зіткнення інтересів соціальних спільностей, явного або прихованого стану протиборства інтересів, цілей і тенденцій соціальних суб'єктів, які об'єктивно розходяться, його взагалі немає. Тому і провести предметну статистику, мабуть, неможливо.

Жодна ініціатива щодо розширення комунікативної потужності і функціональних сфер української мови не зазнала масового спротиву громадськості за всю історію незалежності. А як свідчать дослідження, саму мовну проблему громадяни стабільно не вважають такою, що потребує нагального, а тим більше радикального розв'язання. Погоджуючись із думкою експерта Центра Разумкова, на сьогодні у своєму повсякденному житті громадяни не мають істотних перешкод для спілкування, використання мови для самовираження, самореалізації, вирішення ділових та особистих питань [101]. Це означає, що ситуація з мовами в Україні об'єктивно є загалом нормальною. Точніше, була – до ініціювання мовного проекту Ківалова-Колесніченка та голосування за нього в парламенті, після чого вона набула суспільного ризику.

Враховуючи підміну понять про ідентифікацію російсько-преферентного населення України і ототожнення їх з російським етносом, провокація не спрацює. В Україні немає впливових організацій, які можуть взяти на себе роль лідера руху російського сепаратизму щодо українських національних територій і приєднання їх до РФ. Серед проросійських партій і громадських організацій України найактивніші нині: Всеукраїнське об'єднання «Спадкоємці Богдана Хмельницького», партія «Російський блок» (колишня «За Русь єдину») і Слов'янська партія. В ідейному плані їх об'єднує спільне, хоч і не завжди

чітко артикульоване, переконання у неспроможності претензій українського народу на власну державність, а то й зовсім у фіктивності самого поняття «український народ» і його похідних. Однак, наприклад, «Русский блок» на парламентських виборах 2002 р. отримав лише 0,73 %. Такий результат свідчить про те, що в Україні створення політичних партій та блоків на основі ідеї приєднання до РФ не виправдовує себе. Аналіз показує, що в Україні вагоме слово на виборах можуть сказати такі національні меншини, як росіяни, євреї, кримські татари, а також ті меншини, які проживають компактно – поляки, угорці, румуни. О. Майборода підкреслює, що врахування етнічного чинника має бути обов'язковим елементом передвиборної стратегії. Однак, на сьогодні дії державних органів не дають підстав говорити про умисне ущемлення прав меншин, про байдужість до їхніх проблем [93, с. 206].

Для самих же етнічних меншин найоптимальнішим видається все ж інтеграційний шлях. Найпомітнішими проявами політизації етнічності в Україні В. Котигоренко вважає: утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларують наміри виходу автономії зі складу української держави та приєднання до РФ; вимоги кримських татар трансформувати АРК у кримськотатарську автономію; прагнення кримських татар і деяких інших національних меншин набути офіційного статусу «корінних народів» з відповідними преференціями; формування ідеологічного відокремлення корінного населення краю з його регіональною русинською самосвідомістю від решти етноукраїнського загалу; ініціатива угорців Закарпаття щодо утворення угорського автономного національно-територіального округу; вимоги утворених за національною ознакою організацій про внесення до виборчого законодавства гарантій представництва у структурах центральної і місцевої влади [78, с. 89].

Щодо АР Крим, то становище, в якому всі ці роки перебувають кримські татари, які повернулися на історичну батьківщину, продовжує загрожувати реальними міжнаціональними конфліктами, свідками яких неодноразово випадало бути. У Криму населення національно неоднорідне, але при цьому

немає ситуації, коли кожна етнічна група має чітко виражені інтереси й очолюється політичною організацією. У затяжній боротьбі кримських татар за земельні ділянки на Південному березі Криму ми маємо нині класичне протистояння між тартарами і росіянами, а не з українцями, що стало поштовхом для значної активізації козачих і проросійських організацій Криму. Одна з головних причин цього – непослідовність і безсистемність дій української державної влади у вирішенні кримськотатарської проблеми. Погіршення міжнаціональної ситуації в Криму зумовлене передусім суб'єктивними чинниками, а їх подолання залежить від наявності політичної волі в більш сильної сторони – української влади. Як зазначає експерт Центру О. Разумкова О. Литвиненко, українська влада вміло використовувала кримських татар як чинник стримування сепаратистських настроїв місцевої політичної еліти, але при цьому ніколи публічно не визнавала, що саме вони всі ці роки були єдиною реальною проукраїнською (а не протурецькою, як це інколи намагалися подати деякі політики й публіцисти) силою на півострові [91]. Основна причина поразки сил, які виступали під гаслами захисту російськомовного населення Криму від української політичної і культурної експансії, полягала в тому, що вони не мали ні чітко окресленої соціальної бази, ні, що важливіше, однозначно визначеного противника. Національні політичні сили, як правило, тільки тоді життєздатні й ефективні, коли спираються на певну етнічну групу з досить високим рівнем колективної самосвідомості й мають перед собою противника у вигляді держави, яка цю групу цілеспрямовано дискримінує – і загалом, і окремих її представників. Тому соціальних передумов для того, щоб люди масово виходили на вулиці і протестували проти української влади на сьогодні немає. Немає навіть чітко поставлених цілей, які можуть бути підтримані громадянами [213].

Загалом, розвиток української ситуації унаочнює відому з досвіду зарубіжної соціолінгвістики закономірність, згідно з якою відсутність у державі мовної політики також є політикою, що полягає у підтримці сильнішої мови. Предмет регулювання мовної політики належать частково до сфери

етнонаціональних відносин і, відповідно, до площини державної етнополітики. Зміст мовного аспекту етнополітики української держави акумульовано в статтях 10 та 11 Конституції. Він полягає в закріпленні статусу української мови як державної та забезпеченні її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території держави, а також у гарантіях вільного розвитку, використання і захисту російської мови, мов національних меншин, сприяння розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин країни. Іншими словами, державну мовну політику Конституція України визначає як політику розвитку, використання й захисту мов як атрибутів трьох колективних суб'єктів суспільних відносин в країні: держави, корінних народів, національних меншин. Ця політика також покликана забезпечувати мовні права українських громадян як складову прав і свобод людини. Відсутність передвиборних програм, які використовують логічну систему аргументації, побудовану на логіці несуперечливих суджень пояснюється, на думку Н. Ротар, тим, що жодна політична сила в Україні не сформулювала власного системного бачення того, що таке державна етнонаціональна політика [150, с. 297]. В Україні зберігається досягнуте в попередній період домінування російської мови в міській комунікації, а в деяких сферах, зокрема в інформаційно-культурній, нові реалії відкритого суспільства й ринкової конкуренції призвели до значного посилення процесів русифікації. У період президентства Л. Кучми набули впливовості теорії «взаємної асиміляції та інтеграції» української і російської культур, призначені для виправдання ліберальної концепції невтручання влади в мовно-культурний розвиток країни. Але, як зазначає А. Міхальов, двома найбільш важливими аренами мовних конфліктів є освіта і масова комунікація. Оскільки вибір і вживання мови пов'язані із соціально-економічними та політичними процесами, а також із розподілом фонду знань і влади в суспільстві, рішення про функціонування тієї чи іншої мови в освіті може визначати його роль, статус і розвиток серед інших існуючих у суспільстві мов [103].

Тому ефективне мовне законодавство має бути спрямоване насамперед на досягнення хоча б двох цілей: забезпечення прав та можливостей громадян користуватися рідною мовою у визначених межах і забезпечення всебічного розвитку та функціонування державної мови у всіх сферах суспільного життя. Практичне все чинне мовне законодавство України, починаючи від самого Закону УРСР про мови, спрямоване на досягнення тільки першої мети. В умовах жорсткої конкуренції з російською масовою культурою, культура українська, що перебуває на стадії формування, потребує підтримки з боку держави, що ще раз підтверджує гостру необхідність ефективної мовної політики. Згадування прав людини на використання мови на сьогодні носять лише декларативний характер, не будучи ніде підкріплені вказуванням механізмів, що ці права забезпечують. Чинна законодавча база досі не кодифікована, зокрема в сенсі системності та узгодженості змісту термінів, що вживаються у правових актах, затверджених цими актами норм та порядку їх застосування. Як наслідок, реальною є небезпека виникнення правових колізій, здатних трансформуватися в колізії і конфлікти суспільні – між етнічними і регіональними спільнотами, між ними і державою, між центральною і регіональною владою тощо. Найвідомішу з таких колізій спричинили вади Закону України про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин, що стали підставою для ухвалення деякими місцевими радами рішень щодо функціонування іноземної мови у регіонах. Ще гостріших правових і політичних проблем можна очікувати через суперечливість тлумачення політиками, правниками та широким загалом термінів, включених у правовий дискурс Конституцією України, але які не мають офіційних дефініцій, серед яких – терміни «українська нація», «національні меншини» і «корінні народи».

Встановлення принципів громадянських цінностей щодо мовної і культурної політики або виправдання українізації можливе за рахунок викриття сучасного стану справ на предмет існування пострадянської культурної ідентичності. Ступінь залишковості радянської системи політичних та моральних цінностей серед громадян досі залишається високим. Неможливо

викреслити зі свідомості людей цілий пласт духовної культури зі своїми ідеями, ідеалами, цінностями. Однією з причин цього є те, що цінності, зокрема політичні, є досить стійкими структурами, які засвоюються громадянами на початку їхнього дорослого життя і зберігаються у свідомості індивідів протягом тривалого часу.

На сьогодні ностальгія за радянським минулим та спроба консервації радянських цінностей виражається у низці заходів, які ініціюються відповідними політичними силами. Досить згадати спробу встановлення пам'ятника Й. Сталіну у Запоріжжі, пропозицію зробити 7 листопада святковим днем в Україні, утримання та реставрацію інших символів колишньої епохи, зокрема багатьох пам'ятників В. Леніну тощо. Чинник радянської культурної ідентичності, властивий значній частині громадян старшого покоління проявляється, зокрема, в «імперській ностальгії» та проросійській орієнтації. Причиною цього є інерційність постійної війни імперських політиків з мовами пригноблених етносів: чим триваліша така політика, тим більш руйнівним є її вплив на носіїв мови пригноблених етносів, значна частина з яких поступово втрачає здатність чинити опір, зрештою – відчувати належність до свого етносу. Таке переродження може закріплюватися і переходити в звички й традиції. Навіть розпад імперії і здобуття етносами політичної незалежності заважає значній частині раніше підневільних позбутися зляканих мутацій, що сталися в їхній самосвідомості [16, с. 72]. Повернення до нормального стану для них є неабиякою проблемою. У цьому переконують і трагічні перипетії з мовною свідомістю українців.

Якщо ж говорити про пострадянську ситуацію, то вона, безумовно, характеризувалася змінами на користь вживання української мови і водночас зростанням протидії цьому вживанню за останні роки. Сприйняття українізації як радикальної серед частини російськомовного населення збільшило опір, за підтримки політичних сил, передусім Партії регіонів. Мовні проблеми в Україні виходять далеко за межі проблем лінгвістичних, оскільки мова є не лише самодостатнім, специфічним інструментом духовного життя нації, але й

чинником єднання, завдяки якому вибудовується і функціонує як ціле національна культура. Для української нації як такої, що століттями була уярмленою, українська мова є символом і засобом психологічного звільнення від рабства. Сформована в колоніальний період російськомовна атмосфера великих міст східної й південної України чинить стихійний опір поширенню живого українського мовлення. Це передбачає адекватне збільшення зусиль, що їх мають докласти владні структури й громадські організації для зміни потенційно конфліктної мовної ситуації на користь української мови. Для наукового забезпечення державної політики в мовній сфері слід вивчити досвід національного будівництва інших держав, передусім тих, яким вдалося здолати наслідки асиміляції і повернути своїй національній мові повноту державотворчих функцій. Як пише М. Васютинський, потрібен серйозний психологічний підхід, адже декому здається, що варто лише якомога гучніше заявити про право українського народу мати свою мову, зажадати її впровадження, і всі неукраїномовці тут же визнають правоту цієї вимоги і погодяться поступитися часткою своїх переваг. Якраз навпаки, російськомовці досить чітко тримаються за ті переваги, які їм і досі дає російськомовність. Більшість з них просто не знаходить інших достатніх можливостей самоствердитися в соціумі. А свою російськомовність розглядає як приналежність до вищої, престижнішої соціальної групи, до вищої культури. Тобто підносить їхню самооцінку, дає їм відчуття своєї вищості в спільноті, причетності до великої справи, великої ідеї тощо [18, с. 78].

У перші роки незалежності були досягнуті певні успіхи в утвердженні української як державної мови. Розширилася сфера її вжитку в адміністрації, в освіті, в науці, з'явилося більше українськомовної преси й книжок, у вищих навчальних закладах був впроваджений обов'язковий іспит з української мови й обов'язковий курс ділового українського мовлення. Але цей процес не був завершений мірі повною мірою, і на цьому етапі розвитку держави він штучно стримується за рахунок і в інтересах регулярних передвиборчих маніпуляцій. Як зазначає Л. Масенко [97], носії української мови у справі захисту законного

права своєї мови на роль державної, тобто мови загальнотериторіального поширення у своїй країні, виявляють значно меншу солідарність і послідовність, ніж проросійськи орієнтовані групи, що є ще однією причиною переривання органічного процесу українізації і формування ідентичності навколо громадянських цінностей.

Єдино можливим способом для реалізації вищевказаної стратегії є мовна толерантність, або подолання українофобії, як наслідку тривалої колоніальної політики, яка породила значну багаторічну часово-просторову інерцію. Торкаючись цього питання, письменники брати Капранови наголошують, що в українському контексті фобія – частина складного слова, яке означає «той, що ненавидить, боїться або є пристрасним супротивником чогось» і тому усі українофоби діють у межах ідеології, про яку І. Дзюба писав в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація». А саме – прикривають свою українофобію комуністичною фразою про інтернаціоналізм і новою вже ідеологією про ринкові відносини та конкуренцію [42]. Викриття цієї маніпуляції дасть достатньо підстав для виправдання необґрунтованості боротьби з символами українського громадянства.

Високий потенціал мовної толерантності, тобто сприятливі умови для ведення політики мовної гармонізації підтверджують соціологічні дослідження. Наприклад, у висновках голови Центру «Громадська думка» НДІ Г. Залізняка наводяться аргументи щодо високих перспектив щодо розширення комунікативної потужності української мови і культури навіть в столиці України. Незважаючи на те, що у комунікативному середовищі Києва тільки кожен п'ятий з опитаних постійно спілкується українською мовою (а сфера неформального спілкування, особливо серед студентства загалом перебуває майже під цілковитим впливом російської мови), 88% із них підтримує погляд на українську мову як на один з невід'ємних атрибутів державності України, а вісім осіб із десяти висловлюють свою згоду з твердженням: «Престиж української мови в столиці має бути вищим, ніж зараз» [54]. Тобто, спілкуючись переважно російською, київське студентство майбутнє української

столиці бачить саме за державною мовою. Згідно з іншим дослідженням, яке проводилося в стінах КНУ ім. Т. Шевченка Н. Воропаєвою у 2007-2011 рр. було встановлено взаємозв'язок полілінгвізму (багатомовності) особистості з рівнем її толерантності. Проведені дослідження (в яких було обстежено 750 абітурієнтів і студентів КНУ імені Т. Шевченка) показали, що простежується чіткий зв'язок між багатомовністю особистості та рівнем її толерантності. Зокрема, в групі респондентів, які добре володіють чотирма мовами, нараховувалося 68% осіб, які мають високий рівень толерантності; в групі, де володіють трьома мовами, – 57% осіб; де лише двома мовами виявлено 32% осіб [21]. Отже, чим більше мов знає особа, тим вищим є рівень її толерантності, що можна використовувати як об'єктивно ефективний засіб до інтелектуального просвітництва і обґрунтування правомірності інтегрально спрямованої мовної політики.

Перераховуючи можливі напрямки вдосконалення державної мовної політики слід констатувати велику кількість її вимірів і векторів. Про обов'язок держави забезпечувати рівні конституційні права своїх громадян і не допускати будь-яких привілеїв чи обмежень, зокрема за мовними ознаками, ідеться в статтях 3, 24 та 53 Конституції. В статті 13 цього основоположного акта йдеться також про опікування України національно-мовними потребами українців, які проживають за межами держави (в процесі законотворення після ухвалення Конституції в 1996 р. вони поіменовані як «закордонні українці»). В процесі формування засад державної мовної та етнонаціональної політики заочна й безпосередня дискусія прихильників різних правових підходів не вщухає з початку суверенізації держави. На думку Ю. Шайгородського, нині в мовній політиці вкрай необхідні суттєві структурні трансформації. До найважливіших модернізаційних проблем українського суспільства він відносить: національно-культурну ідентифікацію; структурний цивілізаційний вибір суспільства; відповідність культурно-історичного тла модернізаційним перетворенням; механізм особистісної трансформації; адекватність «реформаторської» свідомості [205, с. 122].

З наукової точки зору, існують два головних показники потужності мов. Перший – показник демографічної потужності, який визначається за кількістю носіїв певної мови стосовно загальної кількості населення території, що досліджується. Другий показник комунікативної потужності мови визначається за кількістю комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова. За багатьма показниками, рівень комунікативної потужності державної мови не відповідає міжнародним стандартам. Це демонструють співвідношення кількості україномовних і російськомовних книжок, журналів, газет, кіно- і телефільмів, адресованих масовій аудиторії, що не збігається з показником демографічної потужності двох мов. Тому ще одним глобальним завданням мовної політики є врівноваження цих показників.

Важливим напрямком зняття мовної напруженості і виключення можливості спекулювання ним є викриття неправомірного, софістичного використання, недопущення спотворення положень Європейської мовної хартії, адже впроваджується вона українською владою з точністю до навпаки. Посилання на демократичні норми життя й політичні процедури стало для політтехнологів певним винаходом, новою оманю. Насправді за цією риторикою приховується відомий імператив: неправда, що повторюється тисячі разів чиновниками влади, перетворюється на правду в свідомості населення. Таким способом документ європейської демократії, що покликаний об'єднувати й згуртувати народи на основі захисту прав людини, політики в Україні перетворили на засіб протистояння, агресії й фрагментації Української держави. Насправді її провідна ідея – збереження мов, які піддавалися дискримінації.

Українська влада має визнати, що вже відбулася еволюція національної ідентичності українських громадян, які дійшли до усвідомлення свого українства (етнічного або політичного) і не враховувати це – значить працювати проти України. Саме тому зусилля варто було б спрямувати на законодавче забезпечення процесів політичної та духовної консолідації українського суспільства, адже історія людства свідчить про стратегічний

характер взаємозв'язку між стабільністю держави та духовною близькістю її громадян. А українська мова – це консолідуючий націю чинник і смислова засада української ідентичності, тому цивілізоване розв'язання мовного питання є одним із стратегічних завдань державної політики України.

Покращення можливі лише за якомога більшої кількості сприятливих умов, які допоможуть ефективному впровадженню нової мовної політики. Часто наголошують, що провідну роль можуть відігравати матеріальні цінності. Як стверджує Ю. Шайгородський, між економічними процесами та національно-цивілізаційним і культурним середовищем не існує прямої залежності, однак не заперечує того, що культура визначає економіку або, навпаки, що економічні чинники в усіх випадках є детермінантами культури. Існує ряд опосередкованих чинників: конкретно-історичні умови, специфіка епохи, суб'єктивні фактори тощо, які щораз необхідно враховувати, вибудовуючи модель суспільного розвитку [205, с. 123]. Такий прогноз можна зробити з огляду на те, що загалом, за час незалежності України у контексті пріоритетності цінностей можна виокремити два періоди:

- перший період – 1990-і роки, час відмирання старого і становлення нового суспільного ладу, час зміни старих цінностей на нові. Економічний спад, який поставив людей на межу виживання, призвів до того, що матеріальний фактор для більшості громадян отримав першочергове значення;

- другий період – з початку 2000-х рр. – період відносного економічного зростання та стабільності. У цей час виникають умови для розвитку постматеріальних цінностей, тобто таких, що спрямовані на національне та духовне відродження, моральне очищення.

Соціологічні дослідження доводять, що ефективність мовної політики і бажання її впровадження залежатиме від рівня розвитку електоральної культури загалом й виборчої активності зокрема [124, с. 3]. Дослідники Р. Роуз та Я. Макаллістер підкреслюють поступову тенденцію до «навчання електорату», тобто який з віком отримує нові знання про вибори і приймає рішення про голосування, ґрунтуючись на аналізі досить складної і мінливої від

виборів до виборів сукупності факторів, співвідносячи свої соціальні й економічні інтереси, політичні принципи із заявами і програмами партій та окремих кандидатів, оцінкою їхніх реальних дій і поведінки в контексті поточного моменту. Тому немає жодних підстав вважати, що український виборець не здатен до навчання й зміни власної електоральної культури – а значить, викриття мовних спекуляцій в певний момент часу стане очевидним [137, с. 410].

Не існує єдиної ідентифікаційної моделі для всіх народів і для всіх часів. Пошуки нової модернізованої ідентичності є важливою умовою самозбереження соціумів, етносів, культур. Існує чимало ідентифікаційних стратегій (моделей), зокрема і в українському соціумі. Завдання перехідного періоду – визначитися щодо однієї з модернізаційних моделей або створити нову [205, с. 122]. В соціумах, у яких загострюється ідентифікаційна проблема, виникає ситуація кризи ідентичностей, коли суспільство балансує на межі буття й небуття.

Не можна недооцінювати важливість правового регулювання і правового визначення тих понять, які використовуються в мовній політиці, правознавстві. Тому одним із актуальних пріоритетів є точне неупереджене визначення назв етнічних спільнот, мовних груп, які згадуються в Конституції, що буде позначатися і на системі законодавства, на усій правовій базі держави. А завдяки оцінкам експертів багатьох конфліктних ситуацій можна було б уникнути, якщо чітко визначити атрибути статусу української мови як державної.

З метою запобігання відцентровим, дезінтеграційним щодо української нації, українського народу та Української держави тенденціям у сфері етнонаціональних відносин В. Котигоренко пропонує встановити юридичну справедливість щодо узгодження прав етнічних та мовних груп та ідентичностей з громадянськими правами. За роки незалежності було підготовлено чимало проектів документа про баланс групових та індивідуальних прав носіїв етнічних інтересів. Два проекти в 2006 р. були

подані на розгляд робочої групи Міністерства юстиції України, утвореної для виконання розпорядження Президента України. Один із них підготовлений групою в складі В. Євтуха, О. Майбороди, Т. Пилипенко, Ю. Тищенко, Р. Чубарова та інших. Автором другого є В. Котигоренко. Розробники першого проекту запропонували стратифікацію етнічних спільнот із виокремленням кількох груп, крім тих, про які йдеться в Конституції. Викладені в проекті дефініції термінів, якими групи позначаються, засвідчують прихильність авторів до пріоритету колективного права. Однак ці дефініції залишають відкритим питання, як група (або який уповноважений групою суспільний суб'єкт, в якій формі уповноважений) і яким законним способом буде: а) представляти права та інтереси групи, зокрема мовні; б) нести юридичну або політичну відповідальність у разі порушення закону або прав особи чи іншої групи осіб абощо [77, с. 138]. Адже історія, зокрема вітчизняна, знає випадки, коли факти злочинів, вчинених окремими особами, використовувалися владою як привід для покарання великих груп людей і навіть народів. Автор другого проекту виходив з того, що законодавство країни не може будуватися на двох пріоритетах. Про баланс може йтися тільки в частині визнання як індивідуальних, так і групових прав, але не в способах їхнього забезпечення. Щодо цих способів треба вибирати: або пріоритет прав особи, або пріоритет прав групи. Першість прав особи й громадянина не означає ігнорування групових прав. Така першість базується на постулаті, що громадянини можуть реалізовувати свої права і одноособово, і в групі. Належність громадянина до тієї чи іншої групи не дає йому жодних переваг так само, як і групова ідентичність не дає переваг жодній групі або її окремим представникам.

М. Жулинський називає необхідною і визначальною складовою трансформації української ідентичності національний соціогуманітарний простір. Важливою складовою соціогуманітарного простору, дієвим механізмом його формування є інформаційно-комунікаційний простір, бо передусім завдяки засобам масової інформації та комунікації й поширюються в суспільстві різні типи ідентичності – національна, етнічна, релігійна, гендерна,

професійна. У цьому плані зростає роль і завдання гуманітарних наук, які зобов'язані оперативно включатися в реалізацію важливого для держави завдання – формування модерної української ідентичності, зміцнення міжетнічного миру, громадянської солідарності, суспільної єдності [48].

Держава повинна допомогти стороні, яка, з огляду на історичне минуле й нинішні економічні обставини, перебуває в нерівних умовах з іншою групою. Це стосується переважно української мови, але в окремих практиках, безумовно, мов меншин, які теж треба підтримувати, бо на ринку вони не можуть забезпечити свого функціонування. Як рекомендує В. Кулик, треба пропагувати цю підтримку як те, що називається конструктивною дискримінацією, або підтримкою дією «affirmative action», практикою, поширеною в західних країнах [85]. Треба наголошувати на тому, що це саме є створенням рівних позицій, а не примушенням до однієї мови й вилученням іншої. Безумовно, таке впровадження повинно здійснюватися рішучими методами, які встановлять пріоритетність державної мови за допомогою не обмеження, а стимулів: податкові заохочення, гранти тощо.

Ще однією стратегією є просвітництво і викриття спекуляцій, проголошення справжніх цілей європейських мовних декларацій і унеможливлення електорального шахрайства. Експерт Інституту політичних досліджень і конфліктології М. Білецький називає великою шкодою використання терміну «мови національних меншин», чим мова людини прив'язується до її етнічного походження. Це суперечить не тільки загальнодемократичним європейським нормам, за якими мова не пов'язується з етнічністю, а є справою вільного вибору людини, але реаліям України, де рідна або мова, якою говорить людина, може відрізнитися від її національності ледве не частіше, ніж в будь-якій країні Європи [11]. Що як ще один контраргумент після визнання реального змісту Європейської хартії та факту колоніального минулого мовної асиміляції і русифікації дасть змогу вести конструктивний державотворчий діалог і не повертатися до софістичних передвиборчих маніпуляцій.

У випадку успішного розвінчування міфу про ущемлення прав російської мови, слід прийняти запобіжні заходи для унеможливлення повторення факту гальмування становлення культурної єдності громадян, хоча б на певний період в майбутньому, такі як мораторій спекуляції мовним питанням у передвиборчий період. Цілком зрозуміло, що зважена і послідовна, вчасно та безперешкодно зреалізована політика в цих сферах сприятиме консолідації суспільства. Цієї точки зору дотримується і В. Кулик, який пише, що «не дозволив би розігрувати цю карту, поки не закінчатся вибори, тоді треба починати проводити дії, які не матимуть безпосереднього впливу на результати виборів і, отже, на долю цих політиків» [85].

У цьому контексті потребують удосконалення закони, якими визначається кримінальна відповідальність за розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі. Конкретні особи також приймають рішення про використання контенту в ЗМІ і використовують його для поширення текстів з певними відомостями, вони й мали б відповідати перед законом за зміст, якість, достовірність та масове поширення написаного й опублікованого на газетних шпальтах [78, с. 98].

Стратегією стримування негативних наслідків стало скасування Закону про засади мовної політики. Юридичним приводом, або правовою підставою для відміни Закону про мови може бути навіть суто процедурні підстави щодо його нелегітимного ухвалення. Як відомо, в першому і другому читаннях мало місце голосування одних депутатів за інших, використання карток депутатів, яких у цей час не було в Києві чи Україні. Разом з тим, Конституція України (частина 2 ст. 19) передбачає, що всі державні органи та посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Стаття 80 Конституції встановлює відповідний спосіб діяльності вітчизняного Парламенту з прийняття законів, вказуючи, що «голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто». Невиконання цього імперативного конституційного припису свідчить про те, що голосування

за «мовний» закон відбувалося з ігноруванням норм Конституції, тобто в неконституційний спосіб [102].

Пряме впровадження зазначених стратегій пов'язане з питанням про суспільні ризики моделей мовної політики. Суть ризику полягає у виборі й реалізації державою та її правлячим класом певної моделі поведінки в етнопонаціональній сфері та щодо цієї сфери в ситуації, коли немає визначеності щодо остаточних результатів такої поведінки. Йдеться про поведінку як діяльність і як бездіяльність. Остання теж є проявом ризику. Адже у поведінковому контексті ризик постає як вибір однієї з двох альтернатив. Перша полягає у тому, щоб скористатися шансом на успіх у досягненні мети і відповідно діяти. Другою альтернативою є відмова від використання цього шансу – від «ризикованих» дій – через непевність щодо отримання бажаного результату та імовірні несприятливі, негативні наслідки. Прогнозування має бути неодмінним компонентом державного управління, політичних рішень і будь-якої політичної діяльності, а особливо – правотворчої. Прогнозування – як аргументоване знання передбачення, а не умоглядне роздумування. Спрогнозувати наслідки державної етнополітики в її мовному аспекті – значить з'ясувати, як цей аспект виявиться в різних сегментах суспільного життя, числі зокрема в суспільній свідомості.

У цьому контексті фахівцями підкреслюється, що стара модель мовної політики в Україні (недоторканість публічної сфери щодо проникнення іноземних мов, відмінних від державної) є досить прийнятною у сенсі стабільного поступового нефорсованого процесу українізації та інтеграції.

Сама категорія російськомовних громадян не є монолітною у своєму ставленні до української мови, але цілком прихильно ставиться до відродження української мови та зміцнення української державності. Вони готові сприймати зміни, спрямовані на прискорення цього процесу, не втратили почуття національної гідності та хочуть відчувати себе повноцінними громадянами своєї держави. Таким чином, заклики до захисту прав російськомовного населення є не що інше, як спекуляція і спроба запобігти відродженню

української мови [18]. Це дає достатньо підстав для позитивного прогнозу щодо ефективності і більш радикальних прискорених стратегій. Тим більше, працювати треба насамперед із тими групами населення, які займають не вельми чітку, невизначену й непослідовну позицію. Російськомовним належить змінити статус, набути нової ідентичності. У певному сенсі це означає стати іншими людьми і навіть перестати бути собою. Адже їхня дотеперішня свідомість мала великодержавно-радянське підґрунтя з окремими вкрапленнями традицій колонії. А процес глибинної трансформації особистості завжди болісний, оскільки нелегко відмовитися від свого ества, змінити шкалу цінностей, якою людина послуговувалася протягом багатьох років життя.

Висновки до третього розділу

Політичний конфлікт на мовному ґрунті є актуальним питанням для сучасних досліджень сфери національної безпеки. Очевидно, що ситуація щодо мовної ідентичності дестабілізувалася в Україні. Шанси відвернути суспільні ризики і попередити суспільні напруження видається можливим лише за допомогою науково обґрунтованих стратегій мовної політики, побудованих на чіткому розумінні підґрунтя проблеми, її слабких та сильних сторін. Ефективна мовна політика повинна враховувати наукові розробки, розуміння досвіду інших країн, соціологічні рекомендації і, звичайно, потреби та преференції громадян, як єдиних носіїв влади в державі. І лише при такому комплексному підході до питань врегулювання мовних відносин і можливостей реалізації прав носіїв мови буде досягнутий суспільний консенсус і примирення. Інтеграція спільноти у ціннісних питаннях є запорукою сталого і послідовного розвитку країни і в інших напрямках.

На основі проведеного аналізу даних соціологічних опитувань, моніторингу громадської думки та передвиборчих програм політичних партій, що формували електоральний вибір 2004 та 2014 рр., було досліджено мовну проблематику та показано генезис її актуальності для політичного процесу.

Проведений аналіз дослідження медійного простору показав, що українське телебачення не сприяє утвердженню української мови, пропагуючи переважно двомовність. Відтак, політичні партії, які не мають суттєвих програмних засад, намагаються привернути увагу ЗМІ і громадськості, проводячи акції радикалізації; створюють проблеми там, де їх немає, загострюючи на них увагу виборців.

Характерно, що в програмних документах і публіцистичній літературі деяких проросійських партій та громадських організацій питання української державної незалежності практично ототожнюється з поширенням «націонал-екстремізму». Внаслідок цього процесам становлення української державності й формування української політичної нації надається відтінок штучності й провінційності. Агресивно провінційними бачаться й політичні сили, які вважають ці ідеї основою своїх програм.

Дослідження думок вітчизняних політологів, неурядових аналітичних центрів, науковців, парламентарів (провладних та опозиційних), громадських організацій, зарубіжних ЗМІ, міжнародних організацій дали підґрунтя для розробки практичних рекомендації щодо доцільності мовної політики і України. Стабілізувати мовну напруженість можливо за умови виправлення асиметричної двомовності, вибору доцільної моделі мовної стратегії, впровадження заходів щодо збереження публічної сфери спілкування виключно державною мовою, розробки та санкціонування реальної дії стимулів мовної пріоритетності державної мови, становлення переваги громадянських цінностей, запобігання маніпуляціям регіональною ідентичністю, встановлення відповідальності місцевих органів влади, правомірності їх дій щодо мовної політики.

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі розвитку політичного знання, в складних і суперечливих умовах політико-культурного життя суспільства теоретичний аналіз поняття «ідентичність» варто реалізовувати на міждисциплінарному рівні з урахуванням політологічного, соціологічного, філософського, історичного методологічного інструментарію. Виходячи з того, що кожна людина є поліідентичною, слід зосередити увагу хоча б на основних типах ідентичності, притаманних середньостатистичному громадянину – культурній, регіональній, геополітичній, цивілізаційній, громадянській, національній. Остання у сучасній політичній науці розглядається у двох формах: політичній або громадянській (базується на використанні організаційних, ідеологічних ресурсів держави) та етнічній (завершена форма розвитку етносу). Як поєднання етнічної та політичної, феномен національної ідентичності знайшов своє оформлення в окремих підходах, таких як примордіальний, модерністський, постнекласичний або конструктивістський. Поняття «національна ідентичність» характеризують такі її об'єктивні ознаки: наявність громадянства, спільне суспільно-політичне життя, економічні інтереси, державна мова, духовні цінності, перспективи. Формування ідентичності потребує свідомих зусиль держави і суспільства, політичних та управлінських еліт, духовних лідерів нації і самих громадян. За умови слабкості структур громадянського суспільства особлива роль і відповідальність покладаються на владу та її здатність сформулювати і реалізовувати відповідну державну політику.

Національна ідентичність утверджується через велику кількість механізмів і каналів, але, найперше, через забезпечення прав громадян, систему виховання і освіти, державну мову, національні символи, культурне та мас-медійне виробництво. Оскільки мова є однією із головних ознак нації та національної ідентичності, саме міжособистісне спілкування є важливим індикатором формування ідентичності. Мова є основою для збереження і

відтворення елементів ідентичності, найзмістовнішою формою прояву культури, що оформлює її в цілісну систему. Явище мовної ідентичності є основоположним для формування суверенітету і цілісності держави. Мовні конфлікти можуть призводити до ціннісної дезорієнтації, відмови від власної ідентифікації, маргіналізації, формування альтернативної культурної системи і бажання об'єднатись з її носіями.

Формування політико-мовної ідентичності людини не залежить від місця народження – набувається в процесі життя, а основними суб'єктами, що впливають на неї є сім'я, етнос, соціум, держава. Виокремлено основні фактори, які впливають її формування – це етнічний склад населення, територія і геополітичне положення, процеси урбанізації, рівень економічного розвитку та рівень розвитку середнього класу, менталітет, національний характер і культура, історична пам'ять, національні символи та ідеали та інші. Для політико-мовної ідентичності характерною є тенденція ризику, що має високу вірогідність ескалації, фінальною стадією якої є мовний конфлікт або конфлікт ідентичності. Запропонований у дослідженні предмет аналізу – політико-мовна ідентичність – для українців є результатом історичного оформлення території держави, основною перешкодою якого стала політика асиміляції, що передбачала деформацію мовно-культурного простору і проявилася у поширенні в сучасній Україні двох мов, кожна з яких претендує на всю повноту функцій як у побутовому спілкуванні, так й офіційній сфері.

Дослідження формування політико-мовної ідентичності українців показало, що конфлікти ідентичності, котрі виникають на мовному ґрунті є штучними та з'являються в українському суспільстві через багатоманітність етносів та недосконалу мовну політику держави. Однак, мовне питання в Україні є наслідком не лише специфічної політики влади, а й обумовлене зовнішньополітичними впливами, зокрема через укладання міжнародних угод з іншими державами. В Україні однією з головних проблем на шляху до консолідації політичної нації є наявність масового білінгвізму, що є наслідком багатовікової відсутності власної державності і перебування українських

територій у складі різних держав. Пропагуючи білінгвізм, створюються перешкоди утвердженню української мови і таким чином відбувається розмиття політико-мовної ідентичності. Тому в сучасних умовах розвитку держави однією з основних консолідуючих складових є ефективна мовна політика.

У ході дослідження основ мовної політики, а також враховуючи дані соціологічних опитувань, виявлено, що до президентських виборів 2004 р. з позицій національної безпеки мовне питання не перебувало на стадії ризику. Прийняття Закону України «Про основні засади державної мовної політики» (2012 р.) спричинило резонанс у суспільстві з мовних питань і призвело до загострення проблем політико-мовної ідентичності, частково врегулювати які вдалось шляхом відміни Верховною Радою України цього Закону. Стабілізуючим фактором збереження політико-мовної ідентичності є заходи з недопущення усунення мови і культури титульної нації, що сприятиме консолідації спільноти. На законодавчому рівні це може бути встановлення, так званих, «жорстких вимог» – мовних цензів, а також адміністративної відповідальності, що покликані не допускати незнання державної мови посадовими особами різних рівнів.

Головною перешкодою для конструювання оптимальної мовної політики є тенденція поляризація мовних ідентичностей та формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей замість загальнонаціональної. При вивченні передвиборчих програм політичних партій на предмет мовної проблематики виявлено суспільні запити, що характеризується суспільно-політичною ініціативою у післявиборчий період. Сумнівним, з точки зору належної інформаційної підтримки мовної політики, є і стан вітчизняного медіапростору. За даними Національної ради з питань радіомовлення і телебачення станом на 2012 р. на одне україномовне видання припадало чотири російськомовні. Аналогічна ситуація і на телебаченні, де здебільшого пропагується двомовність. Станом на 2014 р. така тенденція змінюється на користь української мови, втім цей чинник залишається контрверсійним і є одним із мотивів, що впливає на електоральний вибір громадян України.

Запит українців на двомовність не є об'єктивним, оскільки нинішня мовна ситуація в Україні склалася неприродним шляхом – впродовж століть формувалася система духовно-культурної залежності України від Росії. Світовий досвід свідчить, що офіційно двомовні країни характеризуються темпоральністю свого становища, тяжіють до сепаратизму або встановлення одномовності. Мовна ідентичність якщо не прямо, то опосередковано через свою велику символічність, раціональне та підсвідоме ототожнення її з іншими елементами того чи іншого етносу, ідентифікації її з певними історичними подіями, образами, за рахунок свого центрального місця в культурній ідентичності, здатна впливати на політичну єдність спільноти.

Втілення рекомендацій щодо гармонізації відносин на основі цінностей громадянства є непростим, оскільки торкається ціннісних преференцій, світогляду, що можуть легко подразнюватись із-зовні, загострюватись і зосереджувати максимально можливо увагу громадян. До актуальних завдань державної мовної політики належить впровадження мовного планування, спрямованого на захист і підтримку державної мови, перспективу подолання деформацій постколоніального мовно-культурного розвитку країни. Нині перед українським суспільством стоїть, передусім, два завдання, що стосуються як зовнішніх, так і внутрішніх аспектів функціонування й розвитку української мови. Перше полягає у потребі випрацювати наукові засади державної мовної політики, спрямованої на впровадження державної мови; друге – у розширенні сфер її вживання. Знизити мовну напруженість в Україні можна шляхом реалізації комплексу заходів: виправлення асиметричної двомовності за рахунок підвищення престижу та статусу державної мови в державно-владному, політичному, освітньому, науковому, медійному, правоохоронному секторах; вибір ефективного механізму мовної стратегії, спрямованого на розвиток української мови і підтримки на регіональному рівні мов національних меншин; збереження публічної сфери спілкування винятково державною мовою, розробка та санкціонування реальної дії стимулів пріоритетності української мови; запобігання маніпуляціям регіональною

ідентичністю через встановлення відповідальності місцевих органів влади у випадку неправомірних дій, спрямованих на порушення державної мовної політики.

Загалом можна стверджувати, що політизація мовного питання в Україні вже відбулася, а становлення феномену політико-мовної ідентичності у суспільстві та набуття ним характеристик розвитку може бути предметом подальших досліджень з актуальних проблем політичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажнюк Б. М. Мовна ситуація в Україні і зарубіжний досвід мовного питання. [Електронний ресурс] / Б. М. Ажнюк. — Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=787>
2. Ажнюк Б. М. Національна ідентичність і мова в українській діаспорі [Текст] / Б. М. Ажнюк // Сучасність. — 1999. — №3. — С. 128-140.
3. Аклаев А. Р. Язык в системе национальных ценностей и интересов [Текст] / А. Р. Аклаев // Духовная культура и этническое самосознание. — М.: Ин-т этнологии и антропологии АН СССР, 1990. — Вып. 1. — С. 12-35.
4. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму [Текст] / Б. Андерсон. — Київ: Критика, 2001. — 272 с.
5. Артемьев П. «Русский блок» претендует на звание самой скандальной партии, делая акцент на своей уникальности [Електронний ресурс] / П. Артемьев. — Режим доступу: <http://ktelegraf.com.ua/669-pany-derutsya.html>
6. Астаф'єв А. О. Національна ідентичність у сучасному світі [Текст] / А. О. Астаф'єв // Українська політична нація: Генеза, стан, перспективи / за ред. В. Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — С. 225-230.
7. Бабак О. В. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: Аналітично-інформаційні матеріали [Текст] / О. В. Бабак, І. Д. Бех, Т. Е. Василевська, К. О. Ващенко, І. Ю. Вільчинська; В.о. Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді; Гол. редкол. В. І. Довженко. — К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 191 с.
8. Балакірева О. М. Соціально-економічне самопочуття населення: осінь 2009 р. [Текст] / О. М. Балакірева // Український соціум. — 2009. — № 4(31). — С. 162-177.
9. Бистрицький Є. К. Державотворення в Україні: шляхи легітимації [Текст] / Є. К. Бистрицький // Політична думка. — 1996. — № 1. — С. 31-40.

10. Биченко А. Мовна проблема є далеко не головною, але небезпечно чутливою [Електронний ресурс] / А. Биченко // Бі-Бі-Сі Україна 28 травня 2012 р. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2012/05/120525_ukraine_language_disputes.shtml.
11. Білецький М. Особлива думка щодо проекту Закону про мови в Україні [Електронний ресурс] / М. Білецький. — Режим доступу: http://www.analitik.org.ua/author/4cc0025441a71/pagedoc3432_11/.
12. Білий О. В. Воля до ідентичності (штрихи до історії реальної української держави після 1945 р.) [Текст] / О. В. Білий // Політична думка. — 2000. — №4. — С. 31-40.
13. Більшість політичних експертів вважають, що в Україні існує проблема російської мови [Електронний ресурс] // УНІАН, 28 лютого 2006.— Режим доступу: http://www.analitik.org.ua/ukr/news/4404049d5dbe9/pagedoc226_2
14. Большой психологический словарь [Текст] / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. — СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. — 672 с.
15. Бондаренко К. П. Ще раз про мовний закон // Українська Правда 08 серпня 2012 [Електронний ресурс] / К. П. Бондаренко. — Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/bond/502270191dd69/>.
16. Боришевський М. Й. Про політичну зумовленість мовних проблем в українському суспільстві [Текст] / М. Й. Боришевський // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28-29 травня 2001 р. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 222 с.
17. Валуєвський циркуляр [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Валуєвський_циркуляр
18. Васютинський В. О. Українська ідентичність російськомовних: між відчуженням і дорученням [Текст] / В. О. Васютинський // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28-29 травня 2001 р. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 222 с.

19. Виноградова О. Двомовність: причини й наслідки [Текст] / О. Виноградова, О. Шевчук // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2007. — Вип. 15. — 556 с.
20. Вільчинська І. Ю. Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді: дис... канд. політ. наук: 23.00.05 [Текст] / І. Ю. Вільчинська; Київський національний ун-т будівництва та архітектури. — Київ, 2002. — 192 с.
21. Воропаєва Т. Мовна політика: чи можливі паритетні відносини між Україною та РФ [Електронний ресурс] / Т. Воропаєва // Лівий Берег, 16 серпня 2012. — Режим доступу: http://society.lb.ua/position/2012/08/16/165952_movna_politika_chi_mozhlivi_paritetni.html
22. Гелнер Е. Нації та націоналізм [Текст] / Е. Гелнер // Національна ідентичність: Хрестоматія / Т. Воропай (упоряд.). — Харків: Крок, 2002. — 316 с.
23. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: авторизований переклад з польської [Текст] / О. Гнатюк // Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту, Інститут критики. — К.: Критика, 2005. — 528 с.
24. Горлова В. М. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів [Текст]: дис... канд. філос. наук: 09.00.12 / В. М. Горлова // Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — 2005. — 187 с.
25. Грицяк Д. І. Правові засади державної мовної політики в Україні [Текст] / Д. І. Грицяк // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. — Вип. 49. — С. 706-712.
26. Грицяк Д. І. Державна мовна політика: основні чинники та завдання [Текст] / Д. І. Грицяк // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і

політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. — Вип. 51. — С. 727-732.

27. Грицяк Д. І. Мова як чинник етнокультурної консолідації українського суспільства [Текст] / Д. І. Грицяк // Держава і право. — № 60. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. — С. 484-491.

28. Політико-правові засади етнокультурної консолідації українського суспільства: Наукова записка [Текст] / І. О. Кресіна (керівник авт. кол.), Л. І. Лойко, В. А. Явір, Д. І. Грицяк, С. В. Стоєцький. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. — 100 с.

29. Грищук Е. Ю. Етнолінгвістична ідентичність як чинник регуляції міжособової взаємодії [Текст]: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Е. Ю. Грищук // Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — 2011. — 339 с.

30. Даниленко О. Язык конфликтов в трансформирующемся обществе: от конструирования истории — к формированию социокультурных идентичностей [Текст] / О. Даниленко. — Вильнюс: ЕГУ, 2007. — 404 с.

31. Дані, надані за дослідженням, проведеним фондом «Демократичні ініціативи» та центром «Социс» у 2002 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.socis.kiev.ua/ua/guide.html>

32. Державний комітет статистики України. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство // Банк даних всеукраїнського перепису населення [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

33. Декларація прав національностей України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>

34. Деркач В. Нічого не зміниться, поки не змінимося самі / В. Деркач // Слово Просвіти 8-14 липня 2004 р. — (№248). — С.6.

35. Дзюба І. З відстані чверть століття [Електронний ресурс] / І. З. Дзюба. — Режим доступу: <http://www.donbaslit.skif.net/tvorchist/Dzuba.html>

36. Довідник міжетнічної толерантності / упоряд. Н. Ю. Ротар; за ред. А. М. Круглашова. — Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. — 232 с.
37. Доній О. Як під впливом влади російський націоналізм переходить в російський неонацизм [Електронний ресурс] / О. Доній // Кореспондент, 20 липня 2012 р.. — Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/celebrities/blog/olesdoniy/a71340>
38. Доній О. 300 відомих українців створили Комітет на захист мови // УНІАН, 27 червня 2012 [Електронний ресурс] / О. Доній. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/511820-300-vidomih-ukrajintsiv-stvorili-komitet-na-zahist-movi.html>
39. Донцов Д. Дух нашої давнини [Текст] / Д. Донцов // Дрогобич: Відродження, 1991. — 341 с.
40. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [Текст] / Э. Эриксон; пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.
41. Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації [Текст]: зб. тез доп. 4-ї Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених: м. Тернопіль, 23-24 лютого 2006 р. / голов. ред. кол. Г. Л. Монастирський; Тернопільський національний економічний ун-т. Рада молодих вчених. — Тернопіль: Економічна думка, 2007. — Ч. 2. — 605 с.
42. Експерти визначили найбільш активних українофобів часів Незалежності // УНІАН, 23 серпня 2011 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/452877-eksperti-viznachili-naubilsh-aktivnih-ukrajnofobiv-chasiv-nezaleznosti.html>
43. Енциклопедія етнокультурознавства [Текст] / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; за ред. Ю. І. Римаренка. — К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. — Ч.І. — кн.2. — 522 с.
44. Ергемлідзе М. З. Громадянсько-політична ідентичність національних меншин в незалежній Україні [Текст]: автореф. дис. ... канд.

філос. наук: 09.00.12 / М. З. Ергемлідзе // Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — 2012. — 19 с.

45. Етнократологічний Словник: Енцикл.-довід. слов. [Текст] / за ред. О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого та Г. В. Щокіна. — К.: МАУП, 2007. — 576 с.

46. Європа проти Колесніченка. Чому двомовність неефективна // Тиждень, 25 травня 2012 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Magazine/217>

47. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_014

48. Жулинський М. Г. Формування Національної ідентичності, або чим розростаються держави: виступ на парламентських слуханнях на тему: «Національна ідентичність України в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» [Текст] / М. Г. Жулинський // Слово Просвіти, 17-23 грудня 2009 р. — (№50). — С. 6.

49. Заєць І. Наша відповідь на виклики глобалізації. Виступ народного депутата, першого заступника голови УНП Івана Зайця на парламентських слуханнях «Національна ідентичність України в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» 9 грудня 2009 р. [Текст] / І. Заєць // Народне слово, 17-23 грудня 2009 р. — (№47-48). — С. 2.

50. Закон України «Про засади державної мовної політики» [Електронний ресурс] // Голос України, 10 серпня 2012 р. — Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=264218>

51. Закон України «Про національні меншини» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

52. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/802-15>

53. Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/703/97-вр>
54. Залізник Г. Мовний конфлікт у столиці в оцінках фахівців [Текст] / Г. Залізник // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28-29 травня 2001 р. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 222 с.
55. Залізник Ю. Державотворчі настанови періоду детоталіризації в публіцистиці Івана Дзюби [Електронний ресурс] / Ю. Залізник. — Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Zalizrjak.htm/
56. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів [Текст] / Л. Зашкільняк, М. Крикун. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — 752 с.
57. Здравомыслов А. Г. Сравнительный анализ национальных социологических школ в их отношении к национальным культурам [Текст] / А. Г. Здравомыслов // Вестник Института социологии. — 2010. — № 1. — С. 179-202.
58. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності [Текст]: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. П. Землюк. — Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. — 2007. — 233 с.
59. Зернецька О. Культурна ідентичність і глобальна культура в добу глобалізації [Текст] / О. Зернецька // Політика і час. — 2003. — №11. — С. 71-76.
60. Іванов І. Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві [Текст] / І. Іванов // Політичний менеджмент. — 2008. — №2. — С. 66-75.
61. Караваєв В. Українська національна ідентичність як об'єкт державної політики [Текст] / В. Караваєв // Наукові записки [Національного

університету «Острозька академія»]. Сер.: Культурологія. — 2012. — Вип. 9. — С. 79-83.

62. Карась А. Державна мовна політика як диктатура лихої волі [Електронний ресурс] / А. Карась. — К.: Вісник НТШ, 2012. — №48.— Режим доступу: <http://ntsh.org/node/303>

63. Карасьов В. 1991-2004: «Дві революції» і проблема української ідентичності [Текст] / В. Карасьов // День, 9 серпня 2005 р. — С. 6.

64. Картунов О. Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу [Текст] / О. Картунов // Політичний менеджмент. — 2005. — № 2. — С. 3-23.

65. Кисельов С. О. Іntenції політичної реальності в контексті сучасної культури [Текст] / С. О. Кисельов // Наукові записки НаУКМА (Політологія). — 1999. — Т. 18. — С. 10-16.

66. Кобута С. Президентські вибори 2010 р.: особливості проведення та результати [Текст] / С. Кобута // Галичина: Всеукр. наук. і культ.-просвіт. краєзнав. часопис; голов. ред. М. Кугутяк. — Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. — №17. — С. 209-218.

67. Ковальова Г. П. Національна ідентичність та її формування в незалежній Україні в умовах глобалізації: культурологічні аспекти [Текст]: автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01 / Г. П. Ковальова. — Харк. держ. акад. культури. — 2010. — 22 с.

68. Когут З.-Є. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України [Текст] / З.-Є. Когут. — К.: Критика, 2004. — 351 с.

69. Козловець М. А. Освіта і національна ідентичність в умовах глобалізації [Текст] / М. А. Козловець // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2008. — №40. — С. 8-14.

70. Козловець М. А. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації [Текст]: монографія / М. А. Козловець, Н. М. Ковтун. — К.: ПАРАПАН, 2010. — 347 с.

71. Конституционное право. Энциклопедический словарь. Отв. ред. и руководитель авт. кол. д.ю.н. С А. Авакьян [Текст]. — М.: Изд. НОРМА, 2001. — 688 с.
72. Конституція України. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
73. Конфліктологія. Словник: поняття, категорії, терміни [Текст] / За ред. М. П. Гетьманчука, П. П. Ткачука — Львів: ЛІСВ, 2007. — 205 с.
74. Костенко Н. В. Культурні ідентичності: перетворення і визнання [Текст] / Н.В. Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — №4. — С.74.
75. Костомаров Н. Две русские народности [Текст] / Н. Костомаров // Основа. — СПб., 1861. — № 3 — С. 33-80.
76. Котельнико В. О. У пошуках національних інтересів: державне будівництво в Україні в контексті світового досвіду [Текст] / В. О. Котельнико // Політична думка. — 2000. — №4. — С. 40-53.
77. Котигоренко В. О. Мовний аспект державної етнополітики в Україні [Текст] / В. О. Котигоренко // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. — 2007. — № 2 (3). — С. 137-146.
78. Котигоренко В. О. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні [Текст] / В. О. Котигоренко // Політичний менеджмент. — 2008. — № 5 (32). — С. 85-103.
79. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: [Текст]: політолог. концепт [Текст] / В. О. Котигоренко. — К.: Світогляд, 2004. — 722 с.
80. Краснов М. А. Толковый словарь конституционных терминов и понятий [Текст] / М. А. Краснов, В. А. Кряжков. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. — 418 с.

81. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні процеси. Стратегія. Реалізація. Результати [Текст] / В. Г. Кремень. — К.: Грамота, 2005. — 488 с.
82. Кремень В. Г. Україна: осягнення ідентичності [Текст] / В. Г. Кремень // День, 23 серпня 2005 р. — С. 1, 6.
83. Кузьменко Т. Особливості легітимації політичної влади в Україні [Текст] / Т. Кузьменко // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. — Вид-во Севастоп. нац. техн. ун-ту. — 2010. — Вип. 112: Політологія. — С. 147-151.
84. Кулик В. М. Дискурс Українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки [Текст] / В. М. Кулик. — К.: Критика, 2010. — 656 с.
85. Кулик В. М. Мовна політика України: дії влади, думки громадян. Розшифровка запису лекції 08.09.10 [Електронний ресурс] / В. М. Кулик. — Режим доступу: <http://www.polit.ua/lectures/2010/11/09/kulik.html>
86. Культурна політика в Україні: гуманітарна безпека, мова, освіта. [Текст] — К.: Вид-во «Оптима». — 2007.
87. Кутас А. Національне питання на президентських виборах 2009—2010: маніпуляція електоральною свідомістю [Електронний ресурс] / А. Кутас // Філологічні науки. — 2010. — № 21, Розділ II. Журналістика. — Режим доступу: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=17997&chapter=1>
88. Кучера І. В. Етнічна ідентичність жовтня етнонаціональних спільнот [Текст] / І. В. Кучера // Освіта. — 1998. — №64-65, 21-28. — С. 3.
89. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії [Текст] / В. Липинський; ред. Я. Пеленський; НАН України, Ін-т східноєвроп. дослідж. — Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. — 1995. — 471 с.
90. Лесів К. Експерти визначили найбільш активних українофобів. [Електронний ресурс] / К. Лесів. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/533863-eksperti-viznachili-naubilsh-aktivnih-ukrajnofobiv-chasiv-nezalejnosti.html>

91. Литвиненко О. Національне питання як політичний інструмент: деякі приклади з українського життя [Електронний ресурс] / О. Литвиненко. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=346
92. Ліщук-Торчинська Т. П. Національна ідентичність та великий історичний наратив [Текст] / Т. П. Ліщук-Торчинська // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: збірник наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 58 (№3). — С. 327-332.
93. Луцишин Г. І. Проблема міжнаціональних відносин в контексті виборів [Текст] / Г. І. Луцишин // Українська національна ідея. — Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2007. — №19. — С. 205-208.
94. Мазур Л. В. Співвідношення етнічної і національної ідентичності [Текст] / Л. В. Мазур // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 48 (6). — С. 600-609.
95. Майборода О. М. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом [Текст] / О. М. Майборода, М. А. Шульга. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 398 с.
96. Мала енциклопедія етнодержавознавства [Текст] / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред) та ін. - К.: Довіра: Генеза, 1996. — 942 с.
97. Масенко Л. Т. Дві мови. Одна держава? [Текст] / Л. Т. Масенко // «Дзеркало тижня», 02 грудня 2006 р. — №46.
98. Масенко Л. Т. Мовна ситуація в Україні: соціолінгвістичний аналіз [Текст] / Л. Т. Масенко // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз та рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. — Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 96-131.

99. Масненко В. Письменники України у боротьбі за державний статус [Текст] / В. Масненко // Вісник Черкаського університету. — 2011. — Вип. 22. — Ч. IV. — Серія: історичні науки. — С. 90-101.
100. Медведєв О. Мовна ситуація в ЗМІ: українська пасе задніх // Обозреватель, 17 травня 2007 р. [Електронний ресурс] / О. Медведєв. — Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2007/5/10/169931.htm>
101. Мельник М. Закон про мову: засади мовної політики чи засідка? [Електронний ресурс] / М. Мельник. — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=999
102. Мельник М. Мова й конституційна реформа: небезпечні тенденції [Електронний ресурс] / М. Мельник. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/512975-mova-i-konstitutsiy-na-reforma-nebezpechni-tendentsiji.html>
103. Михалев А. Б. Типы языковых конфликтов / А. Б. Михалев. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://amikhalev.ru/?pageid=78>
104. Міжрегіональні відмінності: ідентичність та стереотипи (дослідження) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://politcom.org.ua/?p=3593&fb_action_ids=514303121958724&fb_action_types=og.likes&fb_source=other_multiline&action_object_map=%7B%22514303121958724%22%3A538524312878160%7D&action_type_map=%7B%22514303121958724%22%3A%22og.likes%22%7D&action_ref_map=%5B%5D
105. Мовний закон у дії: інструкція для (не)виконання // Бі-Бі-Сі Україна 12 серпня 2012 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2012/08/120809_language_law_consequences_sd.shtml
106. Мовний склад населення [Електронний ресурс] // Державний комітет статистики України. — Режим доступу: <http://www.ukr.census.gov.ua/results/general/language>
107. Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28-29 травня 2001 р. [Текст]. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 222 с.

108. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні [Текст] / Л. П. Нагорна; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 271 с.
109. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики [Текст]: монографія / Л. П. Нагорна; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К.: Світогляд, 2005. — 315 с.
110. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст [Текст]: монографія / Л. П. Нагорна; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. — 405 с.
111. Національна ідентичність: хрестоматія [Текст] / упоряд. Т. С. Воропай. — Х.: Крок, 2002. — 316 с.
112. Обережно — мова!: матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 12 березня 2003 р [Текст] // Верховна Рада України. Комітет з питань культури і духовності. — Офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2003. — 135 с.
113. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність — феномен самовизначення українців [Текст] / М. І. Обушний. — К.: Редакційно-видавничий центр «Київський ун-т», 1999. — 40 с.
114. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації [Текст]: дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / М. І. Обушний. — Національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 1999. — 393 с.
115. Овсієнко С. Л. Участь Народного руху України в громадсько-політичних акціях та заходах (1997–2002) [Текст] / С. Л. Овсієнко // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний наук. зб. — Серія: Історія. — 2007. — Випуск 9. — С. 194-204.
116. П'єцух О. Політичний дискурс ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ — 2010: суб'єкти та предикати пропозицій (на матеріалі англomовного політичного електронного медіа-дискурсу) [Текст] / О. П'єцух //

Науковий вісник Волинського національного університету імені Л. Українки. — 2011. — №3. — Ч.1. — С. 153-157.

117. Палій Г. О. Проблема формування української політичної нації: аспект загальнонаціональної ідентичності [Текст] / Г. О. Палій. — Політичний менеджмент. — 2003. — № 1. — С. 93-100.

118. Палюх М. Свобода і національна ідентичність в контексті суспільних перетворень: студії і нариси [Текст] / М. Палюх; пер. з пол. В. Лічкевич, Ю. Домітрак. — Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2009. — 176 с.

119. Панасюк Л. В. Багатоманітність ідентичностей: вибір України [Текст] / Л. В. Панасюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: збірник наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 51 (№9). — С. 468-472.

120. Панасюк Л. В. Білінгвізм та українська еліта на сучасному етапі державотворення [Текст] / Л. В. Панасюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Вип. 40. — С.386-393.

121. Панасюк Л. В. Білінгвізм: до аналізу категоріального апарату [Текст] / Л. В. Панасюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Вип. 42. — С.594-600.

122. Панасюк Л. В. Диглосія: до аналізу категорії білінгвізму [Текст] / Л. В. Панасюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2011. — Вип. 44. — С. 583-586.

123. Панасюк Л. В. Ідентичність та білінгвізм [Текст] / Л. В. Панасюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2011. — Вип. 46. — С.523-528.

124. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування. Інформаційно-аналітичні матеріали (Робоча версія) до Круглого столу на тему «Україна напередодні

парламентських виборів: чи справдяться очікування громадян» [Електронний ресурс] // Центр Разумкова, 26 вересня 2012 р. — С.55.— Режим доступу: http://www.uceps.org/upload/Przh_Partii_2012_fnll.pdf

125. Пашина Н. П. Політична ідентичність особи: соціально-психологічний підхід [Текст] / Н. П. Пашина // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2010. — Вип. 35. — С.409-416.

126. Пелагеша Н. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації [Текст] / Н. Пелагеша // Стратегічні пріоритети — 2008. — №3 (8). — С. 60-67.

127. Передвиборчі програми політичних партій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>

128. Перше грудня: «Мовний» законопроект є фактом змови, брехні і злочину», 4 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2012/07/04/357065>

129. Петренко В. В. Політична мова як засіб маніпулятивного впливу [Текст]: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / В. В. Петренко. — Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — 177 с. — С. 164-177.

130. Пивоваров Ю. Чинники суспільно-політичної активності громадян України в дискурсі «розкол / розмежування» [Текст] / Ю. Пивоваров // Політичний менеджмент. — 2009. — № 4. — С. 61-69.

131. Пилат Н. І. Соціальна ідентичність особистості як чинник вибору стилю поведінки в конфлікті [Текст]: дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Н. І. Пилат. — Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — 2004. — 207 с. — С. 158-177.

132. Плахута Є. Цілі мовної політика держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусії [Текст] / Є. Плахута // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали міжнародної конференції). — 2000. — С. 48-49.

133. Политическая энциклопедия. В 2 Т. [Текст] / Нац. обществ. — науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин; Науч.-ред. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2000. — 750 с.

134. Політологи назвали мовний закон видатним і казково вигідним для ПР та опозиції, Україна [Електронний ресурс] // ТСН, 5 червня 2012 р.— Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/politologi-nazvali-movniy-zakon-vidatnim-i-kazkovo-vigidnim-dlya-pr-ta-opoziciji.html>

135. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Б. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е видання, доповнене і перероблене. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

136. Політологічний словник: Навч посіб. для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.

137. Поліщук І. О. Маніпуляційні технології у президентській виборчій кампанії 2009—2010 рр. в Україні [Текст] / І. О. Поліщук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН. — 2010. — Вип. 31. — С. 410-417.

138. Поліщук І. О. Виборчі технології лідерів президентської кампанії — 2010 в Україні Політологічні записки [Текст]: зб. наук. пр. / І. О. Поліщук // Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля; редкол.: Г. П. Щербак (голова) та ін. — Луганськ: СНУ, 2009 — № 2. — 2010. — 258 с.

139. Правознавство: словник термінів [Текст]. — За ред. В. Г. Гончаренка, Навч. Посіб. — К.: Юристконсульт, КНТ. 2007. — 636 с.

140. Проскурова С. Дискурс національної ідентичності в сучасній українській та польській гуманітаристиці на зламі ХХ-ХХІ століть [Текст] / С. Проскурова // Наукові записки. — Випуск 12. — Серія: Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. — 2009. — С. 281-288.

141. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів [Текст]. — Х.: Прапор, 2009. — 672 с.

142. Римаренко Ю. І. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія перспективи [Текст] / Ю. І. Римаренко // Міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1994 року— Київ, 1995— 368 с.

143. Радевич-Винницький Я. Мова і нація: тези про місце і роль мови в національному відродженні України [Текст] / Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин. — 5.вид., виправ., доп. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. — 120 с.

144. Регіональна преса про мовний закон [Електронний ресурс]// Бі-Бі-Сі Україна 8 липня 2012 р. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/press_review/2012/07/120708_regional_press_oz.shtml

145. Редактори «National Geographic Україна»: «Українська мова – це буде плюс, а не мінус» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/rinok/2013-03-22/80160>

146. Родик Г. Національна ідентичність як конфліктогенний чинник сучасного суспільства [Текст] / Г. Родик // Наук. зап. Сер. «Культурологія» / Нац. ун-т «Острозька академія». — Острог, 2011. — Вип. 7. — С. 342-345.

147. Розумний М. М. «Громадське суспільство» vs «політична нація» [Текст] / М. М. Розумний // Стратегічні пріоритети. — К.: НІСД, 2013. — № 2(27). — С.5-11.

148. Розумний М. М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні [Текст] / М. М. Розумний // Стратегічні пріоритети. — К.: НІСД, 2011. — №2(19). — С.21-26.

149. Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації [Текст] / М. М. Розумний // Наукова доповідь-Національного інституту стратегічних досліджень. — Київ, 2011. — 19 с.

150. Ротар Н. Проблеми етнонаціонального розвитку у передвиборному дискурсі політичних партій України [Текст] / Н. Ротар // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXVIII. — С. 295-301.

151. Ручка А. О. Орієнтири концептуалізації ідентичності [Текст] / А. О. Ручка // Соціокультурні ідентичності та практики / заг. ред. А. О. Ручки. — К.: інститут соціології НАН України, 2002. — С. 10-97.

152. Сапа Я. Коли мова стає політикою [Текст] / Я. Сапа // День, 26 березня 2004 р. — С.21.

153. Саплін Ю. Мовний конфлікт як взаємодія особистостей, соціальних стратегій та комунікативних культур [Електронний ресурс] / Ю. Саплін. — Режим доступу: http://ukrlife.org/main/tribuna/confa_21saplin.htm

154. Сверстюк Є. Мовний конфлікт за російські гроші [Електронний ресурс] / Є. Сверстюк. — Режим доступу: <http://zik.ua/ua/analytics/2012/08/13/363647>

155. Світовий конгрес українців просить Януковича не підписувати закону // УНІАН, 06 липня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/513431-svitoviy-konres-ukrajintsiv-zasudiv-priynyattya-movnogo-zakonu.html>

156. Седнева Н. О. Роль політичних партій у формуванні та регулюванні мовної політики в Україні [Текст] / Н. О. Седнева // Наукові праці. Політичні науки: науково-методичний журнал. — 2008. — Том 79. — №66. — С. 78-83.

157. Серебрянский Я. Кому нужны языковые конфликты [Електронний ресурс] / Я. Серебрянский — Режим доступу: <http://www.buzina.org/blogs/entry/117-кому-нужны-языковые-конфликты.html>

158. Словарь-справочник по социальной психологии [Текст] / В. Крысько. — СПб.: Питер, 2003. — 416 с.

159. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність [Текст] / Ентоні Д. Сміт. — К.: Основи, 1994. — 390 с.

160. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: відкрите суспільство під загрозою [Текст] / Дж. Сорос; пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін; худож. оф. П. Машкова. — К.: Основи, 1999. — 260с.

161. Софія: Основні результати опитування «Особливості української ідентичності» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page160.html>
162. Социологическая энциклопедия: В 2Т. [Текст] / Национальный общественно-научный фонд / Руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин; Главный редактор В. Н. Иванов. — М. Мысль, 2003. — 694 с.
163. Соціально-психологічний словник [Текст] / Авт.-уклад. М. Чапка, У. Контни. — Миловіце, 2010. — 519 с.
164. Стратегія і тактика, стан національної безпеки України [Текст] // Науково-інформаційний вісник/ Заг. ред. Академіка НАН України, д.т.н. В. Горбуліна. — К.: ТОВ «Поліграф-Консалтінг», 2006. — Вип. 35. — С. 114-115.
165. Сушинська І. Українська мова у бразилійській діаспорі: стан і статус [Текст] / І. Сушинська // Лінгвістичні студії. — 2009. — № 20. — С. 250-254.
166. Тимофеев И. Н. Проблемы страновой идентичности в зарубежной политологии [Текст] / И. Н. Тимофеев // Международные процессы. — М., 2007. — № 1. — С. 87.
167. Ткач А. В. Словотвірна ідентичність/ варіантність української медичної термінології [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / А. В. Ткач. — Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — 2009. — 20 с.
168. Токар О. Проведення Польщею політики асиміляції та фальсифікації щодо українців. [Електронний ресурс] / О. Токар. — Режим доступу: http://www.ereading.org.ua/bookreader.php/1001868/Tokar_Oleksiy_Provedennya_Polscheyu_politiki_asimilyacii_ta_falsifikacii_schodo_ukrainciv.html#fn3
169. Трибушная Е. Глобализация и языки [Текст] / Е. Трибушная // Кореспондент, 13 октября 2007 г. — С. 76-80.
170. Троян В. С. Національна ідентичність в контексті сучасного українського регіоналізму [Текст] / В. С. Троян // Матеріали міжнародної

науково-практичної конференції «Центрально-східна Європа: двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін». — Рівненський інститут слов'янознавства. — 2013. — С. 230-233.

171. УВКР: Рада діаспори назвала прийняття «мовного» закону антиукраїнським шабашем [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vidia.org/2012/5762>

172. Україна шукає свою ідентичність [Текст]: зб. статей / гол. ред. Т. Гребнева; Діалог. UA. — К.: Всеукраїнська благодійна організація Благодійний фонд «ПОСТУП», 2004 . — 131 с.

173. Україна: ідентичність у добу глобалізації [Текст]: (начерки метадисциплінар. дослідж.) / В. Кремень, В. Ткаченко. — К.: Т-во «Знання» України, 2013. — 415 с.

174. Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз) [Текст]. — К.: Політична думка. — 1996. — С. 125-134.

175. Української мови в останні роки радянської влади (1985-1991) [Текст] // Вісник Черкаського університету. — Випуск 202. — Ч. IV. — Серія: Історичні науки. — 2011. — С. 90-102.

176. Федуняк С. Вплив зовнішніх чинників а процес консолідації української нації [Текст] / С. Федуняк // Агора. Подолання розбіжностей — розвиток особливостей. — К.: Стилос, 2006. — Вип.4. — С. 58-65.

177. Фесенко В. Мовне питання спрацьовує на рівні підсвідомості (16 липня 2012 р.) [Електронний ресурс] / В. Фесенко. — Режим доступу: <http://penta.org.ua/publications/1444/>

178. Філософія політики: Короткий енцикл. словник [Текст] / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К.: Знання України, 2002. — 670 с.

179. Фінько А. Розхитуючи режим [Електронний ресурс] / А Фінько. — Режим доступу: http://www.analitik.org.ua/author/447e8b4c5c329/pagedoc3432_21

180. Фаріон І. Про мову як політичний рубікон [Електронний ресурс] / І. Фаріон. — Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/516e9c63ccb58>

181. Хабермас Ю. Историческое сознание и посттрадиционная идентичность. Западная ориентация федеративной республики [Текст] / Ю. Хабермас // В поисках национальной идентичности: Философские и политические статьи. — Донецк: Донбасс, 1999. — С. 76-77.

182. Хабермас Ю. Способны ли сложносоставные общества к формированию разумной идентичности? [Текст] / Ю. Хабермас // В поисках национальной идентичности: Философские и политические статьи. — Донецк: Донбасс, 1999. — С. 58.

183. Хабермас Ю. Час национального восприятия: республиканские убеждения или национальное сознание? [Текст] / Ю. Хабермас // В поисках национальной идентичности: Философские и политические статьи. — Донецк: Донбасс, 1999. — С. 86-92.

184. Хабермас Ю. Громадянство і національна ідентичність [Текст] / Ю. Хабермас // Умови громадянства: Зб. ст. / Під ред. Варта ван Стінбергена. — К.: «Український Центр духовної культури», 2005. — С. 49-70.

185. Хомрач В. П. Теоретичні основи політичної реклами [Текст] / В. П. Хомрач // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2011. — Вип. 54. — С. 395-402.

186. Хомрач В. П. Роль національної ідентичності у процесі формування нового пострадянського простору [Текст] / В. П. Хомрач // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. — К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2011. — Випуск 6. — С. 102-106.

187. Хомрач В. П. Національна ідентичність у структурі різноманітних типів суспільної ідентичності [Текст] / В. П. Хомрач // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2012. — Вип. 63. — С. 280-287.

188. Хомрач В. П. Основні напрямки політико-мовної стабілізації в Україні [Текст] / В. П. Хомрач // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Зб. наук. праць. —

К.: інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. — Вип. 1(63). — С. 323-336.

189. Хомрач В. П. Особенности языковой идентичности в современной Украине [Текст] / В. П. Хомрач // Всероссийский журнал научных публикаций, 2013. — №5 (20). — С. 85-87.

190. Хомрач В. П. Політико-мовна ідентичність у сучасному виборчому процесі [Текст] / В. П. Хомрач // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. — К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013. — Випуск 12. — С. 132-138.

191. Хомрач В.П. Міжнародна політична арена: сутність та напрямки процесу глобалізації [Текст] / В. П. Хомрач // «Дні науки філософського факультету — 2008», Міжн. наук. конф. (2008; Київ) 17 — 18 квіт. 2008. Матеріали доповідей та виступів. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. — ч. 10. — С. 99-101.

192. Хомрач В. П. Проблема визначення політичної реклами [Текст] / В. П. Хомрач // «Дні науки філософського факультету — 2011», Міжн. наук. конф. (2011; Київ) 20 — 21 квіт. 2011. Матеріали доповідей та виступів. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. — Ч. 5. — С. 138-139

193. Хомрач В. П. Особливості формування національної ідентичності в транзитних країнах [Текст] / В. П. Хомрач // «Дні науки філософського факультету — 2012», Міжн. наук. конф. (2012; Київ) 18 — 19 квіт. 2012. Матеріали доповідей та виступів. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. — ч. 8. — С. 124-126.

194. Хомрач В. П. Основні верифікації суспільної ідентичності [Текст] / В. П. Хомрач // «Актуальні напрями розвитку суспільних наук у ХХІ столітті», Міжн. наук. конф. (2012; Одеса) 28 — 29 вер. 2012. Матеріали доповідей та виступів. — Одеса.: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2012. — С. 115-118.

195. Хомрач В. П. Мовна політика: аналіз основних понять [Текст] / В. П. Хомрач // «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень», Міжн. наук. конф. (2013; Дніпропетровськ) 15 — 16 лют. 2013. Матеріали доповідей та виступів. — Дніпропетровськ.: НУ «Відкрите суспільство», 2013. — С. 109-110.
196. XII съезд РКП(б): Стенографический отчет. [Текст] — М., 1923. — 685 с.
197. Центр Разумкова Соціологічні опитування [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=174
198. Цимбаленко Є. Виклики інформаційної цивілізації: мовна ідентичність [Текст] / Є. Цимбаленко // Стиль і текст: науковий збірник / за ред. В. В. Різуна ; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. — К., 2011. — С. 13-19.
199. Чальцева О. М. Маніпулятивні технології в президентських кампаніях 2004 та 2010 рр. в Україні [Текст] / О. М. Чальцева, К. О. Павлова // Історичні і політологічні дослідження: Науковий журнал. — 2012. — № 2 (50). — С. 328-336.
200. Черкес Б. С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації [Текст]: дис... д-ра архітектури: 18.00.01 / Б. С. Черкес. — Національний ун-т «Львівська політехніка». — К., 2006. — 402 с.
201. Черненко Г. Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації (за результатами експертного опитування) [Текст] / Г. Черненко // Українська мова. — К., 2009. — С. 3-13.
202. Чимирис Е. Фактор языковой идентичности в украинской политике [Текст] / Е. Чимирис // Космополис. — 2007. — №2 (18). — С. 39-54.
203. Чернописька Л. Хто обирає мову для українських Інтернет-ЗМІ? [Текст] / Л. Чернописька // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2006. — Т. VIII. — 492 с.

204. Чубаров: в Крыму есть проблемы с крымскотатарским и украинским языками, а не с русским [Електронний ресурс] // Укрінформ 21 серпня 2012.— Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rus/news/v_krimu_est_problemi_s_krimskotatarskim_i_ukrainskim_yazikami_a_ne_s_russkim___chubarov_1444243

205. Шайгородський Ю. Ж. Політична реальність і міфи «перехідного періоду» в Україні [Текст] / Ю. Ж. Шайгородський // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. — Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соц.-політ.досліджень, 2009. — №5. — С. 118-123.

206. Шевчук О. Етнічна самосвідомість та етнічна ідентичність у сучасній Україні [Текст] / О. Шевчук // Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні: збірник матеріалів VIII науково-технічної конференції науково-педагогічних працівників, 26-31 березня 2012 р. / Інститут підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка». — Львів: Видавничий відділ навчально-наукового інституту підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка», 2011. — С. 263-264.

207. Широкова О. Є. Особливості Української електоральної культури [Текст] / О. Є. Широкова // Соціальні технології. — 2010. — № 45. — С. 36-40.

208. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів / П. П. Шляхтун. — К.: Либідь, 2005. — 568 с.

209. Шокало О. Національна ідентичність і громадянська воля українського суспільства [Текст] / О. Шокало // Науковий світ. — 2010. — № 3. — С.18-19.

210. Штурнак О. Мовлення на каналах українського телебачення (УТ-1, УТ-2, 1+1) в контексті українсько-російських мовних взаємин [Текст] / О. Штурнак // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової

конференції: 28-29 травня 2001 р. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 222 с.

211. Яворівський В. Виступ на парламентських слуханнях: Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження. [Електронний ресурс] / В. Яворівський. — Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl0912109.htm

212. Якименко Ю. Дії нової влади збільшують протестний потенціал (14 травня 2010 р.) [Електронний ресурс] / Ю. Якименко. — Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2010/5/13/366742.htm>

213. Якименко Ю. Причини загострення розбіжностей між регіонами України (26 жовтня 2010 р.) [Електронний ресурс] / Ю. Якименко. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=818

214. Яковенко Н. Історик є невільником джерела [Електронний ресурс] / Н. Яковенко. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/natalya_yakovenko_istorik_e_nevilnikom_dzherela.html

215. Яхно О. Єдиний вихід — компроміс [Текст] / О. Яхно // День, № 47. — 20 березня 2007 р. — С. 1, 28.

216. Almond G. The Civic Culture Revisited [Text] / G. Almond, S. Verba. — Newbury Park: Sage Publications, 1989. — 207 p.

217. BBC: Іноземні ЗМІ: в Україні війна слів переросла в бійку. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/press_review/2012/07/120705_foreign_press_ko.shtml

218. Hroch M. Social Preconditions of the National Revival in Europe [Text] / M. Hroch. — Cambridge: Cambridge University Press, 1985. — 220 p.

219. Identity — social_science [Online based source] // Britannica Encyclopedia. — Access mode: http://www.britannica.com/Identity_%28social_science%29#cite_note-0

220. Identity crisis [Online based source] // Britannica Encyclopedia. — Access mode: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/281906/identity-crisis>

221. Njeri I. Mixed-Race Generation Faces Identity Crisis [Online based source] / I. Njeri // Los Angeles Times. — April 24, 1988. — Access mode: http://articles.latimes.com/1988-04-24/news/vw-2474_1_taylor-gibbs
222. Townsend J. Branding peace: Norway's Identity put to the test [Online based source] / J. Townsend. — Access mode: http://www.huffingtonpost.com/jake-townsend/branding-peace-norways-id_b_918229.html
223. Cherry K. Identity Crisis — Theory and Research [Online based source] / K. Cherry. — Access mode: <http://psychology.about.com/od/theoriesofpersonality/a/identitycrisis.htm>
224. Magocsi P. R. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework [Text] / P. R. Magocsi // Canadian Review of Studies in Nationalism. — 1989. — P. 45-62.
225. Morley D. Spaces of Identity. Global media, electronic landscapes and cultural boundaries [Text] / D. Morley, K. Robins. — London: Routledge. — 2002. — 256 p.
226. National identity [Online based source] // Britannica Encyclopedia. — Access mode: http://www.britannica.com/National_identity
227. Szporluk R. The Ukraine and Russia in Last Empire [Text] / R. Szporluk // The Last Empire: Nationalities and the Soviet Future (edited by R. Conquest). — Hoover Institution Press, 1986. — P. 151-182.
228. Taylor Ch. Sources of the self: the making of the modern identity [Text] / Ch. Taylor. — Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1989. — 601 p.
229. Ukraine's linguistic balance in doubt by N. Buckley and R. Olearchyk [Online based source] // Financial Times, 2 august 2012.— Access mode: <http://www.ft.com/cms/s/0/2f1f0102-d668-11e1-ba60-00144feabdc0.html#axzz22SXbtE1F>